

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DÎVÂNU LÛGATİ'T-TÛRK'TEKİ BİTKİ VE
HAYVAN KONULARI ÜZERİNE BİR İNCELEME**

YÛKSEK LİSANS TEZİ

Berna KARAARSLAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Enstitü Bilim Dalı : Halk Bilimi**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç Dr. Türker EROĞLU

MAYIS-2010

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**DÎVÂNU LÛGATİ'T-TÛRK'TEKİ BİTKİ VE HAYVAN
KONULARI ÜZERİNE BİR İNCELEME**

YÛKSEK LİSANS TEZİ

Berna KARAARSLAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Enstitü Bilim Dalı : Halk Bilimi**

Bu tez 24/05/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliğı ile kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Türker EROĞLU Yrd. Doç. Dr. Paki KÜÇÜKER Yrd. Doç. Dr. Neşide YILDIRIM

Jüri Başkanı

- Kabul
- Red
- Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
- Red
- Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
- Red
- Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Berna KARAARSLAN

24.05.2010

ÖNSÖZ

Orta Türkçe döneminin en önemli eserlerinden biri olan Divanu Lugati't-Türk, tarihten coğrafyaya, mitolojiden halk edebiyatına, folklordan millî kültüre, gelenek ve göreneklerden askerî terimlere, tıptan devlet yapılanmasına, tedavi metotlarına kadar pek çok alanda 11. yüzyıl Türk toplumuna ait bilgiler veren ansiklopedik bir sözlük niteliğindedir. Bu ansiklopedik sözlük içinde Kaşgarlı Mahmud pek çok alana ait terimlere yer vermiş, bu terimlerin tanımlarını ve açıklamasını yapmıştır. Divan'da zengin söz varlığı içerisinde yer alan terim grupları arasında bitkiler ve hayvanlar önemli bir yer tutar.

Çalışmada, divanda yer alan bitki ve hayvan adlarından hareketle Türklerin sosyal ve ekonomik hayatında, Türk mitolojisinde, halk inanışlarında, maddî kültür unsurlarında, gelenek ve göreneklerinde bitki ve hayvanların önemine değinilmiştir. Divan, daha birçok konuda Türk dünyası dil ve kültür tarihini aydınlayabilecek zenginliktedir.

Bu alanda çalışmam konusunda yüreklendiren, çalışma boyunca yol gösteren, yardımcı olan Hocam Yard. Doç. Dr. Türker EROĞLU'ya, tezimin yazımı sırasında yardım eden Sadık TERZİ'ye ve şimdiye kadar desteklerini hiç esirgemeyen aileme teşekkür ederim.

Berna KARAARSLAN

24.05.2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: KAŞGARLI MAHMUD VE DİVANU LÜGAT'İT-TÜRK	2
BÖLÜM 2: HAYVANLARLA İLGİLİ TERİMLER	6
2.1. Hayvanlara Verilen İsimler.....	8
2.1.1. Atla İlgili Terimler	8
2.1.2. Kuş Adları ve Kuşlarla İlgili Terimler	15
2.1.3. Diğer Hayvanlara Verilen İsimler	22
2.2. Hayvanlar İçin Kullanılan Terimler	38
2.2.1. Av ve Avcılıkla İlgili Terimler	38
2.2.2. Et ve Deriyle İlgili Terimler	43
2.2.3. Hayvan Barınakları İle İlgili Terimler	44
2.2.4. Hayvanlar İçin Kullanılan Diğer Terimler	44
2.3. Hayvansal Ürünler	53
2.3.1. Hayvanlardan Elde Edilen Ürünler	53
2.3.2. Hayvan Hastalıkları ve Hayvanlardan Yapılan İlaçlar	57
2.4. Hayvanlarla ilgili Uygulamalar.....	60
2.5. Hayvanlarla İlgili Fiiller, Sıfatlar, Yansıma Kelimeler	62
2.5.1. Hayvanlarla İlgili Fiiller	62
2.5.2. Hayvanlarla İlgili Sıfatlar	98
2.5.3. Hayvanlarla İlgili Yansıma Kelimeler	105
2.6. On İki Hayvanlı Türk Takvimi.....	106

BÖLÜM 3: BİTKİLERLE İLGİLİ TERİMLER	109
3.1. Bitki- Meyve- Sebze Adları	110
3.2. Ot İsimleri	116
3.3. Bitkilerle İlgili Terimler	119
3.3.1. Ağaçla İlgili Terimler	119
3.3.2. Çiçekle İlgili Terimler	132
3.3.3. Yiyecek ve İçeceklerle İlgili Terimler	132
3.3.4. Tarımla İlgili Terimler	137
3.4. Bitkisel Ürünler	138
3.4.1. Bitkilerden Yapılan Ürünler	138
3.4.2. Bitkilerden Yapılan İlaçlar	139
3.5. Bitkilerle İlgili Fiiller, Sıfatlar, Yansıma Kelimeler	142
3.5.1. Bitkilerle İlgili Fiiller	142
3.5.2. Bitkilerle İlgili Sıfatlar	154
3.5.3. Bitkilerle İlgili Yansıma Kelimeler	155
SONUÇ	156
KAYNAKLAR	159
ÖZGEÇMİŞ	163

KISALTMALAR

DLT: Divanu Lügati't-Türk

B.A: Besim Atalay

Tezin Başlığı: Divanu Lugati't-Türk'teki Bitki ve Hayvanlarla İlgili Konular Üzerine Bir İnceleme	
Tezin Yazarı: Berna KARAARSLAN	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Türker EROĞLU
Kabul Tarihi: 24 Mayıs 2010	Sayfa Sayısı: V (ön kısım)+163 (tez)
Anabilimdalı: Türk Dili ve Edebiyatı	Bilim Dalı: Halk Bilimi
<p>Kaşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda yaşayan Türk bilginidir. 1072 yılında yazmaya başladığı eserini 1074'te tamamlayarak Bağdat'ta Abbasi halifesi El-Muktedi Billah'a sunmuştur. Eserin el yazması tek nüshası Fatih Millet Kütüphanesi'nde 1910 yılında bulunmuştur. 1915-1917 yıllarında öğretmen Kilisli Rifat Efendi'nin ve Besim Atalay'ın çevirileri basılmıştır. Divanu Lugati't-Türk ansiklopedik bir sözlüktür. 11. yüzyıl Türk tarihine ilişkin birçok konuyu aydınlatabilecek zenginlikte bir eserdir. Günümüzde tarih, coğrafya, halk edebiyatı, halk bilimi, dil bilimi gibi birçok alana kaynaklık eden Divan dil ve kültür tarihimize ışık tutmaktadır.</p> <p>Çalışmada Divan'da geçen bitki ve hayvan terimleri incelenmiştir. Öncelikle Divan'da geçen konuya ait terimler taranarak fişlenmiş ve oluşan başlıklara göre kaynak taraması yapılmıştır. Elde edilen bilgiler değerlendirilerek bir araya getirilmiştir. Böylelikle Divan'da geçen bu terimlerin Türklerin hayatının pek çok alanında önem taşıdığı sonucuna varılmıştır. Terimlerin oluşturduğu kavram dünyasından hareketle Türklerde hayvan, hayvancılık, mitolojik hayvanlar, halk hekimliği, halk veterinerliği, bitki ve hayvanlara dayalı inanış ve gelenekler, yiyecek ve içecekler, maddî kültür unsurlarında hayvan ve bitkilerin etkisi, Türklerde ağaçlara verilen kutsiyetler gibi konulara değinilmiş ve atlı göçebe hayat yaşayan Türklerin bitkiler ve hayvanlar konusunda çok tecrübeli olduğu, bu yüzden de bu konular çevresinde geniş bir kültür hazinesi olduğu ortaya çıkmıştır.</p> <p>Bu çalışmada; Divanu Lugati't-Türk'te geçen bitki ve hayvan terimlerine bağlı olarak Türk kültür tarihinde bitki ve hayvanların yeri ve önemi konusunda bilimsel yorum yapmak amaçlanmıştır.</p>	
Anahtar kelimeler: Divanu Lugati't-Türk, Türklerde Hayvan, Türklerde Bitki	

Title of the Thesis: A Study About The Issues Of Plants And Animals İn Divan-ı Lügati-Türk

Author: Berna KARAARSLAN

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Turker EROGLU

Date: 24 May 2010

Nu. of pages: V (pre. text)+163 (main body)

Department: Turkish Language And Literature **Science:** Folklore

Kaşgarlı Mahmud, who lived in the 11th century, is a Turkish scholar. He began to write his work in 1072 and completed it in 1074. Later, Kaşgarlı Mahmud presented this work in Baghdad to El-Muktedi Billâh who was Abbasid caliph. The only copy of the manuscripts of this work was found in the Fatih National Library in 1910. In the years 1915-1917, the translations of teacher Rifat from Kilis and Besim Atalay were published. Divanu Lügati't-Türk is an encyclopedic dictionary. This dictionary is a work in richness, which can light up the world of 11th century about many issues relating to Turkish history. Divan, used as the source of many areas such as history, geography, folk literature, folklore and linguistics, lightens our lingual and cultural history today.

The terms of plants and animals were examined in this study. At first the terms belong to the issue in the Divan were searched and the titles were made literature review. After being observed, the information was brought together. Thus, the terms mentioned in Divan had importance in many areas of the Turkish life. With these terms, we understand the effect the animal, animal husbandry, mythological animals, folk medicine, folk veterinary, the beliefs and traditions based on plant and animal, food and beverages, plants, the influence of animals and plants in elements of material culture in Turkish cultural history. We can understand also that it was mentioned many issues such as the trees in Turkish cultural history, to which were given the sanctity and the nomadic horsemen of the Turks were very experienced about plants and animals. As a result, a vast cultural treasure occurred.

In this work, depending on theb terms of plants and animals, was aimed to make scientific comments about the importance of plants and animals mentioned in the Divanu Lügati't-Türk in the cultural history of Turkish people.

Keywords: Divanu Lügati't Türk, The Animals For Turks, The Plants For Turks.

GİRİŞ

1. Metodoloji

1.1. Konu

Çalışmanın konusunu Türk kültür dünyasına ışık tutan Divanu Lugati't-Türk'te geçen bitki ve hayvan terimleri oluşturmaktadır.

1.2. Amaç

Divanu Lugati't-Türk'te geçen bitki ve hayvan terimlerinin tespiti ve bu terimlerin Türk kültür tarihindeki yerinin belirlenmesi amacıyla bu çalışma konusu seçilmiştir.

1.3. Kapsam

Bu çalışma Divanu Lugati't-Türk'te geçen bitki ve hayvan terimleri, bu terimlerin Türk kültür tarihindeki yeri ve önemini kapsamaktadır.

1.4. Uygulama

Çalışmada öncelikle Kaşgarlı Mahmud ve Divan hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Divan'da geçen bitki ve hayvanlarla ilgili terimler taranarak fişlenmiştir. Fişlerin tasnif edilmesiyle belirlenen konu başlıklarından hareketle kaynak taraması yapılmıştır. Elde edilen bilgiler bir araya getirilerek Türklerin hayatında hayvanların ve bitkilerin taşıdığı önem yorumlanmıştır.

BÖLÜM 1: KAŞGARLI MAHMUD ve DİVANU LÛGATİ'T-TÜRK

Tam adı “Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed” olan Kâşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda yaşamış büyük bir Türk bilginidir. Yakın zamanlara kadar doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Kâşgarlı Mahmud'un, Uygur Türklerinin yeni bulunduğu bir belgeye göre, 1008 yılında Kâşgar yakınlarındaki Opal şehrinde doğduğu, 97 yaşındayken 1105'te vefat ettiği ortaya çıkarılmıştır. Babası Barsganlı Hüseyin Çağrı Tigin'dir. Gerek ailesinin durumu gerekse kendi verdiği bilgilerden onun Karahanlı sülalesinden soylu bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Kâşgarlı, eserlerinde en iyi silah kullananlardan olduğu belirtiyor. Ayrıca, Karahanlı devlet teşkilatına dair verdiği bilgiler ve kullandığı terimler de onun önemli bir aileye mensup olduğunu göstermektedir.

Saciy ve Hamidiye Medreseleri'nde tahsil gördükten sonra kendisini Türk dili araştırmalarına vakfetmiştir. Bu amaçla Orta Asya'yı boydan boya kat ederek Anadolu'ya oradan da Bağdad'a gitmiş, 1072 – 1074 yılları arasında hazırladığı meşhur kitabını Abbasi halifesine armağan etmiştir. Kâşgarlı Mahmud, başta Kâşgar olmak üzere Buhara, Semerkand ve Nişabur gibi Türk – İslam bilim merkezlerinde bulunmuş ve buralardaki ilmî hareketlerden faydalanmıştır. İlerlemiş yaşında Bağdad'a gitmiş, oradaki ilmî ortamdan yararlanarak kendisini daha da yetiştirmiştir.

Türk illerinin büyük bir kısmını gezmiş, onların dilleri, edebiyatları ve hayat tarzlarına dair pek çok malzeme toplamış olan Kâşgarlı, Hakaniye, Oğuz, Kıpçak, Argu, Çiğil, Kençek ve Uygur lehçelerini bilmekteydi.

Dîvânu Lugâti't-Türk, ilk bakışta bir sözlüğü andırmaktadır. Dîvân'da 7.500'den fazla kelime açıklanıp örneklendirilmiştir. Yalnızca bununla da yetinilmeyip her madde başıyla ilgili çok geniş bilgiler de sunulmuştur. Eserde çok miktarda sav (atasözü) , koşuk, şiir gibi halk edebiyatı malzemeleri yanında coğrafî, tarihî, mitolojik ve etnografik bilgiler de mevcuttur.

Bütün bunlar dikkate alındığında eser, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda Karahanlılar dönemi hayat tarzını içine alan bir ansiklopedidir. Eserde, Türk boylarının ekonomik ve kültürel durumları, fen, edebiyat ve sanat alanındaki başarıları, idarî ve siyasî sahadaki işleri, felsefî ve ahlâkî düşünceleri, örf ve âdetleri, dinî inançları ve etnografik özellikleri mükemmel bir şekilde hem de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Dîvân, hem Türk kültürü hem de dünya medeniyeti bakımından eşsiz bir hazinedir (Yaman, 2008).

Dîvân'da çok kıymetli bir de harita bulunmaktadır. Daire şeklindeki bu haritada dağlar kırmızı, nehirler kurşunî, denizler yeşil ve kumluklar da sarı renklerle gösterilmiştir. Haritanın merkezi, Türk hükümdarlarının oturdukları "Balasagun" şehridir. O bölge dünyanın merkezi olarak alınmış, esasen, Türklerin yaşadıkları bölgeler belirtilmiştir. Yönler, eski Türk anlayışına göre asıl yön doğu olarak yerleştirilmiştir.

Bu eşsiz kültür hazinesinin tek el yazma nüshası, 1914 yılında İstanbul'da bulunmuştur. Hâlen İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Uygur Türkçesine aktarılıp yayımlanmıştır. Ayrıca, Almanca ve İngilizce çevrileri de mevcuttur.

Eserin diğer önemli bir yönü de "Türk" sözünün madde başı yapılarak açıklamaların verilmesidir. Kâşgarlı "Bize ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir" diyerek milletimizin adını yüceltmıştır. Bu büyük insan, derin bilgisi yanında, iyi silah kullanan bir asker, yüce ruhlu milletsever bir Türktür. Yazmış olduğu eserinde milletin yüceliğinden, kahramanlığından çokça söz etmiştir. O, aynı zamanda Türklük biliminin kurucusu ve büyük bir Türkologdur. Bu yüce bilgenin mezarı, Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehrinde. Türklerin soylarına dair şu bilgileri de ekler: "Türkler aslında yirmi boydur. Boyların hepsi, Tanrı kutsal kılası, Peygamber Nuh'un oğlu "Yafes" , "Yafes" in oğlu "Türk"e kadar ulaşır..." diye sözünü devam ettirir.

Kâşgarlı Mahmud, eserinde Karluk, Yağma, Çiğil, Tuhsı, Argu, Yakabu, Basmıl, Kırgız, Tatar, Uygur, Kay, Çumul, Oğuz, Kıpçak (Kıfçak), Türkmen, Uğrak, Çaruk, Yemek, Başkurt, Peçenek, Bulgar, Suvar ve Kençek gibi çeşitli Türk boylarının adlarını ve bunların yaşadıkları yerleri de belirtir.

Türk karşılaştırmalı dilbilimin kurucusudur. O, çeşitli Türk boylarının kullandıkları lehçeleri tek tek ele alıp birbirlerine uzaklık ve yakınlıklarına göre sınıflandırmıştır. Eser, güneşle birlikte, kültürün de doğudan dünyayı sardığının önemli bir göstergesidir. Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk milletinin yalnız savaş meydanlarında değil, kültürel alanlarda da önder, öncü ve örnek olduğunu gösteren bir âbidedir. O, ayrıca Türkçe'yi Araplara öğretmek gayesiyle Kitâbu Cevâhirü'n-Nahvi Lugati't Türk adlı gramer kitabını yazdı.

Eserin gerçek yazılış amacı, Araplara Türkçe'yi öğretmekten çok, Türkçe'nin zenginliğine, gücüne anlatım imkânlarına ve kutsallığına olan inancın somut bir eserle ortaya konmasıdır. Kâşgarlı, Türkçe'nin Arapça ile koşu atları gibi yarış

edeceğini, Türk dilinin zenginliğini, her duygu ve düşünceyi anlatmaya elverişli olduğunu ispat etmek için böyle bir eseri yazmıştır. Nitekim eserinde Türkçe'nin zengin gramer özelliklerini ilk kez ve en çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, "Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur..." derken yine Türkçenin gücü ve önemine vurgu yapmıştır (Yaman, 2008).

Kâşgarlı Mahmud'un ve ölümsüz eserinin etki alanı ise son derece geniştir. O, bizlere asırlar öncesinden seslenmekte ve bizleri bilinçli olmaya çağırmaktadır. Türkçe bilincinin belki ilk halkası Bilge Kağan kabul edilse bile Kâşgarlı Mahmud, bu bilinci muazzam bir eserle somutlaştırmış; Karamanoğlu Mehmet Bey'e Ali Şîr Nevâyî'ye, Âşık Paşa'ya, Aydınlı Visalî'ye Tatabıralı Mahremî'ye, Edirneli Nazmî'ye, Gaspıralı İsmail'e, Ömer Seyfeddin'e, Ziya Gökalp'a ve nihayet Atatürk'e kadar birçok Türkçe sevdalisına Türkçe bilinci açısından ilham kaynağı olmuştur.

Dil dediğimiz sistemin önemli özelliklerinden biri de insanlar arasında anlaşmayı sağlayan sosyal bir kurum olmasıdır. Bir ulusun tüm birikimini içinde saklar ve bu birikimi gelecek kuşaklara aktarır. O ulusun hayatında her dönemin hatta her günün en yakın tanığıdır. Tarih boyunca o ulusla birlikte yaşar; birlikte gelişir, güçlenir, birlikte zayıf düşer, birlikte istilaya uğrar, birlikte ölür. Bu bakımdan bir dil, bir ulusun bilgisi, görgüsü, değer yargıları, yaptıkları ve yarattıkları konusunda en doğru ve nesnel bilgilerle yüklüdür.

Bu bakımdan bir ulusun her yerde ve her çağda elinden ve dilinden düşürmediği dil ürünleri incelendiğinde o ulusun tarihî macerasını, iç dünyasını, korkularını, övüncünü ve kıvancını; hatta yapmak isteyip de yapamadıklarını rahatlıkla okuyabiliriz. Bu bağlamda bir ulusun yaptığı ve yarattığı dil ürünleri araştırmacılar için öncelikle bulunup incelenmesi gereken tarihî belgelerdir.

Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk kültürünün en eski ve kıymetli vesikalarından biridir. Çevirip çevirip okuduğumuz bu eser, bize her seferinde yeni bilgiler sunmaktadır. Türk dilinin en eski ürünlerini, unuttuğumuz, terk ettiğimiz; işleyip geliştirdiğimiz ve hâlen kullanmakta olduğumuz kelimelerin ve sözlerin ses, yapı ve anlam özelliklerini görmek ve incelemek için yapacağımız çalışmalarda da bu kıymetli esere bakarak başlamaktaız. Başka belgeleri inceleyip de ulaştığımız ipuçlarının tanıklarını bu eserde aramakta ve bulmaktayız. Türk dili, Türk edebiyatı, Türk kültür ve medeniyeti ile ilgili araştırmalarda elde ettiğimiz bulguları bu esere bakarak teyit etmekteyiz.

Öncelikle ansiklopedik bir sözlük olan bu eser aynı zamanda bir edebiyat tarihinin de özelliklerini göstermektedir. İslâmiyet öncesi sözlü edebiyatımızın unutulmaya başlamış olan ürünleri, hiç olmazsa her türe örnek olacak kadar, bu eserde kaydedilmiş ve bize kadar ulaşması sağlanmıştır. Bir ulusun hayatına tanıklık etmek bakımından dünyada örnek gösterilebilecek önemli değerlerden biri olan bu eserin hem hazırlanması hem de saklanıp günümüze kadar gelip emin ellerde koruma altına alınması, Türk ulusu için çok önemlidir (Yaman, 2008).

BÖLÜM 2: HAYVANLARLA İLGİLİ TERİMLER

Milletlerin ortaya çıkışında, varlıklarının devamında en önemli rolü şüphesiz kültür şeklinde nitelendirdiğimiz unsurlar oynamaktadır. Diğer yandan kültür insan toplulukları arasındaki farklılığı belirleyen, bir milleti şekillendiren en önemli faktördür (Çay, 1990: 5).

Bir milletin dil, edebiyat, sanat, fen ve sosyal teşkilat gibi elde etmiş olduğu çeşitli müesseseler kadar o milletin hayat felsefesi, inançları, gelenekleri gibi ruhunun akislerini bulabileceğimiz tutum ve davranışlar o milletin kültürünü meydana getirir (Çay, 1990: 5).

Türk kültürünü incelediğimizde gerek sosyal yapı gerekse ekonomik yapı içerisinde hayvan ve hayvan etrafında kurulmuş zengin bir kültür ortaya çıkmaktadır. Orta Asya'da konar – göçer bir hayat süren Türkler için hayvan ve hayvan yetiştiriciliği sadece geçim kaynağı olarak değil, kültür unsuru olarak da önem kazanmıştır. “Kurdukları devletler sosyo – ekonomik yapı itibariyle hayvancılık üzerine tesis edilmiştir. Selçuklu gibi, Osmanlı gibi yerleşik kültürün ağır bastığı Türk devletlerinde bile sayısı asla küçümsenmeyecek bir Türk kitle si konar – göçer hayatını devam ettirmiştir” (Çay, 1990: 5).

Bu konuda Abdülhaluk Çay “Türk Milleti, yeryüzünde bugün dahi nüfusça en kalabalık ve en eski tarihî geçmişe sahip milletlerin başında gelmektedir. Diğer dünya milletlerinin çoğunun tarihi, belli bir coğrafyada, belli bir siyasî yapıda ve millet fertlerinin bir bütün halinde olması şeklinde tezahür ettiği halde, Türk tarihi doğuda Japon Denizi, batıda Orta ve Kuzeydoğu Avrupa, kuzeyde Sibiry Ovaları, güneyde ise Çin'den Hindistan'ın hemen kuzeyinden Ortadoğu'ya kadar uzanan geniş bir alanda cereyan etmiştir. Bu coğrafî bölge tarihçiler tarafından Avrasya olarak belirtilmektedir.

Bu geniş coğrafyada Türkler bir çok devlet kurmuşlar, çeşitli kültürlerin doğmasında ve yayılmasında rol oynamışlardır. Nasıl ki tarih boyunca tabiattaki canlı – cansız çeşitli varlıklar bir çok milletin kültüründe bir unsur olarak ortaya çıkmışsa Türklerde de böyle bir unsur hemen dikkat çekmektedir. Bu unsur Avrasya dediğimiz geniş bozkırlarda her türlü maddî kültür kalıntılarında görülen hayvanlar ve hayvan mücadelelerini aksettiren üsluptur” (Çay, 1990: 12) demiştir.

Turgay Kabak da “Hayvancılık Türklerin en eski geçim kaynağıdır. Orta Asya’daki atalarımız o uçsuz bucaksız bozkırlarda kendilerine hayvancılığa dayanan konar – göçer bir hayat kurmuşlar. Geçimlerini hayvancılıkla sağlamışlar. Zor doğa koşullarında hayvanlarına bakmak için verdikleri mücadele onları sağlam, güçlü ve savaşçı yapmış. Ayrıca at, deve gibi yük hayvanlarından yaralanmayı bildikleri, çok iyi ata bindikleri için bir yerden bir yere çok hızlı hareket edebilme kabiliyeti kazanmışlar böylece savaşlarda düşmana karşı büyük bir üstünlük kazanmışlar. Bu hareket kabiliyetleri sayesinde buldukları Orta Asya bozkırlarından çok uzak coğrafyalara göç edebilmişler. Yalnız göç ederken yeni yerleştikleri yerlerin de hayvancılığa elverişli yerler olmasına dikkat etmişler.

Anadolu’nun iklimini, dağlarını, sularını gören Türkler burasının hayvancılığa çok elverişli bir yer olduğunu düşünmüşler ve Anadolu topraklarını bir Türk yurdu haline getirmek için yerleşmeye başlamışlar.” diyerek Türkler için hayvan ve hayvancılığın önemini vurgulamıştır.

Türklerin hayatında bu kadar önemli bir yer tutan hayvanlar, Türk kültürü içinde çeşitli şekillerde, her alanda, doğrudan ya da dolaylı olarak karşımıza çıkar. “Türk inanç manzumesi içinde her çağda, o devrin sanatkârlarını etkileyen hayvan üslubu savaş âdetlerinden, hayvan koşumlarından, yurtların içini süsleyen ev eşyalarına varıncaya kadar her alanda kullanılmıştır” (Çay, 1990: 12).

Sosyal ve iktisadî hayatta önemli yer tutan hayvanlar Türklerin sanat anlayışlarında, maddî kültür unsurlarında, giyim, kuşam, süslenmede, mutfak kültüründe, şahıs adlarında, sağaltma yöntemlerinde ve bunun gibi birçok alanda, hatta Türk dilinin yapısında da kendini göstermektedir.

Türkler hayvanlara İslamiyet’ten önceki Şamanist inanç sistemindeki kutsiyet vermişlerdi. Şamanların düzenlemiş oldukları ayinlerde hayvanlar ve hayvanlardan yapılan ürünler (şaman elbisesi, şaman davulu vb.) kutsal sayılmıştır. Gök Tanrı inancı ve daha sonra kabul edilen İslamiyet’le beraber bu uygulamaların kutsallığı günümüze kadar ulaşmış olup, bugün halk inanışlarında kendini göstermektedir. Sözlü ürünlerimizden destanlarda, türeyiş efsanelerimizde karşımıza çıkan hayvan motifleri de Türklerde hayvanların kutsal sayılmasına işaret eder. Tıbbın gelişmediği dönemlerde yapılan sağaltma işlemlerinde hayvanların büyük ve önemli bir yer tutması yine onlara verilen kutsiyetle alakalıdır. Abdülhak Çay bu bağlamda “Hayvan üslûbunun ortaya çıkışında eski naturizm ve animizm inançlarının tesiri olduğu

muhakkaktır. Tabiat karşısında âciz kalan ilkel insanlar olayları gerçek şekilleriyle değil, bu olayların altında bir büyü arayarak anlamlandırmışlardır. Hayvan üslûbunun doğuşunda insanların tabiatüstü kuvvetlere karşı olan eğilimleri kadar (korku, saygı, büyü, sihir vb.), bozkır hayatının gerektirdiği konar göçerlik ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan hayvan besleyiciliği (çobanlık) ile bu hayat tarzının gerekli kıldığı ekonomik faaliyetler rol oynamıştır. Bozkırların yüzyıllarca efendisi olan Türk boyları neticede hayvan üslûbu etrafında bir inançlar sistemi oluşturmuş ve bu inançlar sistemi içinde maddî ve manevî her alanda hayvan üslûbunu içeren orijinal bir kültür yaratmışlardır. Kemer tokaları, hançer kabzası, süs eşyaları, at koşum takımları gibi taşınabilir eşyalar üzerinde işlenmiş olan pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuşlar, geyik, at, koyun, keçi, vb. gibi hayvanların mücadele sahneleri yanında, hikâye, efsane, destan gibi edebiyat türlerinde, her türlü dinî inançlarda, örf – âdetlerde hayvan üslûbu geniş yer tutmaktadır” (Çay, 1990: 13) demiştir.

2.1. Hayvanlara Verilen İsimler

2.1.1. Atla İlgili Terimler

Dinler tarihinde animizm ve totemizm birbirlerinden ayrılmayan ve birbirlerinin içinden doğmuş ve gelişmiş düşünce ürünleridir. İnsan totem olarak kabul ettiği varlığın içinde zamanla kutsal bir ruhun (anima). yaşadığına inanmıştır. Hayvan tapımı da bu totem anlayışından köken olan oldukça eski bir inanıştır.

Birçok toplum hayvanları kutsal ya da bazı yöreler ise doğrudan Tanrı olarak kabul etmiş ve özellikle Eski Mısır bu konuda çok zengin bir kaynak oluşturmuştur. Mitoloji; insanlık tarihinde uzun bir dönem Tanrı olarak kabul edilmiş hayvanların motifleri yönünden son derece önemlidir. Bu mitolojik öykülerde sıklıkla biçim değiştirme, yani hayvan – insan ve insan – hayvan geçişleri ya da değişimleri vardır. Sonuçta her kültürün mitolojisinde, hayvanların değişik biçimlerde ve oranlarda da olsa mutlaka yer aldığı görülür (Armutak, 2002).

At, Yunan Mitolojisinde önemli bir yer tutar. Tanrıça Artemis’in sembolü olarak kabul edilir ve kutsal kabul edilir. Orta Avrupa’daki kavimlerin bir çoğunda atlar, Tanrının gözde hayvanı olarak kabul edildiklerinden koruma altına alınmışlardır. Asya Türkleri’nin destanlarında önemli bir yere sahip olan atların, bir totem olarak “12 Hayvanlı Türk Takviminde” 7. yıla adını verdiği görülür. Şamanlığı kabul eden Türklerle Moğolların inanışlarına göre, at gökten inmiştir. Yakut Türklerine göre de kahramanların atları “Güneş Alemi”nden gelir. Bazı Türk boylarında da atların

“Apsarı” adında bir Tanrısı olduğundan söz edilir. Bir de kanatlı ve kürekli atlar da vardır ki; bunların hem uçarak hem de yüzerek Kaf dağının ardındaki “Süt Gölü” nde yaşadıklarına inanılır. At, görünmez alemlerden haber getiren, gelecek fenalıkları önceden sezen, dostu düşmanı tanıyan bir yaratıktır. Kahramanların yardımcısı ve silah arkadaşlarıdır. Gerekirse konuşur ve sahibine nasihatler verir. Bir Moğol inanişine göre de at uçarak, üzerindeki kahramanı cehenneme götürür ve sonra geri getirir (Artumak, 2002).

Şamanist törenlerde at şamanın gökyüzüne çıkacağı bineği ve kurbanlık hayvan olarak önem kazanmıştır. Şamanın davulu da hemen hemen her zaman at olarak nitelendirilmiştir. Çoğu kez Gök Tanrı'nın simgelerinden biri olarak önem kazanmakta ve kurban olarak da ona sunulmaktadır. Şaman at yardımıyla yeraltına ya da öteki dünyaya geçebildiği için ölümün da simgesi olmuştur. At şamana göğe çıkma olanağı sağladığı için çoğu kere kanatlı olarak düşünülmüştür (Çoruhlu, 2006: 144).

Kurgan denilen Türk mezarlarında da öteki dünyada ölüye hizmet etmek üzere gömülmüş at kadvralarına rastlanmıştır. Çoğu kere yas işareti olmak üzere bunların kuyruklarının kesilmiş ya da düğümlemiş olması da dikkati çekmiştir. İslamiyet döneminde de bazı Türk hükümdarların atıyla beraber gömüldüğü ya da atın tek başına gömülmesi için mezar yaptırıldığına dair bilgiler vardır.

Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikayede at, sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır. Savaşdaki faydaları dolayısıyla kuvvet ve kudret timsali de olmuştur. At sürüleri ise zenginliğin ifadesi olarak görülmüştür.

Atların kavimlerin türeyiş efsanelerinde yer aldığını ve renk simgeciliğine göre anlamlandırıldığını da görüyoruz. Hatta bazı devrelerde savaş esnasında atları dört ana yönün renk simgelerine göre konumlandırıldığı anlatılmaktadır (Çoruhlu, 2006: 145).

At Türk kozmolojisinin çeşitli unsurlarına göre de anlam kazanmaktadır; örneğin su unsurunun hayvan biçimli timsali attır. Öte yandan su kökenli atlar denilen ve sudan çıkan kanatlı atları anlatan efsaneler de bu unsurla ilgilidir. Ayrıca özellikle beyaz atların üzerinde beneklerin bulunması da uğurlu sayılmakta olup yine bu unsurlarla ilişkilidir. Diğer bir tür efsanevi at ise gök kökenli at olarak anılır. Göğe mensup atlar kanatlı olarak düşünülmüştür. Atın mitolojik vasıfları Türk – Budist devrinde de devam etmiştir. En önemli farklılık beyaz atın Gök Tanrı yerine Buda'nın simgesi

olmasıdır. Eskiden olduğu gibi yıl simgesi olarak da kullanılan at, Budizm'in yedi cevherinden de biri sayılmıştır. Yön olarak ateş unsurunun içinde güneye tekabül ettiği düşünülmüştür. Bu hususlar Uygurlar için de geçerlidir. Atla ilgili bir çok mitolojik motif İslamiyetten sonra da devam etmiştir (Çoruhlu, 2006: 146).

Mitolojik açıdan Türk Mitolojisi ve diğer mitolojilerde önemli bir yeri olan at, dünya özellikle de Türk kültüründe de hayatın her safhasında vazgeçilmez bir unsur, bir kült olarak karşımıza çıkar. Yuğlarda, törenlerde, sünnetlerde, evlenmelerde, teamül hukukunda, yer ve insan adlarında, sporda, temsilî oyunlarda, tezyinî ve plastik sanatlarda, efsanelerde tesiri görülen at, güzelliği, tenabüsü, kuvveti, sürati, tahammül ve insancıl hususiyetleriyle Türklerin gönüllerini fethetmiş bir varlıktır. Zenginliğin, gücün, dostluğun ve sadakatin sembolü olmuştur. Bu vasıflarıyla Türk kültüründe at, sahibinin ölümüne kadar hatta mezarında dahi onun yanındadır. Sözlü Türk edebiyatının muhtelif türlerinde atın olağanüstü güçlere (uçan, konuşan, sahibine yol göstererek akıl veren, zor durumların üstesinden gelebilen ...) sahip olması hasebiyle ona bir nevi kudsiyet atfedilmiştir (Dilek, 1997).

Bir milleti diğer milletlerden ayıran en temel özellik kültürel kimlik ve benliktir. Türklerin felsefeleri, sözlü gelenek kültürlerinde gizlidir. Türklerin ata bakışı veya ifadeleri de bu felsefenin bir parçasıdır. At murattır. İnsanın gelecek ve düş dünyasının zenginliğidir. At, insanı amacına ulaştıran, hayal dünyasını gerçeğe dönüştüren, uzaklarda, ulaşılması mümkün olmayan diyarlarda bulunan hedeflere insanı yaklaştıran ve buluşturan varlıktır. Yurt sahibi olmak, belirli bir toprağa bağlanmak, ona hakim olmak mutluluk verir. Göçebe yaşayışın büyük zorlukları vardır. Yapılan göçlerde en büyük yardımcı unsur attır. Güçlü at, sadece binicisinin değil, yaşadığı köyün, boyun, namusu olarak değerlendirilir. Çünkü bu at bir kişinin değil, yarışlardaki başarısı, görkemi ve güzelliği ile toplumun malı olmuştur. Atın sahibi, onu satmak istediği zaman obasına, halkına danışmalıdır. At uzak diyarları fetih aracıdır. Geleceğin güvencidir. At, insana dostu kadar yakın, annesi kadar şefkatlidir. Atı olmayan kişi kimsesiz sayılır, yalnızdır. At soylu ve vefalı bir varlıktır. Sahibine bağlıdır. Görkemi, güzelliği vefasıyla birleşince olağanüstü bir varlık ortaya çıkar.

Atın varlığı bozkır kültürünün, başka deyişle atlı – göçebe kültürünün başlıca ögesi olmuştur (Çınar, 2001). Savaşlarda başarı kazanmak için vurucu silahların yanında at süratının sağladığı ulaşım üstünlüğü Türk askerî teknolojisinin en önemli

özelliklerindedir. Atlı ordu kurmak Türklerin dünya medeniyetine yaptığı büyük katkılarındanadır.

Türkler atın süratine dayanarak uzak memleketlere kısa zamanda ulaşır ve aniden ortaya çıkıp düşman üzerine baskın yaparlardı. Yine aynı süratte geri çekilebilirlerdi. Gerçekten, Kaşgarlı'nın bildirdiği gibi at, Türklere kanat olmuştur. Türkler aynı kanat sayesinde büyük memleketlere ve geniş bölgelere sahip olmuş ve oraları kendilerine il yapmıştır. Bu yüzden, Türklerde at "el" (il) adı ile anılmıştır (Yasin, 2008).

Önceleri etinden istifade edilmek üzere avlanan at, daha sonra evcil hayvan olarak yetiştirilmeye başlanmıştır. Atın evcilleştirilmesi insanlık tarihinde dönüm noktalarından biri olmuştur. Başlangıçta savaşlarda kullanılan at, sonraları tarımda da yer almıştır (Yaman ve Kargı, 2008). At, Türkler tarafından ehilleştirildikten sonra nakliyatta en önemli araç olarak kullanılmıştır. Sonra büyük imparatorluklar kurulurken Türkler çeşitli soylu atları yetiştirmekle birlikte ulaşım ve posta atlarını da yetiştirmiştir (Yasin, 2008).

Atın kültüre olduğu kadar dile de yansımaları büyük bir zenginlik unsuru olmuştur. Türkçe'nin renk zenginliğinin ölçütlerinden biri de atları ve donlarını yani tüylerinin rengini adlandırmak için kullanılan kelimelerdir. Türk kültüründe atlara üzerinde taşıdıkları renklere, benek vb. işaretlere yani nişanlarına; vücut biçimlerine; yürüyüş ve koşma özelliklerine; huylarına yaptıkları işlere ve yaşlarına göre çeşitli adlar verilmiştir (Küçük, 2009). Bunun en güzel örneklerini yine Divan-ı Lügati't Türk'te görmekteyiz.

At'a verilen kıymet ve önem Türklerin hayatının her yerine nüfuz etmiştir. Sosyal ve ekonomik hayatın yanı sıra, mitolojide, halk hekimliğinde vb. alanlarda da dikkat çekmektedir. Öyle ki destan ve efsanelerde geçen halk kahramanlarının çadırlarının önüne diktikleri "at çakı" bile yeri ve göğü birleştiren kutsal bir varlıktır. Bütün bu özellikleri nedeniyle at, Türklerin yaşamında diğer hayvanlardan ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur.

Türklerin hayatında bu denli önemli bir yere sahip olan at, Divanu Lügati't-Türk'te de önemli bir yere sahiptir. Kaşgarlı Mahmud konuyla ilgili birçok örnek vermiştir. Divanu Lügati't-Türk'te geçen atla ilgili terimler şunlardır:

arkun: Yaban aygırlarıyla evcil kısraktan olan at. Koşuyu en çok bu atlar kazanır (DLT.C1.107.27).

aşbar: Samanla kepek karıştırılarak ıslatılır, ata yem olarak verilir (DLT.C1.117.16).

at: “ Kuş kanatın er atın” savında da gelmiştir, “kuş kanadıyla, er atıyla” demektir (DLT.C1.34.23).

balkanuk, bakayuk: At tırnaklarının ortasında bulunan tümsecik et parçası (DLT.C3.177.5).

beçel: Sünnet edilmiş kadın, hadım edilmiş erkek, iğdiş edilmiş at ve başka hayvanlar (DLT.C1.392.17).

bi: Kısarak. Türklerce; Oğuzlarca değil (DLT.C3.206.23).

bulak at: Boyu kısa, sırtı geniş at (DLT.C1.379.25).

çile: Öğrekte bulunan atın yaş gübresi (DLT.C3.233.4).

el: Atı anlatır bir isimdir. Çünkü at, Türk'ün kanadıdır. Atlara bakan seyise “el başı” derler, “vilayetin başı” demektir; bununla ata bakan kimse murad edilir (DLT.C1.48.29).

ıkılaç: Yakışıklı, yüğrük at. Şu savda da gelmiştir: “alp eriğ yawritma ıkılaç arkasın yagritma= yiğit kişiyi kötületme, yüğrük atın arkasını yağırilatma” (Yiğit adama kötülük etme, onu zayıf düşürme; yüğrük atın sırtını yağırilatma (Bu savla Beylere öğüt veriyor.

Kelime, şu parçada dahi gelmiştir:

Ikılaçım erik boldı

Erik bolgu yeri kördi

Bulıt örüp kök örtüldi

Tuman türüp tolı yagdı

“Küheylanım yüğrük oldu, yüğrük olmayı yerinde gördü; bulut çıkıp göğü örttü, duman türedi, dolu yağdı” (Yörük atım koştı, yürüyüşte ilerledi, bunu kendisine yaraşır gördü; çünkü bulut türedi, duman topladı, dolu yağdı) (DLT.C1.139.4).

igış: Harınlaşmış at (DLT.C1.122.8).

keriş: Atın yarı, sırtı. Şu: “keriş yargı agulka kalır” savında dahi gelmiştir, “sırt yağırı oğla kalır” demektir; çünkü orası oynak yerdir, kolay kolay sağlamaz. Bu sav, yağırdan sakınmak için söylenir (DLT.C1.370.3).

kısrak: Genç kısrak. Oğuzlarca, herhangi bir kısrak. Şu savda dahi gelmiştir: “kız birle küreşme, kısrak birle yarışma ,(Kızla güreşme, çünkü kızlar kuvvetli olur, seni alt eder; kısrakla yarışma, kısrak attan daha çevik, daha sıçrayışlı olduğundan seni yener.) Bu Hakanlılardan biri kızın gerdek gecesi sultan Mesud’u, ayağıyla dakunarak yıktığı için Hakanlıların Sultan Mesud hakkında söyledikleri bir savdır (DLT.C1.474.3).

kolon eti: Atın kolan geçen yeri (DLT.C1.404.10).

komuk: At gübresi. Başka gübreye bu ad verilmez (DLT.C1.383.26).

kova: Türklerin kullandıkları gemde atların burnuna doğru dikilen kayış (DLT.C3.237.22).

köçüt: At (DLT.C1.357.11).

kulun: Tay (DLT.C1.404.8).

kümüldürük: At göğüslüğü (DLT.C1.530.6).

mançuk: Heybe, torba gibi at eğerine takılan şey (DLT.C1.476.2).

sırp: İki yaşına girmiş olan tay (DLT.C1.319.7).

tay: Tay. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Tegür mening sawımı bilgelede ay

Tınar kalı tatsa kısrak sıpı tay

“Hey, benim sözümü bilgelere eriştir, kısrakların yavrusu olan tay at olursa kısrak dinlenir”, çünkü anasının yerine taya binilir (DLT.C3.158.5).

teküzliğ: Alnı akıtmalı at. Şu savda dahi gelmiştir: “At teküzligi ay bolmas= at akıtması ay olmaz” (Atın alnındaki akıtma, ay yerini tutmaz) Bu sav, büyük bir işin yerine küçük bir işi koymak için çalışıldığı zaman söylenir (DLT.C1.507.15).

tezek: At gübresi. Şu: “tezek karda yatması, edhgü ıssız katması” savında dahi gelmiştir. “Tezek karda yatmaz; iyi, kötüye karışmaz” demektir (Çünkü, tezeğin

sıcaklığı karı eritir; yine böylece, birbirine benzemedikçe iyi, kötüye karışmaz) (DLT.C1.386.23).

toğ: At ayaklarının kazdığı çukurlardan çıkan toz (DLT.C3.127.9).

toriğ at: Doru renkli at (DLT.C1.374.2).

toruğ: At. “Bu oglanığ bir toruğka aldım= bu köleyi bir ata satın aldım”. Bazı kere eğreti olarak, benzetme yoluyla deveye ve sığıra dahi bu ad verilir (DLT.C1.373.25).

tulun: Atın sağ ve sol dulundaki kemik (DLT.C1.401.28).

tuşağ: Köstek, at ayağına vurulan bukağı (DLT.C1.411.22).

tü: At donu. “Atınğ ne tülüg= atın ne dondadır, atın ne renktedir” (DLT.C3.207.5).

tüm: At renklerinden düz renk. “tum kara at= düz kara at”, “tum toruğ at= düz- tamamen- doru at” (DLT.C1.338.5).

uluk: Atın omuzbaşı. Nitekim şu savda gelmiştir: “Uluk yağırı ogulka kalır = omuzbaşı yağırı evlâda kalır”. Çünkü sinirlerin ek yerleri orada toplanır, yara kolay kolay iyi olmaz (DLT.C1.68.3).

yal: Atın yelesi. Bütün Türk dillerince. “At yalı = at yelesi, yelenin bittiği yer, uzuv” (DLT.C3.160.11).

yalığ: At yelesi. “Yal” dahi denir. Doğru olanı “yıl” dır (DLT.C3.13.24).

yalu: Tayları bağlamak için kullanılan ip, örk. Kısraklar sağılacağı zaman bir iple bağlanır. Yaylakta sağılmak için kısraklar onun etrafında dolanır (DLT.C3.26.10).

yayguk: Kısrağın her iki memesinin ucu. Bazıları “yazguk” derler. Kıpçakça (DLT.C3.27.16).

yular: At yuları (DLT.C3.28.8).

yular: Atın yuları. “Yunt başın yularlap...= at başını yularlıyarak, bağliyerek ye” , (piştikten sonra at başını yemek istersen ona yular vur, kaçmaması için bağla, sonra ye.) Bu sav, atını başıboş bırakmamakla emrolunan kişi için söylenir (DLT.C3.9.12).

yularlığ: Yularlı. “Yularlığ at= yularlı at” (DLT.C3.49.10).

yund: At. Bu cins isimdir. Bir ve birçok ata söylenir; deve kelimesi gibi. “Yund eti yıpar= at eti misk gibi kokar” (at eti pişirildikten sonra soğumaya bırakılır, o zaman etten güzel bir koku çıkar) (DLT.C3.7.15).

yundak: At fışkısı. Yalnız bunda kullanılır. Şu savda da gelmiştir: “Yagınğ erke kerek yundaki tegir = düşmanın olsa da gübresi kalır” , düşmanın olsa bile mal sahibi olması yararlıdır. Ondan hiçbir şey değmese bile hiç olmazsa atının gübresi kalır; ondan, yakarak faydalanılır (DLT.C3.44.18).

.?.: Henüz binilmemiş olan tay (...Brockkelmann “tosun” imlasında yazmıştır. Doğrusu da bu olsa gerektir. B.A.) (DLT.C1.402.11).

2.1.2. Kuş Adları ve Kuşlarla İlgili Terimler

Kültür tarihinde kuş, türlü uluslarda simgesel olarak şu anlamlara gelmiştir: ay, bilgi ve yaşama ağacının koruyucusu, bulut, cennete ulaşmış ruh, çocuk, düşlerde müjdecisi, gerçeği ortaya çıkarıcı, görme gücü ve yeteneği, gök gürültüsü, havanın özü, ivedilik, ölümsüzlük, öngörü, önsezi, özgürlük, ruhları cennete taşıyan araç, rüzgar, saltanat, savaş yengisi, Tanrı, Tanrıça, Tanrı habercisi, Tanrısal öz, yağmur, yaratıcılık, yaşamın özü, yılanları (düşman) öldürücü, yıldırım, yüce akıl (Akalin, 1993: 147).

Sadece Türk mitolojisi ve kültüründe değil, diğer mitolojilerde de kuş önemli bir yer tutar. Britonya söylencelerine göre, insan türü, taş adamla kuş kadından türemiştir. Polinezya mitolojisine göre, Tanrı'nın okyanusa bıraktığı bir kuş yumurtasından Hawai adaları oluşmuştur. Yaradılışla ilgili kimi söylencelere göre, Tanrı dünyayı yaratırken, kuş da deniz dibinden çamur çıkarıp yapıya yardım etmiştir. Sibirya mitolojisine göre de kuş, Tanrı'nın ölçü yardımcısıdır; Tanrı buyruğu ile dünyanın boyutlarını ölçmüştür (Akalin, 1993: 147).

Kuşun durumu ve davranışı da türlü yorumların biçimlenmesine neden olmuştur. Örneğin, kuş kafesi tutukluk anlamına gelir. Kuş pençesi saltanat armasıdır. Üzüm yiyen kuş ölümsüz yaşayışı semboller. Kuş tüyü hafiflik, kuş uçuşu ruhun gidişi, kuşun ayak izi alfabe ve öngörü anlamındadır. Daldaki kuş erişilmemiş istektir. Eldeki kuş erişilmiş istek ve mal bereketidir. Asmaya konmuş kuş Tanrı başlangıcından yararlanmaktır. Kuş dili, bir anlamda öğüt ve uyarıdır.

Kimi yorum ve yakıştırmalarda da kuşun renginden kaynaklanmaktadır. Örneğin ak kuş temizlik ve doğruluk, kara kuş günah, parlak renkli kuş güneş, mavi kuş

mutluluktur. Çinliler ve Japonlar al kuşu, dört yüce ruhtan biri sayarlar. Dünya dillerinin pek çoğunda kuş – yılan ikilemesi, iyi – kötü, hava – toprak, dünya – ahiret karşılığında kullanılır. Kuş – kaplumbağa ikilemesi de tavşanla – kaplumbağa gibi, zıt güçlerin karşılaşması demektir (Akalın, 1993: 147).

İslamiyetten önceki devrelerde bazı Türk toplulukları kuşları ongun saymışlardır. Kuşun ruhun simgesi olduğu, Orhun yazıtlarındaki ölümle ilgili ifadelerden anlaşılmaktadır. Türkçe’de “uçmak” sözcüğü ölümü ima ediyordu. Aynı zamanda cennetin ifadesi olan kuşların şamanlar tarafından suretine bürülen ve yardım alınan ya da koruyucu ruh olarak edinilen hayvanlardan sayıldığı anlaşılmaktadır (Çoruhlu, 2006: 157).

Türk kültürünün ongun kuşları, Oğuz Kağan’ın altı oğlu, kuşlu birer ongunla tanınır:

Gün – han Şahin

Ay – han Kartal

Yıldız – han Tavşancıl

Gök – han Sungur

Deniz – han Çakır (doğan)

Dağ – han Puhu (Akalın, 2006: 148).

Orta Asya’da çeşitli kurganlardan yapılan kazılar sonucunda çıkarılan ve herbiri birer sanat eseri olan eşyalar üzerindeki kaz, ördek, kuğu gibi tasvirler ve bu hayvanları gösteren ahşap yontular, at koşum takımlarına ait figürler bu anlattıklarımıza ve başka birçok simgesel anlama işaret edebilir. Bilindiği gibi kuğu ve kaz gibi bazı kuşlar Orta Asya’da ve Çin’de çok eski çağlardan beri kutsal sayılıyordu; örneğin bıldırcın yiğitliğin, sülün güzellik ve iyi şansın, saksağan iyi haberin, turna ölümsüzlüğün ve uzun hayatın, altın ya da kırmızı karga güneşin, kara karga şeytanın ve kötülüğün, ördek mutluluk ve refahın, tavus güzellik, itibar ve şeref, güvercin uzun hayatın, kaz erkekliğin, evliliğin ve başarının simgesi olmuştur. Ağaçkakan da yardımcı bir ilah olan Suyla’nın ruhunun simgesi olmuştur (Çoruhlu, 2006: 158).

Kuşlar saltanat, güç – kuvvet, totem simgesi ya da bölgesel bir özellik belirtisi olarak eski çağlardan günümüze kadar pek çok ulusun bayrağını süslemiştir (Akalın, 1993:

148). Etkileri günümüze kadar gelen kuşlar, eski dönemlerde kutsal varlık olarak görülmüşlerdir. Bazı Altay halkları korunmak için üzerlerinde kuş tüyleri taşımışlardır (Roux, 2005: 163).

Tarihi kaynaklarda, divan şiirinde, mitolojide, ongunlarda ve günümüz kaynaklarında kuşun önemini anlatan Mehdi Ergüzel, kuş yetiştirme, kuşçu ve kuşçulukla ilgili bilgiler vererek, avcı kuş yetiştirme geleneğinin müesseseseleşerek korunduğundan bahsetmiştir (Ergüzel, 2007).

Divanü Lûgat-it-Türk'te kuşlar genel olarak beylik, kut ve talih simgesi olarak anılmıştır. Kerkes kuşu gibi bazı kuşlar da uğursuz olup ölüme işaret ederler (Çoruhlu, 2006: 159).

Türklerin hayatının birçok alanında önem verdikleri kuş divanda da sıkça geçmiştir. Divanu Lügati't-Türk'te geçen kuş adları ve kuşlarla ilgili terimler şunlardır:

alık: Kuş gagası. Oğuzca (DLT.C1.68.8).

anğ: Yağı ile ilâç yapılan bir kuş adı. Bunun yağı avuç içine sürülürse yağ avucun arka tarafına da geçermiş (DLT.C1.40.18).

anğıt: Ördeğe benzer kızıl renkli bir kuş, anğıt (DLT.C1.93.15).

ayayarsgu: Yarasa. Çiğice. Bir takımları "yarısa" derler (DLT.C3.433.8).

bagırlak: "Bağırtlak" denen kuş (DLT.C1.503.2).

bala: Kuş yavrusu. Hayvanlardan yırtıcı olanların ve olmaynların yavrularına da böyle denir. "Kuş balası kusınçığ, it balası oxşançığ= kuş yavrusus kusunç ve iğrençtir, köpek yavrusu görünüşte ele alıp oynanacak kadar güzeldir" (Büyüdükten sonra iş tersine döner) (DLT.C3.232.11).

balıkçın: Balıkçıl, balık avlayan bir ak kuş... (DLT.C1.512.23).

baybayuk: Kelebek kuşu denilen bir kuştur. Yuvasını ağaç dalları arasında zanbil şeklinde yapar, güzel öter (DLT.C3.179.13).

bodh: Toy kuşu (DTL.C3.121.12).

budursın: Bildircin. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Özüm mening budursın

Otı anıñ çaklanur

“Benim gönlüm bıldırcın gibi, onun sevgisi ateşi üzerinde döner, dolaşır (DLT.C1.513.3).

çağrı: Doğan kuşu, çakır. “Çağrı Beg” erkek adı olarak kullanılır (DLT.C1.421.8).

çalgay: Kuş kanadının uçları (DLT.C3.241.16).

çekik: Serçeye benzer alacalı bir kuş, siyah kayalıklarda bulunur (DLT.C2.287.11).

çomguk: Ayağı, başı kızıl, kanadın da ak tüy bulunan karga. Oğuzlar “çomak” derler (DLT.C1.470.5).

çulık: Üveyik büyüklüğünde alacalı bir kuş, çulluk (DLT.C1.381.16).

gölünğ: Su birikintisi. Buna kuşlar iner (DLT.C3.372.14).

karakuş: Karakuş, tavşancıl (DLT.C3.221.18).

karga: Karga. Şu savda dahi gelmiştir: “Karga karısın kim bilir, kişi anlasın kim tapar= karganın yaşlısını kim bilir? İnsanın içindekini kim anlar, kim sezer?”. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Karga kalı bilse munğın ol buz sukar

Awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar

“Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler; halbuki avcı saklandığında, karga, tuzaktaki yeme bakar” (DLT.C1.425.10).

kaşgalak: Ördekten küçük bir su kuşu. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Tenğde bile körse meni ördek atar

Kalwa körüp kaşgalakı suwka batar

“Ördek beni o göllerde temrensiz ok atar görse, kaşgalak suya batar.” (Ördek beni bu sularda temrensiz okla gördüğü vakit bu kuş suya batar) (DLT.C1.528.5).

keklik: Keklik kuşu (DLT.C1.479.21).

kekük: Seksen kuşu. Kemiği büyü ve tılsım yapmakta kullanılır (DLT.C2.287.13).

keveli: Gecekuşu, yarasa (DLT.C1.448.15).

kıl kuş: Ördeğe benzer bir kuştur, ilkbaharda gelir, Beyler onu birbirine armağan ederler. Bu kuş için “kıl kudhruk= kıl kuruk” denir (DLT.C1.337.7).

kırkuş: Atmaca kuşu; atmacaya benzeyen bir kuşa da “çibek kırkuş” denir (DLT.C3.241.17).

kızkuş: İnsanın üzerine düşecekmiş gibi alçaktan uçan bir kuş (DLT.C1.326.19).

kızlak: “Köti kızlak= kabakuş denilen bir kuştur; kuruğu kırmızı olur” (DLT.C1.473.20).

korday: Kuğu cinsinden bir kuş. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Korday kugu anda uçup yumgın öter

Kuzgun yanğan sayrap anın üni büter

“Korday, kuğu orada uçup toplanarak öter, kuzgun, alacakarga öterek bu yüzden sesleri kısılır” (Bulunduğu yerin güzelliğini anlatarak diyor ki: Orada kordoy, kuğu ve birçok kuşlar suların etrafında uçuşurlar; hepsi de çeşitli seslerle ötüşürler. Karga ve alaca karganın bağırırmaktan sesleri kısılır) (DLT.C3.240.21).

kökürçkün: Güvercin (DLT.C3.419.11).

kugu: Kuğu kuşu (DLT.C3.225.5).

kurugsak: Kursak, mide. Kuş kurşağına da böyle denir (DLT.C1.502.8).

kuş: Bütün kuşların adıdır; sonra bundan bir takımları ayrılır; akdoğanı “ürünğ kuş”, tavşancıla “kara kuş”, deve kuşuna “tevi kuş”, tavusa “yun kuş”, atmacaya “ıl kuş”; yıldızlardan Müşteriye “Karakuş” denilir; bu yıldız doğduğu zaman “Karakuş togdı” denir. Bu yıldız oralarda sabah vakti doğar; Oğuzlar, deve ayaklarının ucuna da “karakuş” derler. “Kızkuş” tüyelerinin rengi bukalemuna benzer, açılınca renkten renge giren bir kuşun adı (DLT.C1.331.22).

kuşgaç: Serçe kuşu (DLT.C1.455.15).

kuşlağ: Kuşların çok olduğu yerdir; orada av yapılır (DLT.C1.465.7).

kuturma: “Kuturma börk= önde, arkada iki kanadı bulunan börk” (DLT.C1.490.24).

küzkünek: Çakıra ve kelere benzer bir kuş; hava yutmakla geçinir (DLT.C1.528.23).

menğ: Kuş yemi. Şu savda gelir: “Kuş tuzakka menğ uçun ılınur= kuş tuzağa dane için tutulur, takılır.” Bu sav, azık ararken fenalığa düşen bir kimse için söylenir (DLT.C3.358.24).

ördek: Ördek. Şu savda da gelmiştir: “Kaz kopsa ördek köliğ igenür= kaz giderse ördek gölü benimser”. Bu sav, Bey gittikten sonra halk üzerine büyüklenmeye kalkan düşkün kimse için kullanılır (DLT.C1.103.23).

sagızgan: Saksığan (DLT.C1.518.17).

sanduvaç: Bülbül. Şu parçada da gelmiştir:

Senden kaçar sundılaç

Mende tınar kargılaç

Tatlığ öter sanduvaç

Erkek tişi uçruşur

“Yund kuşu senden kaçar, bende kırlangıç dinlenir. Bülbül tatlı öter, erkek dişi uçuşur” (Yazla kışın karşılaşma deyişlerini anlatarak diyor ki: “Yaz, kışa, yund kuşu senden kaçar; birçok kuşlar ile kırlangıç bende bulunur. Bülbül öter, sesiyle herkes zevk bulur. Yazın erkek ve dişi çiftleşir) (DLT.C3.178.11).

sanğ: Kuş pisliği “kuş sanğı”, “kuş pisliği” demektir (DLT.C3.357.19).

seçe: Serçe kuşu. Oğuzca (DLT.C3.219.5).

semürgük: Bülbüle benzer kuş. Balasagun dilince. Şu beyitte de gelmiştir:

Buç buç öter semürgük

Boğzı uçun menğlenür

“Güzel öten semürgük kuşu tane gördüğünde boğazı için toplar” (DLT.C2.290.3).

sıgırıcık: Sığırıcık kuşu (DLT.C1.501.20).

sonğkur: Sonkur kuşu, yırtıcı kuşlardan birinin adıdır. Bu “toğrıl” kuşundan küçüktür (DLT.C3.381.16).

sundılaç: Yunt kuşu, çayır kuşu. Şu savda dahi gelmiştir: “Sundılaç işi ermes örktün tepmek= harman döğmek çayır kuşunun işi değildir”. Bu sav, kuvvetli kişinin işini yapmak isteyerek gücü yetmeyen arık için kullanılır (DLT.C1.526.19).

süglin: Sülün kuşu (DLT.C1.444.6).

süwlin: Sülün kuşu (DLT.C1.444.7).

şa: Alacalı bir kuştur. Bu, bazı kimselere de lâkap olur ve “erdemsiz şa” denir ki, faydasız kuş” demektir. Bu kuş daima yere yakın uçar (DLT.C3.211.1).

tartar: Kumruya benzer bir kuş (DLT.C1.485.22).

tenğelgüç: Dölengeç denilen kuş. Oğuzca (Bugün Anadolu’ da “dölengeç” denilen bu kuşun eski yazılışının “tölenğgeç” olması lâzım gelir ise de metinde te harfinin üzerinde bir üstün görülmektedir. B.A.) (DLT.C3.388.16).

tenğelgün: Dölengeç kuşu. Öbür Türklerin dilince (DLT.C3.388.17).

togrıl: Yırtıcı kuşlardan bir kuş. Bin kaz öldürür, bir tanesi yer. Bu, erkek adı da olur (DLT.C1.482.12).

tomşuk: Kuş gagası (DLT.C1.469.7).

toy: Toy kuşu. “Todh” dahi denir. Çiğilce (DLT. C3.142.3).

tupulgan: “ Kök tupugan= Bir kuş adı”. Bunun kanadında çelik varmış; dağın burnuna vurunca delip öbür tarafa geçermiş. Bunu bana, kendisinden birçok faydalar edindiğim bir kimse haber verdi (DLT.C1.519.20).

turıga: Turga kuşu, bir çeşit serçe (DLT.C3.174.6).

turna: Durna, turna (DLT.C3.239.9).

turumtay: Yırtıcı kuşlardan birinin adı. Bu ad erkeklere dahi ad olarak verilir ve takma ad olur (DLT.C3.243.6).

us: Keskes kuşu. Şu parçada dahi gelmiştir:

Keldi manğa Tat

Kuşka bolup et

Aydım emdi yat

Seni tiler us böri

“ Bana bir Tat geldi; ona : yat, kuşlara et ol; kuşlar, kurtlar seni bekler, dedim” (Bana bir Uygur gâvuru geldi, onu öldürdüm, kurda, kuşa yem olsun için parça parça ettim.) (DLT.C1.36.9).

uya: Yuva, kuş yuvası (DLT.C1.85.24).

übgük: İbibik kuşu. Çiğilce (DLT.C1.110.1).

übüp: İbibik kuşu. Buna “übgük” dahi denir (DLT.C1.78.13).

ühi: Baykuş....(DLT.C1.161.4).

ühi: Baykuş. Türklerin çoğu “ügi” derler (DLT.C3.238.15).

yabakulak: Kuşlardan baykuş. Yabaku ve Yemek dillerince (DLT.C3.56.11).

yanğan: Yalnız başı beyaz olan alaca karga (DLT.C3.376.3).

yök: Kuş tüyü (DLT.C3.143.28).

yun: “Yun kuşu= tavus kuşu” (DLT.C3.144.26).

zanbı: Gece öten ve çekirgeye benzeyen bir böcek, orak kuşu. “Zanbi art”, “Koçnğar başı” ile “Balasagun” arasında bir dağ geçidi” (DLT.C3.441.13).

2.1.3. Diğer Hayvanlara Verilen İsimler

Türk iktisadî ve içtimaî yapısında büyük önem taşıyan hayvanlar mitolojide, maddî ve manevî kültür ürünlerinde ve daha birçok alanda karşımıza çıkmaktadır. Divanu Lugatit Türk'te hayvan adlarına geniş yer veren Kaşgarlı Mahmud, onların Türk mitolojisindeki yerine de değinmiştir. Eserde geçen hayvanlardan bazıları Türkler için büyük önem taşır.

Ejderha bütün dünyada Çin mitolojisi ve sanatına ait kabul edilirse de Türk mitolojisi ve sanatında da büyük yer tutmuştur. Bu masal hayvanı, gök ve yer – su unsurlarına bağlı olarak geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Türklerde özellikle erken dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi olarak kabul edilmiş bu efsanevî yaratık, Ön Asya kültürleriyle ilişkiye geçildiğinde bu anlamları zayıflamış ve daha çok alt edilen kötülüğün simgesi olmuştur. Türk kozmolojisinde yer ejderi ve gök ejderinden söz edilir. Yer altında ya da derin sularda bulunan yer ejderi bahar dönümünde yerin altından çıkıyor, pullar ve boynuzları oluşarak gökyüzüne

yükseliyor, bulutların arasına karışıyordu. Böylece yağmur yağmasını sağlayarak bereket ve refahın oluşmasına katkıda bulunuyordu. Çin mitolojisinde imparatorluk simgesi olan ve bazen hayat iksiri efsaneleriyle ilişkilendirilen ejder bu yönüyle de Türkleri etkilemiş, Türk mitolojisinde su, balık ve yeniden doğuşun timsali sayılmıştır. Çin’de olduğu gibi aynı zamanda Türk hayvan takviminde de yıl simgesi olarak yer almıştır (Çoruhlu, 2006: 136, 137).

Kurt, Türk mitolojisinin ilahıdır. Türkler atalarının boz renkli bir kurt olduğuna, bazı Moğol boyları ise erkek bir kurtla dişi bir geyiğin birleşmesinden türediklerine inanırlar. Türklerde kurt bir hayvan – ata veya hayvan – ana sembolüdür. Ayrıca bir türeme sembolüdür. Bazı Türk boyları, alacalı renkli ve kurt şeklindeki bir ilahın, bir hükümdar kızı ile birleşmesinden doğduklarına inanırlar. Kurtlarla evlenip yeni boylar oluşturma ve kurtlardan gebe kalma öyküleri Türkler arasında çok yaygındır. Kuttan türeme efsanesi Göktürklerde de vardır. Orta Asya Türklerindeki boz renkli kurt inancı, ilkel totemciliğin bir kalıntısıdır. Hemen tüm Türk boyları, bir bozkurtun varlığına inanırlar. Türklerin ünlü Bozkurt ve Ergenekon destanlarında kurt motifi hep öndedir. Türklerde genellikle kurt öldürmek iyi sayılmaz. Uğurlu, hayırlı ve şifa verici bir hayvan olduğunu yönelik düşünceler yoğunluktadır. Bazı Moğol boyları ise Borte – Çine adını verdikleri erkek bozkurtun, dişi ak geyik Goa – Maral ile çiftleşmesi sonucu doğan “Bataçihan” ın ataları olduğuna inanırlar. Anadolu mitolojilerinde kurt motifi; Hititlerle ortaya çıkar. Hititlerde kurt Tanrının yoldaşındır. Orman Tanrıları kurtları çok severler ve onları yanlarından ayırmazlar (Armutak, 2002). Türk – Çin mücadeleleri esnasında beyaz kurdun haraç ya da vergi olarak değer kazanması onun Türkler arasındaki önemine işaret eder. Kurdun Türk kozmolojisinde gök unsuruna bağlı olarak aydınlığın ve buna bağlı unsurların simgesi olduğu anlaşılmaktadır. Birçok hayvanda söz konusu olduğu gibi, kurtlar da İslamiyetten sonra eski ilahi anlamlarını büyük ölçüde kaybetmiştir. Birtakım kalıntılarsa tamamıyla İslamiyete uydurulmuştur. Kurdun bazı olumsuz anlamlar kazanması dışında, özellikle yiğitlik ya da güç simgesi olması, nazardan koruyucu sayılması gibi bazı anlamlar devam etmiştir (Çoruhlu, 2006: 140).

Birçok mitolojide hayvanların en güçlüsü ve bundan ötürü de kralı sayılan arslan, güçlülük, yüreklilik ve güneşin simgesi olarak Tanrılık özelliğini de kazanmıştır. Birçok kahramanın arslanlar tarafından büyütüldüğü, birçok ulusun da arslanlar tarafından emzirilen, büyütülen ve eğitilen bir atanın soyundan türediği (Moğollar gibi) ileri sürülmüştür. Anadolu mitolojisinde genellikle yiğitliği ve koruyuculuğu

simgeleyen arslanların; şehirlerin, konakların ve tapınakların giriş kapılarında kabartmalarına ya da heykellerine rastlanır (Armutak, 2002). Türk sanatında aslan figürleri daha çok Budizmle birlikte görülmekle beraber, Altaylarda Pazarık kurganlarından çıkarılan eserler üzerinde aslan – grifon tasvirlerine rastlanması bu hayvanın Türklerde daha erken devirlerden itibaren tanındığını gösterir. Hayvan mücadele sahnelerinde aslan gök unsuruna uygun olarak zafer kazanan konumdadır ve iyi – kötü, aydınlık – karanlık gibi kavram çiftlerinden olumlu olan tarafa karşılık gelmektedir. Dolayısıyla birçok hayvan için geçerli olduğu gibi aslan da savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, kuvvet ve kudret simgesi olmuştur. İslamiyetten sonraki Türk sanatında aslan simgeciliği, İslamiyetten öncekinin izinde gelişmiştir. Yeni birtakım tasavvurlar için içine girmekle beraber, eski fikirler İslamla bağdaştırılmıştır. Zaten aslanın güç, kuvvet ya da koruyucu bir simge ya da taht timsali olması gibi hususlar birçok mitolojide ortaktır (Çoruhlu, 2006: 140, 141).

Kaplan özellikle Asya halklarının mitolojilerinde önemli bir yer tutar. Kaplan, ateşin yer altı ya da gökyüzünden çalınarak insana getirilmesinde önemli rol üstlenmiştir. Çin mitolojisi kaplan motifinden yana çok zengindir. Eski Türklerde bazen bir ruh, bazen bir Tanrı olduğuna inanılan kaplan, 12 hayvanlı takvimde üçüncü yıla adını vermiştir. Erken dönemde Türkler tarafından bir tabu olarak kabul edilmiş, saygı gösterilmiş ve öldürülmemiştir. Tibetlilerde ise kaplanın koruyucu bir ruh olduğu inancı yaygındır. Aynı şekilde pars ve vasak da tabu olarak kabul edilmiş ve öldürülmemiştir (Armutak, 2002). Kaplan Türk mitolojisi ve sanatında Çin'dekine paralel bir şekilde yer alır. Türklerde kaplanın alplık ongunu ya da simgesi olması, aynı zamanda astrolojiyle ilgiliydi. Dört anayönden birine ait olan ak ya da benekli pars, dört büyük yıldız grubundan birinin de timsaliydi. Kaplanın güç ve yiğitlik simgesi olduğuna işaret eden birçok sanat eseri Orta ve İç Asya'daki kazılarda ele geçirilmiştir (Çoruhlu, 2006: 141, 142).

Ayının dünyanın birçok yerinde insanların atası sayılması ve içinde kutsal bir yaratığın daha doğrusu Tanrının ruhunun yaşadığı inancı, ayı kültürünün doğmasına yol açmıştır. Eski Türklerin şamanlık inançlarında ayı kutsal bir hayvandır. Ayı, orman ruhlarının temsilcisi ve ormanın Tanrısıdır. Ayı – Tanrıya Kıpçak Türkleri "Baba" derler ve bir tabu olarak ormana girdiklerinde ayının adını anmazlar. Bazı Türk boyları gibi Başkurtlar da atalarının ayı olduğuna ve ondan türediklerine inanırlar. Kızılderililer ise, ayının gökyüzündeki "Büyükayı Takımyıldızı" nı oluşturduğuna inanırlar (Armutak, 2002). Ayı elbiseleri şamanlar arasında makbuldü.

Ayının muhtelif kısımlarından alınan kemikler de şamanlar elbiseleri üzerine dikiliyordu. Şamanın göğe yaptığı yolculuğu esnasında bazen ayı da bir yardımcı ruh olarak kullanılıyordu (Çoruhlu, 2006: 144).

Türk mitolojisinin, kökleri mezolitik devre kadar inen en eski simgelerinden biri geyiktir. Gök ve yer unsurlarına bağlı olarak diğer bir çok hayvanla ortak özellikler gösterir. Şaman törenlerinde suretine bürülen hayvan – ata ya da ruhlardan biridir. Bu nedenle şaman elbisesi ya da ona ait bir parçayla görülebilirler. Geyiğin birçok anlamının simgesel olarak Müslüman Türklere devam ettiğini görüyoruz (Çoruhlu, 2006: 146, 147).

Boğa genellikle yer unsuru içinde değerlendirilmekle beraber bazı anlamlarıyla gökle de ilişkilendirilmiştir. Boğa ve onun yüksek coğrafi bölgelerde yaşayan tüylü cinsi olan kotuz, kuvvet ve kudret timsali olduğundan aynı zamanda hükümdar ya da hükümdarlık simgesi ya da ongunu sayılmıştır. Öte yandan Yak öküzü kuyruğu ya da kotuz kuyruğu egemenlik simgesi olan tuğlarda da kullanılıyordu. Özellikle bu tip durumlarda boğa göğe mensup olarak düşünülüyordu. Ancak çoğu kere yer unsuruna dahil edilmiştir. Nitekim yere kurban olarak öküz ve koç cinsi hayvanlar gömülerek sunuluyordu. Boğa on iki hayvanlı Türk takviminin de yıl simgelerinden birisidir (Çoruhlu, 2006: 149, 150).

Diğer birçok hayvan gibi deve de Türk mitolojisinde alp simgesi ya da bir ongunu. Özellikle buğra denilen erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul ediliyordu. Öte yandan İslamdan önce olduğu gibi İslamiyetten sonra da devenin töz olma vasfının devam ettiğini görüyoruz; örneğin Karahanlılarda deve unvan ongunu idi. Onun zaman zaman erken devirde ya da İslamiyetten sonra kanatlı olarak da tasvir edilmesi bu hususlara işaret etmektedir. Bu, diğer hayvanlarda olduğu gibi devenin de hükümdarlıkla ilgili bir simge olmasına sebep olmuştur (Çoruhlu, 2006: 150, 151).

Türk mitolojisinde filin yer alması ve sanattaki tasvirleri Budizmle olan ilişkiler sonucunda gelmiştir. Fille ilgili çeşitli mitolojik hususlar, Hindistan'da Budizmden önceki devirlerin mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır. Bir çok ilahın bineğidir. Bazı ilahlar fil suretine girerler. Tanrı ya da önemli kişileri taşıyan fil tasvirleri Türk devrine ait freskelerde da karşımıza çıkmaktadır (Çoruhlu, 2006: 151). Hint ve Afrika mitolojilerinde bu ağır ve barışçıl hayvan değişik biçimlerde izlenir. Hint mitolojisinde Budha, dünyaya beş yüz elli gelişinden birinde de fil kılığına bürünür. Himalaya

dağlarında fillerin kralı olur ve iki fil karısı vardır. Afrika'da ise bazı kabileler, fil avı sırasında filin üzerine mızrak atarken, bir yandan da file; kendilerini öldürmesini ve kendisinin çok güçlü olduğunu söylerler (Artumak, 2002). Türk – İslam eserlerinde ve bu kitapların minyatürlerinde fil çoğu kere güç, kuvvet, hükümdarlık, hakimiyet ve yiğitlik gibi kavramları vurgulamak üzere ele alınmıştır (Çoruhlu, 2006: 152).

Proto – Türk ya da Hun devrine ait Pazarık kurganlarından çıkarılan eserler arasında deriden kesilmiş ya da lahitler üzerine oyulmuş ya da elbiselerde yer almış bir şekilde karşımıza çıkan horoz – tavuk figürleri büyük olasılıkla kötü ruhları kovan koruyucu bir simgeydi. Özellikle horoz günün ağarışını haber vermesiyle bu anlamı ifade ediyordu. Genel olarak altın tavuk Türklerde hükümdar ailesinin ve gümüş tavuk ise hükümdar ailesinden olmayan soylu kişilerin timsaliydi. Türk kozmolojisinde barış unsurunun hayvan biçimli timsali horoz ve tavuktur. Ayrıca tavuk on iki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biriydi.

Horozun cesaret, savaşçılık, dürüstlük, nezaket, şeytanı def etme gibi vasıfları, onun bu kavramların simgesi gibi algılanmasına yol açmıştır. Öte yandan gerçekte pek ilgisinin olmadığı anlaşılan rivayetlerde horozun yaşadığı eve şeytanın giremeyeceği, Peygamberlerin bir beyaz horozu dost edindiği, camide ve evinde bir beyaz horoz bulunduğu, namaz vakitlerini bildirdiği için, bir yere giderken bir beyaz horozu yanında götürdüğü anlatılmaktadır (Çoruhlu, 2006: 152, 153).

Türk mitolojisi ve sanatındaki kaplumbağa simgeciliği eski Çin ve Hint tasavvurlarıyla olan ilişkiler sonucunda gelişmiştir. Kaplumbağanın kubbe şeklini andıran sırtı gök ve alt kısmıysa yer unsuruna işaret etmekteydi. Böylece kaplumbağa bir su üzerinde bulunan yeryüzüyle onun üzerindeki göğü temsil eden bir simge olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerde ve Çinlilerde ortak olan bu kozmolojik tasarıma göre, kutlu bir hayvan olan kaplumbağa astrolojik bir simgedir. Onun dört ayağını birbirini izleyişi, dört mevsimin ahenkli bir biçimde birbirini takip edişine benzetilir. Kabuğunun üzerindeki desen, kuzey gök yarım küresindeki bir yıldız grubuna işaret eder. Sol gözü güneşi, sağ gözüyse ay'ı temsil eder. Bütün kabuklu hayvanların reisi sayılan kaplumbağa, kışın hareketsiz kaldığı ve yazın kabuğunu değiştirip kabuğundan dışarı çıktığı için uzun bir ömre sahip olmuş, bundan dolayı uzun ömürlülüğün ve sabrın simgesi sayılmıştır. Aynı zamanda refahın, barışın ve mutluluğun bir işareti olarak görülmüştür (Çoruhlu, 2006: 154).

Özellikle eski Mısır'da kedi çok kutsal bir hayvandır. Mısır'da "Pahet" adında bir kedi – tanrıça vardır. Tapınağı bir kedi mezarlığı içindedir. Kedi Yunan mitolojisinde pek yer almaz. Sadece Tanrıça Artemis'in bazen kedi şekline dönüştüğü görülür. Kedi, ilk önce evcilleştirildiği Mısır'daki dokunulmazlığını ve ayrıcalıklı konumunu diğer uygarlıklarda çoğunlukla bulamamıştır. Karanlıkta, gözleri parlayıp bedenleri gözükmediği için kediler, daha sonraki dönemlerde kötü bir üne sahip olmuş ve tekin olmadıkları düşünülmüştür (Artumak, 2002). Altaylarda Pazarık kurganlarında bulunan at koşum takımı süslerinde kedi veya kedi başı heykelciklerinin bulunması bu hayvanın Türklerde erken devirlerden itibaren önem taşıdığını gösterir (Çoruhlu, 2006: 154).

Koyun ve özellikle beyaz koç eski Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan kurbanlar arasındaydı. Çin kaynaklarının aktardığına göre, Tabgaçlar Gök Tanrı ayini olarak anılan törende ak buzağı, koç ve at kurban ediyorlardı. Benzer şekilde günümüz şamanist topluluklarından Beltirler, gök için düzenledikleri törenlerde beyaz koyun ya da oğlak kurban ediyorlardı. Bu nedenle gök unsuruna atfedilen bütün özellikler koyun, koç ve keçiler için de söz konusuydu. Ancak koyun ve keçi (beyaz olmayan renkte) zaman zaman yer tanrısının hayvanı da sayıldığından özellikle matem törenlerinde yere de kurban ediliyordu. Bu hayvanlar ataların ruhları için ya da şamanizmde kötü ruhlardan korunmak için de kurban ediliyordu. Ayrıca koyun on iki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biriydi. Öte yandan koç ya da dağ keçisi şekli bazen hanedan arması olarak da kullanılmıştır. Budist devirde koyun ve keçinin bazen ilahlarla ilgili olduğu anlaşılıyor. Koyun İslamiyetten sonra sükûnet, huzur ve barışın simgesidir. Aynı zamanda bolluk ve bereket işareti de sayılmıştır. Koç ise güç, hakimiyet, kuvvet ve yiğitliğin bir simgesi olarak görülmüştür (Çoruhlu, 2006: 156).

Köpek Türklerde genellikle kurdun karşısında koyunun konumuna benzer bir işlev üstlenmiştir. Nitekim ayinler sırasında güçlü şamanlar kurt, kartal gibi hayvanların biçimine girerken, zayıf şamanlar köpek şekline giriyordu ve köpek genellikle yeraltına inerken kullanılıyordu. Bu olumsuz anlamına uygun olarak bazı Türk topluluklarında cenaze töreninde kurban edilen bu hayvan, Türk kozmolojisinde ölüme işaret eden timsallerindendi. Çoğu kere olumsuz anlamlarına rağmen çeşitli Türk topluluklarında önemli sayılan bazı efsanevi köpekler de yok değildir; örneğin Kırgızlarda Kumayık, Başkurlarda Barak, İslamiyetten sonra da Müslüman Türklerde ve diğer Müslüman topluluklarda Kitmîr önemli köpeklerdir. İslamiyetten

sonra köpeğin ava verilen önem ve avın soylular arasında itibar gören bir spor olması nedeniyle önemi daha da arttı. Ancak avcı hayvan olarak çeşitli cins köpeklerin önem kazanmasıyla birlikte onunla ilgili olumsuz anlamlar da devam etmiştir. Av köpeği dostluk ve sadakatin timsalidir, o ayrıca sabrın ve tevekkülün de bir amblemi olmuştur (Çoruhlu, 2006: 159, 160).

Maymunlar Türk sanatında yaygın olarak karşımıza çıkmazlar. Bu hayvan özellikle Hint mitolojisinde görülür. Türkler özellikle Budist oldukları dönemde onunla ilgili tasavvurlardan etkilenmişlerdir. İslamiyetten önce ve sonra maymun on iki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biri olmuştur (Çoruhlu, 2006: 160, 161).

Türk kültüründe ya da mitolojisinde fazla yer tutmayan hayvanlardan biri de tavşandır. Erken devirlerde beyaz tavşanın göğşe, siyah tavşanın yer unsuruna ait sayılmıştır. Şamanın yardımcı ruhlarından biridir. Bu nedenle şaman davulun yüzeyi bazen tavşan derisiyle kaplanmıştı. Tavşan ayrıca on iki hayvanlı takvimdeki yıl simgelerinden biridir. Göktürk devrinde av hayvanı olduğu için uğurlu sayılmış ve bolluk timsali sayılmıştır. İslamiyetten sonra Türk tasavvurlarında tavşanın daha ziyade bolluk, kurnazlık ve iyi şansın simgesi olarak anlatıldığını görüyoruz. O bazen korkaklık, ürkeklik simgesi de olmuştur. Ancak Ortaçağ Türk – İslam dünyasında (hatta günümüzde de) bu hayvanın özellikle Alevî Türkler tarafından uğursuz bir hayvan olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle tavşan günümüzde minyatürlerde olumsuz anlamda da tasvir edilmiştir (Çoruhlu, 2006: 161, 162).

Tilki, özellikle Japon mitolojisinde çok kutsaldır. Tilki, Pirinç tanrısı ile eş tutulacak derecede kutsaldır. Bu adet, Japonların çok eski dönemlerinden kalmıştır. Tüm tapınaklarında tilki resimleri ve kabartmaları göze çarpar (Artumak, 2002). Altaylar ve Yakutlarda tözler arasında tilkinin de yer alması onun eski çağlarda ata simgesi olduğuna işaret etmektedir. Türklerde de hilekâr ve kurnaz bir hayvan olarak tanınıyordu (Çoruhlu, 2006: 162).

Yılan Türk Şamanizminde yer altı ilahi Erlik'le ilgili bir simgedir. Öte yandan bazı şamanlar yılan biçimine girerler. Tören esnasında onun hareketlerini taklit ederler. Bu nedenle şaman elbiselerinde yılanı işaret eden nesnelere de yer alır. Altay şaman elbiselerinde bazen yılanın başı ve çatalı kuyruğu belirgin bir şekilde gösterilmiştir. Yutpa adı verilen bu çatal kuyruklu, dört ayaklı yılan yer altı canavarını temsil eder. Şamanın külahının ön kısmında da birkaç sıra yılan başı yer alır. Ayrıca şaman

davulunun derisi içinde diğerk tasvirlerle birlikte yer altı denizinde yaşadığı varsayılan bir yılan resmi bulunmaktadır (Çoruhlu, 2006: 163, 164).

Türklerin hayatının her alanında farklı şekillerde karşımıza çıkan hayvanlara divanda da geniş yer verilmiştir. Divanu Lügati't-Türk'te geçen hayvan adları şunlardır:

aba: Ayı. Kıpçakça (DLT.C1.86.13).

adhgır: Aygır (DLT.C1.95.20).

adhırak: Kulakları ak, vücudunun öbür tarafları kara olan geyik. Dişi koyun için koç ne ise bu da geyik için odur (DLT.C1.144.17).

adhığ: Ayı. Şu savda da gelmiştir: "awçı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir = avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir" (Avcı ne kadar av hileleri bilirse ayı da o kadar kaçacak yolları bilir).

Bu sav, iki kurnaz kişinin karşılaştıkları zaman söylenir (DLT.C1.63.11).

alanğır: Türkmenlerin yediği "geleni" adındaki küçük bir hayvan (DLT.C1.161.12).

alavan: Timsah (DLT.C1.140.1).

aplan: Sıçan cinsinden bir hayvancık (DLT.C1.120.7).

ar: "Ar böri =sırtlan" . Şu parçada da gelmiştir:

Körüp neçük kaçmadıñğ

Yamar suwın keçmedinğ

Tavarıñnı saçmadıñğ

Yesün seni ar böri

"Gördün, aden kaçmadın? Yamar suyunu geçmedin? Malını saçmadın? Seni sırtlan yesin" (Alt ederek yakaladığı bir adamı anlatarak ona diyor ki: Beni gördün de neden kaçmadın? Niye Yamar suyunu geçmedin? Niçin malını saçarak başını kurtarmadın? Artık seni sırtlan yesin). (DLT.C1.79.16).

argun: Sıçan cinsinden, yarım arşın uzunluğunda bir hayvancık. Duvarların yarıklarından serçeleri avlar, koyunun üzerine atılırsa koyunun eti sararır. Uyuyan insanın üzerine atılırsa sîdik tutukluğuna uğrar (DLT.C1.120.8).

arı: Arı. Bu kelime Arapçaya uygundur. Araplar bal'a "âri" derler; Türkler bu adı balı yapana verirler. Çiğil Türkleri bal'a "arı yağı" derler (DLT.C1.87.21).

arju: Çakal. Bir takım kimseler bir şeyin etrafında toplandıkları zaman "kişi arjulayu kuri" denir. "halk, çakalların insan yemek için toplandıkları gibi, bir şeyin etrafında toplandı" demektir (DLT.C1.127.17).

arkar: Boynuzundan bıçak sapı yapılan dişi dağ keçisi (DLT.C1.117.14).

arsalık: Hem erkekliği, hem dişiliği bulunan bir hayvan. Oğuzca (DLT.C1.159.11).

arslan: Arslan. Hakanlara dahi bu isim verilir. Şu savda da gelmiştir: "Alın arslan tutar, küçin sırgan tutması = al ile arslan tutulur, güç ile sırgan tutulmaz" . Bu sav, işlerinde güzel çare bulmakla ve zorluğu bırakmak ile emrolunan kişiye söylenir (DLT.C3.412.8).

asrı: Kaplan. İki renkli ipe "asrı yışığ" dendiği gibi, iki renkli her şeye, -kaplan rengine benzediği için- "asrı" denir (DLT.C1.126.17).

ayığ: Ayı. Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde "adhiğ" dır (DLT.C1.84.10).

azma: Taşağının derisi yarıldığı için aşamıyan koç (DLT.C1.130.1).

baka: Kurbağa. Bundan alınarak kaplumbağaya "münğüz baka" denir (DLT.C3.226.10).

bi: "Böy" denilen böcek. Oğuzca (DLT.C3.206.24).

bit: Bit. Buradan alınarak tahıla düşen ufak hayvancığı da "tarığ biti" denir (DLT.C1.320.4).

bogra: Deve aygırı. "Bogra Xan" adı buradan gelmiştir (DLT.C1.420.19).

boka: Boğa (DLT.C3.226.16).

botuk: Boduk, deve yavrusu (DLT.C3.218.2).

böğ: Bir çeşit örümcek, böğ. Türk ve Türkmen dillerinin birinde (DLT.C3.131.1).

böri: Kurt. Şu savda da gelmiştir: "Böri koşnısın yemes = kurt komşusunu yemez" . Bu sav, komşulara saygı ile emrolunan kişi için söylenir (DLT.C3.220.16).

böy: Örümcek nevinden bir böcek. "Bög" dahi denir, doğru olan budur (DLT.C3.141.7).

buzagu: Buzağı. Şu savda dahi gelmiştir: “Ewdeki buzagu öküz bolmas = ev danası öküz olmaz” . Bu sav, şerefte, fazilette yükseldiği halde hısımlarının hâlâ çocuk saydığı kimse için söylenir (Bugün bu sav, Ora Anadolu’da “ev danası tosun olmaz” diye kullanılmaktadır. B.A.). (DLT.C1.446.12).

buzagu: “Buzagu tılı = sıçan gibi küçük bir hayvan” (DLT.C1.446.18).

bulan: Kıpçak illerinde avlanan iri yarı bir yaban hayvanıdır; küp gibi içi oyuk, yukarıya kalkık bir boynuzu vardır, orada kar veya su toplanır, dişisi diz çökerek erkek oradan su içer, erkeği diz çökerse de dişisi su içer (DLT.C1.413.11).

burslan: Aslında bu kelime “bebür” anlamındadır. Buradan alınarak “arслан, burslan” derler (DLT.C3.418.8).

büke: Ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: “Yeti başlığ yil büke = yedi başlı ejderha” . Yabaku’ların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve “Büke Budraç” denir. Ulu Tanrı, bunu yedi yüz bin askeri olduğu halde Müslümanlardan Arslan Tekin Gazi’nin kırk bin askeriyle yapılan bir çarpışmada bozguna uğrattı (DLT.C3.227.6).

bürge: Pire. Bir yerde duramayan zevzek, taşkın kimseye “bürge kişi” denir (DLT.C1.427.22).

çadhan: Çıyan, kuyruğuörü, akrep (DLT.C1.409.28).

çafılı: Şâhin (DLT.C1.431.4).

çapak: Türk gölünde bulunan ufak bir balık (DLT.C1.381.1).

çekün: Ada tavşanı yavrusu, göcen (DLT.C1.402.14).

çekürge: Çekirge. Oğuzca. Lâkin Türkler, daha uçmadan önce, böyle derler. Çoluk çocuğun çokluğu, ordunun kalabalığı buna benzetilerek “çekirge gibi asker” demektir (DLT.C1.490.4).

çepiş: Çepiş, altı aylık keçi yavrusu (DLT.C1.368.13).

çetük: Kedi. “kök çetük = erkek kedi” (DLT.C1.388.11).

çocuk: Domuz yavrusu, her şeyin küçüğü (DLT.C1.381.3).

çumalı: Karınca. Çiğilce (DLT.C1.448.12).

eçkü: Keçi (DLT.C1.128.24).

enük: Arslan yavrusu. Sırtlan, kurt, köpek yavrularına da “enük” denir (DLT.C1.72.26).

eşgek: Eşek. İki diyelektan – Oğuz ve Türk diyeleklerinden – biriyle “eşyek” ... (DLT.C1.111.1).

eşyek: Eşek. “Eşgek” de denir. S harfi ile söylemek daha fasihtir (DLT.C1.114.6).

inğan: Dişi deve. Şu savda da gelmiştir: “inğan inğrasa botu bozlar = dişi deve inleyince boduk deve ses verir” . Bu sav, hısımların birbirlerine olan yakınlıklarını anlatır (DLT.C1.120.17).

ıwık: Kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik (DLT.C1.67.11).

ıt: İt, köpek (DLT.C1.35.11).

ingek: İnek. Oğuzlar kaplumbağanın dişisine de “ingek” derler (DLT.C1.111.13).

irk: Dört yaşına girmek üzere olan koyun (DLT.C1.43.4).

kamıçak: “Kurbağa yavrusu” dahi denilen su böceği (DLT.C1.487.24).

kançık: Dişi köpek. Bir kadına söğüldüğü zaman, dişi köpeğe benzetilerek “kançık” denir (DLT.C1.475.23).

kargılaç: Kırlangıç (DLT.C1.526.26).

karınça: Karınca. Oğuzca (DLT.C3.375.13).

karınçak: Karınca. Oğuzca. “Karınça” dahi denir (DLT.C1.501.25).

karlıgaç: Bu anlamda bir kelimedir (kargılaç), yukarıdaki kelimededen çevrilmiştir (DLT.C1.527.1).

karsak: Derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan (DLT.C1.473.8).

katır: Katır (DLT.C1.364.10).

katkıç: Çıyana benzer bir böcektir; insanı sokar. Arguca (DLT.C1.455.10).

kaz: Kaz (DLT.C3.149.5).

keçi: Keçi. Oğuzca (DLT.C3.219.10).

kelegü: Geleni, tarla sıçanı soyundan bir hayvancık (DLT.C1.448.9).

keyik: Aslında yabani olan her şey için söylenir. Bu söz eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar için kullanılır (DLT.C3.168.10).

keyliğ: Maymun. Buna benzetilerek sarhoş veya yabanî gibi iki tarafına bakarak yürüyen kişiye “keyliğ kişi” denir (DLT.C3.175.20).

kirpi: Kirpi. Büyüğüne “okluğ kirpi” denir (DLT.C1.415.19).

kiş: Samur. Bunun kuyruğuna “kiş kudhruki” denir (DLT.C3.126.16).

koç: Koç. Oğuzca. Aslı “koçnğar” dır (DLT.C1.321.11).

koçnğar: Koç. Şu savda dahi gelmiştir: “İki koçnğar başı bir aşaçta pışmas = iki koç başı bir tencerede pişmez” . Bu sav, bir yerde toplanan ve birisinin çıkması gereken iki başbuğ veya iki bey için söylenir (DLT.C3.381.19).

kolan: Yaban eşeği (DLT.C1.415.2).

komsuy: Kanla dolmuş kene, gene... (DLT.C3.241.9).

kon: Koyun. Arguca (DLT.C3.140.10).

konğuz: Osurgan böceği (DLT.C3.363.17).

koy: Koyun (DLT.C3.142.6).

kökegün: Gök sinek. Şu savda dahi gelmiştir: “İkki bogra igeşür, otra kökegün yançılır = iki boğa boğuşur, arada gök sinek, bögelek ezilir” . Bu sav, iki Beyin çarpışarak arada halkın ölmesi, ezilmesi hâlinde söylenir (DLT.C2.287.19).

kölük: Arka; gölük, yük yükletilen herhangi bir hayvan (DLT.C1.392.1).

kösürge: Köstebek, tarla sıçanı soyundan bir hayvan (DLT.C1.490.14).

kösürgen: Bir çeşit köstebek (DLT.C1.522.20).

kuburga: Baykuş (DLT.C1.489.10).

kudgu: Sinek, karasinek (DLT.C1.425.9).

kunduz: Su köpeği, kunduz (DLT.C1.458.7).

kur: Kuru. Oğuzca. Bu kelime “kuruğ” kelimesinin kısaltılmışıdır. Şu savda dahi gelmiştir: “Kolan kuduğka tüşse kurbaka aygır bolur = kolan –yaban eşeği- kuyuya düşse kara kurbağası aygır olur” (DLT.C3.122.12).

kurt: Soğulcan soyundan olan hayvanlar: Öbür Türklerce, “böri” ye “kurt” derler (DLT.C1.342.16).

kusgaç: Küçük, kara bir hayvancık; insanı ısırır. Oğuzca (DLT.C1.455.13).

kutuz: Yaban sığırı (DLT.C1.365.22).

kuzgun: Kuzgun. Şu savda dahi gelmiştir: “Böriniğ ortak, kuzgununki ağaç başında” , (kuzgun, kurdun avladığı şeyle ortak olur, fakat kendi avladığı şey ağacın başında durur) (DLT.C1.439.26).

kuzı: Kuzu (DLT.C3.224.3).

kümüçe: Sivrisinek (DLT.C1.445.10).

küvük: “Küvük muş = erkek kedi” (DLT.C3.165.5).

küwük: “Küwük muş = erkek kedi” . Çiğilce (DLT.C1.391.26).

küye: Güve. Keçe ve keçeye benzeyen şeyleri yiyen böcek (DLT.C3.170.9).

küzküni: Bokböceği cinsinden bir böcektir; geceleri ses vererek uçar (DLT.C1.493.4).

küzün: Kendisiyle serçe kuşu, tarla sıçanı, köstebek gibi şeyler avlanan, sıçan cinsinden bir hayvan (DLT.C1.404.21).

laçin: Şahin. Bu yırtıcı kuşlardandır; yiğit adama da “laçin” denir (DLT.C1.410.1).

man: “Man yaşlığ köy = dört yaşını geçen koyun” . Koyundan başkası için söylenmez (DLT.C3.157.26).

merdek: Ayı yavrusu. “Adhiğ merdeği” de ayı yavrusu anlamındadır. Bir takım Türkler domuz yavrusuna da bu adı vererek “tonğuz merdeği” derler (DLT.C1.480.19).

muguzgak: Bal arısına benzeyen bir sinek. Arguca (DLT.C1.504.25).

muş: Kedi. Çiğilce. Oğuzlar “çetük” derler (DLT.C3.127.6).

nek: Timsah (DLT.C3.155.26).

nek yılan: Ejderha (DLT.C3.155.27).

oğlak: Oğlak. Şu savda dahi gelmiştir: “oğlak yiliksiz oğlan bilgisiz = oğlakta ilik, çocukta bilgi yok” (DLT.C1.119.22).

ok: “Ok yılan = kendisini insan üzerine atan yılan” (DLT.C1.37.7).

op: Harman döğmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz. Arguca (DLT.C1.34.21).

öküz: Şu savda da gelmiştir: “öküz adhakı boğınça buzağı başı bolsa yeğ = öküz ayağı olcağına buzağı başı olmak daha iyidir” . Bu sav, “başlı başına bulunmak, başkasına uyuntu olmaktan yeğdir” diyecek yerde kullanılır (DLT.C1.59.16).

örümçek: Örümcek (DLT.C1.152.19).

öyez: Öyez, övez, bir çeşit sivrisinek. Oğuzca (DLT.C1.84.9).

pars: Yırtıcı bir hayvan (DLT.C1.344.19).

saglık: Dişi koyun. Bu kelime aslında “sığılan hayvan” anlamındadır (DLT.C1.471.17).

sakırgan: Büyük sıçan, geme (DLT.C1.521.5).

sakırku: Kene, sakırğa (DLT.C1.489.22).

sanduvaç: Bülbül. Şu parçada dahi gelmiştir:

Senden kaçar sandılaç

Mende tiner kargılaç

Tatlığ öter sanduvaç

Erkek tişi uçruşur

“Yund kuşu senden kaçar, kırlangıç bende dinlenir, bülbül tatlı tatlı öter, erker, dişi bende çiftleşir” (Yaz, kışa: “Yund kuşu senden kaçar, kırlangıç bende vakit geçirir; bülbül türlü âhenlerle öter, erkek, dişi bende çiftleşir” der) (DLT.C1.529.2).

sarsal: Sansar, samura benzer bir hayvancık (DLT.C1.483.3).

sıçgan: Fare, sıçan. Şu savda dahi gelmiştir: “Öldeçi sıçgan kedi taşakı kaşır = Ölecek sıçan kedi taşığı kaşır” . Bu sav, ölümü bir şey yüzünden olacak kimsenin, o şey etrafında dolaştığı zaman söylenir (DLT.C1.438.13).

sıgır: Sığır. “suw sıgırı = manda, dombay” (DLT.C1.364.8).

sıgun: Yaban sığırı. Kökü insana benzeyen bir ot olup erkeklik kuvveti kalmayanların kullandıkları bu ota “sıgun oti” derler. Bu otun erkeği ve dişisi olur; erkeği erkeğe, dişisi kadına verilir (DLT.C1.409.20).

sırıçga: Çekirge. Buna benzetilerek gevşek ve tenbel adama “sırıçga er” denir (DLT.C1.489.7).

sirke: Başta türeyen bit yumurtası, sirke (DLT.C1.430.9).

sogan yılan: Tulum gibi iri bir yılan (DLT.C1.409.19).

sugur: Kelere benzer bir çeşit ada tavşanı; derisinden yağmurluk yapılır (DLT.C1.363.25).

sukak: Beyaz geyik (DLT.C2.287.1).

sunzi: Pire soyundan bir hayvandır. Bunun “bit” olduğunu sanıyorum (DLT.C1.422.21).

şutı: Kırkayak, örümcek, çıyan gibi böcek. Öz Türkçe değildir (DLT.C3.218.13).

tadhun: Tosun, iki yaşında olan sığır. Dişisine “tişi tadhun” denir (DLT.C1.400.14).

tadun: Bir yaşındaki buzağı (DLT.C3.171.5).

takagu: Tavuk ve horoza verilen ad; sonra horoza “erkek takagu” , tavuğa “tişi takagu” denilerek birbirinden ayırt edilir; nitekim şu savda gelmiştir: “Yazıdaki süwlin edhergeli ewdeki takagu içginma = kırdaki sülünû ararken evdeki tavuğu kaçırma” . Bu sav, meydana olmayan bir şeyi ele geçirmek için elindekini harcayan kimseye söylenir (DLT.C1.447.1).

takuk: Tavuk. Türkmençe (DLT.C2.286.20).

tawışgan: Tavşan. “Tawışgan yılı = Türklerin on iki yılından birinin adı” (DLT.C1.513.12).

taygan: Tazı. Şu savda dahi gelmiştir: “Taygan yügrüğün tilkü sewmes = tilki, tazının yügrüğünü sevmez” . Bu sav, birbirini çekemeyen iki bilgin için söylenir (DLT.C3.174.20).

teke: Teke. Buradan alınarak, sakalları teke sakalına benzetilerek, köse adamlara “teke sakal” denir (DLT.C3.228.25).

teke: Boynuzundan yay yapılan erkek geyik (DLT.C3.228.24).

tewey: Deve. Bir tek deveye ve toğluluğa dahi söylenir. Oğuzlar “deve” derler (DLT.C3.225.7).

tilkü: Tilki. Kinâye olarak kız çocuklarına söylenir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden “tilkü mü tagdı azu böri mü? “ diye sorarlar; “tilki mi doğdu, yoksa kurt mu? “ demektir. Bununla “kız mı doğdu yoksa oğlan mı? “ demek isterler. Kıza aldattığı ve yaltaklandığı için “tilki” denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla “kurt” derler (DLT.C1.429.13).

tışek: Şişek, iki yaşını bitirerek üçüne basmış olan koyun (DLT.C1.387.20).

titir: Dişi deve (DLT.C1.361.20).

toklı: Altı aylık kuzu, toklu (DLT.C1.431.3).

tonğa: Bebür. Kaplanın cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur. Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır. “Tonğa xan” , “tonğa tigin” denir. Buna benzer böyle adlar çok kere verilir. Türklerin büyük Hakan, Afrasyabın asıl Türk adı “tanğa alper” dir; “Bebür gibi kuvvetli, yiğit bir adam” demektir (Türkiye’de “böbürlenmek” diye bir fiil vardır; kökü “bebür” kelimesinden gelmiş olduğuna şüphe yoktur, “kasalmak, kurumlanmak” anlamlarınadır. B.A.) (DLT.C3.368.5).

tonğuz: Domuz (DLT.C3.363.15).

torum: Torum, deve yavrusu. Dişine “tişi torum” denir (DLT.C1.396.20).

tüge: “Tişi tüge = dişi düğe” (DLT.C3.229.2).

tüge: Düğe, iki yaşına varmış olan buzağı (DLT.C3.229.1).

ular: Keklik (DLT.C1.122.3).

yagan: Fil. İki dilin birinde, (Türk ve Türkmenceden birinde). “Yagan Têgin” şahıs adı olarak kullanılır (DLT.C3.29.22).

yamlan: Bir çeşit sıçan. Geme (DLT.C3.37.20).

yanğan: Fil. Bunu Oğuzlar bilmez (DLT.CE.376.18).

yarpuz: Yılan yiyen bir hayvan, firavun sıçanı. Şu savda dahi gelmiştir: “Yılan yarpuzdan kaçır, kaçır barsa yarpuz utru kelür = yılan yarpuzdan kaçır, nereye gitse ona karşı gelir” (Bu sav, sevmediği şeyden çekinen ve fakat yine o şeye yakalanan kimse için kullanılır) (DLT.C3.39.24).

yenğaç: Yengeç. Oğuzca (DLT.C3.384.3).

yılan: Yılan. “Ok yılan = kendini insana ve başkasına atan bir yılan” (DLT.C3.29.26).

2.2. Hayvanlar İçin Kullanılan Terimler

2.2.1. Av ve Avcılıkla İlgili Terimler

Avcılık yapan ya da hayvancılıkla geçinen toplumlar olduğunu söylemek, hayvansal yaşamın onlar için önemini vurgulamak anlamına gelir. Aslında avcı, hayvan öldürmezse ailesini besleyemez, hayvan yetiştiricisi de sürüsünü kaybederse ölür. Her ikisinin de kaderi temelde hayvanın kaderine bağlıdır (Roux, 2005: 15).

İnsanlık tarihi kadar eski olan avcılık, başlangıçta insanların yabanî hayvanlardan korunmak, karınlarını doyurmak amacıyla daha sonraları ise bu temel sebepler yanında geçimlerini sağlamak, eğlence, spor amaçlı olarak yaptıkları bir iş, bir uğraştı. Türk tarihinin en eski dönemlerinden itibaren avcılığın Türkler arasında beslenme, geçim ve spor amacıyla yapıldığını Türk dilinin en eski metinlerinden öğrenmekteyiz (İlhan ve Şenel, 2008).

Uygarlık tarihine bakıldığında insanın ilkel süreden avcı, toplayıcı, tarım ve sanayi toplumlarına geçiş sürecinde, avcılığın ekonomik, sosyal, siyasî, dinî faaliyetler sonucunda çeşitli anlamlar kazandığını görürüz. Antropologlar özellikle geçim tarzı itibariyle avcılık, toplayıcılık yapılan paleolitik dönemden itibaren avcılığın kült haline dönüştüğünü iddia etmektedirler. Geçimi avcılık ve toplayıcılığa bağlı toplumlarda, cinsiyete dayalı iş bölümü sonucunda erkeklerin avcılığa, kadınların toplayıcılığa yöneldiği de belirtilir. Avrupa’da paleolitik dönemden kalan Magdalenin’deki Altamire

resimleri; Solutre'deki kaya resimleri, Styria'daki Ejderhalar Mağarası'ndaki av hayvanlarının kalıntıları avcılığın ve av kültürünün izleridir. Azerbaycan, Gobustan, Moğolistan ve Sibiry'a'daki kaya resimleri, Baykal gölü çevresindeki resimler, Pazarık Kurganı'nda ve Astana mezarlığında yapılan kazılarda ele geçen eserler, Uygur duvar resimleri, av tasvirleri, av minyatürleri, Oğuz boylarının avcı kuşları ongun (totem) olarak seçmeleri, Orhun Abideleri'nden Dede Korkut Kitabına kadar çeşitli yazılı kaynaklarda bulunan bilgiler, avcılığın Türk dünyasında da özel bir yere sahip olduğunu gösterir. Avcılığın, bir geçim tarzı olarak varlığı, proto Türk, Hun, Göktürk, Uygur, Selçuklu, Osmanlı tarihinde tespit edilebilmekte; Sibiry'a ormanlarından Anadolu içlerine kadar yaygınlığı da tarihî – coğrafi açıdan bu konunun önemini göstermektedir (Kaya, 2009).

Avın öldürülmesini sağlayan insanın becerisi olmadığı gibi, hayvanların sayısının çoğalmasını sağlayan da insanın gösterdiği özen değildir. Kurban kendini darbelere sunar; çünkü bunu kabul etmiştir; hayvanın sütü ve yünü olmasa sağmanın ve kırpmanın bir anlamı olmazdı. Buna tüm kalbiyle insana ve hayvana borçlu olduğunun bilincinde olan insan hayvan bilimsel bir mitoloji yaratmaya hazırdır (Roux, 2005: 15).

İnsanlar ve havayalar arasındaki sayısız ilişki, kişiden kişiye değişen özel ilişkiler olarak değil, kavimden kavme değişen toplumsal ilişkiler olarak ele alınmalıdır (Roux, 2005: 95).

Türk kültür tarihinin en eski katmanını oluşturan avcılıkta avın, yalnız sosyo – ekonomik düzeyinden değil, inanç boyutunda da haber veren sözlü ve görsel malzemeler yeterince mevcuttur.

Nitekim simgesel içerikli ritüellerde gerçekleşen avın sahneleştirilmesi, avla ilgili gizli bilgilerin yalnız sözel olarak değil hem de görsel olarak topluma aktarılmasıdır. Av miti tasvir, söz ve hareket diliyle varyantlaşmaktadır. Zamanla eğlence ve süreklilik avlarında avcılık ritüellerinden çoğunun unutulması veya yapılmaması avın inanç boyutunu tamamiyle silip atamamıştır. Avla ilgili örf ve adetlerin zamanla sosyal bir müessese olarak şekillenmesi de söz konusudur. Bu sosyal müessesenin Altay – Sayan Türklerinde, Orta Asya'da, Azerbaycan ve Anadolu'da benzerlik göstermesi, avın amaç ve ekonomik yapısına bakmaksızın bütün Türklerde konservatif olgu sergilediğini kanıtlar (Bayat, 2009).

Kutsiyet atfedilen avla ilgili olarak bir çok uygulama yapılmıştır. Av öncesinde temiz olmak, kadınla birlikte olmaktan kaçınmak, av aletlerine kadın veya çocuk dokunmuşsa onu arındırmak çok yaygın inanış ve uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Av büyüsü yapmanın temel amaçları da avın bol olmasını, avcının onu bulabilmesini, bulunduğu zaman onu ele geçirebilecek teknikleri başarmasını sağlamaktır (Kaya, 2009). Av büyüsü avı çoğaltmaz ama topluca korkuyu yenmeye, topluluğun ruhsal birliğini de sağlamaya yardımcı olur. Türkler arasında da avcının ava çıkacağı gece cinsel ilişkiden kaçınması, kimseyle konuşmaması, gideceği yerler hakkında kimseye bilgi vermemesi, av eşyalarına kadınları ve çocukları dokundurmaması, geride kalanların ise avcılara yardımcı olması için orman ve dağ ruhlarına dualar etmesi şeklinde bilgiler kaynaklarda yer almaktadır (İnan, 2006: 63).

Altaylı Türkler, ava gittiklerinde ormana girerken gülmemek, bağırılmamak hatta konuşmamak gerektiğine inanır. Sibiryalı Türkleri ve Yakut avcıları, hayvanların insan dilini bildikleri için konuşulan her şeyin avcının zararına olabileceğini düşünürler. Bu sebeple bir tür sembolik avcı dili oluşmuştur. Av sırasında ormanın belli yerlerine girilmez, su birikintileri kirletilmez. Ayrıca av hayvanlarını çok avlamak ve acı çektirerek zalimce öldürmek de yasaktır. Böyle yapılırsa ormanın ruhu avcıya kızar ve av vermez diye inanılır. Böylelikle av hayvanlarının neslinin sürmesi de sağlanmış olur. Av hayvanının kanı akıtılmaz. Taşlanarak, tuzağa düşürülerek, uçuruma ve bataklığa sürülerek öldürülür. Bunun sebebi, kanı akıtılırsa o av hayvanının tekrar dirilemeyeceğinden korkulmasıdır (Kaya, 2009).

Avcılar avladıkları hayvanlardan belirli bir payı orman ruhuna sunarlar ki tekrar ava çıktıkları zaman orman ona av hayvanı sunsun, avları bereketli, kazasın belasız geçsin. Avlanan hayvanın kemiklerine zarar vermeden eti ayrılır, çünkü o hayvanın kemiklerinden tekrar dirileceğine inanılır. Avın bereketli olması için yapılan uygulamalar, av hayvanlarını dolayısıyla avcılığı yöneten bir ruhun varlığını ve ona inanmayı düşündürmektedir. Türk boylarında da av iyesinin orman, ağaç, hatta dağ iyesiyle birleştiği görülür (Kaya, 2009).

Avcılık, bir geçim tarzı olarak görüldüğünden dolayı, avcılığın insanın sosyal hayatında hayati bir önemi vardır. Dede Korkut Kitabı'nda, Oğuz beyleri ava çıkmadıkları günü, boşa geçirilmiş bir gün olarak görürler. Manas Destanı'nda kahramanlar daha çocukken çalı çırpıdan silah yapıp oyalanmaktadırlar. Manas'ın mızrağı, kılıç, balta, ok, süngü, çıda, hançer savaşlarda kullanılan göç, cesaret, akıl gerektiren silahlarıdır.

Manas Destanı'nda yırtıcı avcı hayvanlardan ayı, kaplan, vaşak, pars, küdörü (büyükçe tilki), kahramanları kuvveti, cesareti ve fiziki yapısını ifade etmede benzetme unsuru olarak kullanılır. Bu hayvanların ruhunun, onu avlayan avcılara geçtiğine inanılması, av kültürüyle ilgili yaygın inanışlardandır. Manas Destanı'nda kahramanların av kuşları ve av köpekleri, onların en yakın arkadaşlarıdır, onlara tehlikeleri haber vermeye çalışırlar (Kaya, 2009).

Av bir kurum olarak en erken devirlerden beri Türkler için büyük bir önem taşımıştır. Av daha Hunlar zamanında kurumsallaşmış bir hale gelmiş, zamanla çeşitli av türleri ortaya çıkmıştı. Avın önemi Osmanlı devrine kadar artarak devam etmiştir. Avcılık Osmanlı devrinde, mükemmel bir kurum haline gelmiştir. Teknikler, usuller gelişmekle birlikte amaç ve anlam bakımından fazla bir değişimin gözlemlendiği söylenemez. Avlar eskiden olduğu gibi, askeri eğitmek ve savaşa hazırlanmak için ya da sultanın ve devlet ileri gelenlerinin katıldığı bir süre avı olarak yapıldı. Ayrıca büyük süre avları padişahın ve devletin gücünü simgelemeye devam ediyordu. Türk avlanma şekillerinin en önemlilerinden birisi süre avıdır. Süre avı, av hayvanlarının çeşitli yollarla kovalanarak belirlenmiş bir yere toplanmasına ve böylece avlanmasına dayanıyordu. Bu avlar sırasında atlar, avcı kuşlar, av için terbiye edilmiş çita ve pars gibi çeşitli hayvanlar kullanılmaktaydı (Çoruhlu, 2006: 167, 168).

İslamiyetten sonra, Türk hükümdarlarının düzenledikleri avlar, İslamiyetten önceki devirlerde olduğu gibi, hükümdarın gücüne kuvvetine işaret ederler. Bir kahramanın taca kavuşmak, gücünü kanıtlamak üzere bir aslanı ya da ejderhayı ya da efsanevi bir yaratığı öldürme sahneleri bu açıdan önemlidir. İslamiyetten sonraki Türk sanatında hayvan mücadele sahnelerinden biri de insan – ejderha mücadelesidir. Ejderha öldürme teması Asya, Türkiye ve Avrupa'da çok tutulmuş ve yaygın bir şekilde günümüze kadar tasvir edilmiştir (Çoruhlu, 2006: 171).

Türk sosyo – ekonomik yapısında avcılık ve avla bağlantılı anlatılar önemli bir yer işgal etmektedir. Altay – Sayan Türklerinin yaşam koşullarında önemli bir yeri olan avcılık Yakutlarda da orman ve balık avcılığı şeklinde varlığını korumuştur. Altaylı kavimlerde ve Yakutlarda av, sosyo – ekonomik yapılanmanın temelinde yer almaktadır. Genel bir bakışla insanlık tarihinin en eski sosyal ekonomik yapılarından birini oluşturan avcılığın, yalnız beslenme kaynağı olmayıp yaşamın bir parçası, sosyal yapılanmanın önemli bir unsuru olduğu görülür. Oysa hayvan besleyen bozkır halklarında av, ekonomik yapısını büyük ölçüde kaybederek eğlence ve süre

avları şeklinde bir gelişme geçirmiş, savaşa hazırlanma aracı olarak şekillenmiştir (Bayat, 2009).

Türkçe'nin Karahanlı sahasında meydana getirilmekle beraber, Kaşgarlı'nın ulaşabildiği Türk coğrafyasının, Türk dünyasının söz varlığını, kelime hazinesini toplayan şaheseri Divânu Lugâti't-Türk'ünde de ortak kültürün, ortak dünya görüşün ve sosyal hayatın izlerini takip edebilmekteyiz.

Eserde ortak kültür ve sosyal hayatın yansımaları olarak o dönemin Türk dünyasında bulunan ve Türk toplumunun ekonomik ve sosyal hayatında etkili olan avcılık ve hayvancılıkla ilgili kavramlar, nesnelere ve inançlarla ilgili kelimeleri, deyimleri görmekteyiz (İlhan ve Şenel, 2009).

Divanu Lugati't-Türk'te geçen av ve avcılıkla ilgili terimler şunlardır:

argağ: Balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir, olta (DLT.C1.141.3).

aw: Av. "Beg awka çıktı = Bey ava çıktı." (DLT.C1.81.4).

tor: Tuzak, kuş ve balık avlanan ağ (DLT.C3.121.25).

tuzak: Av için kullanılan tuzak. Şu parçada dahi gelmiştir:

İkledi mening adhak

Körmedhip ogrı tuzak

İgledim andın uzak

Emlegil emdi tuzak

"Ayağım tuzağa takıldı, gizli tuzağa görmeyerek, bundan uzun hastalık çektim. Sevgilim ilaç et." (DLT.C1.380.10).

tüwek: Yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğu boru gibi çıkarılır, serçe kuşlarını vurmaya için içerisine yuvarlak tane konularak atılır. Bu, borudan dahi yapılabilir. Çiğilce (DLT.C1.388.3).

yapgak: Kuş avlanan bir çeşit tuzak (DLT.C3.42.22).

2.2.2. Et ve Deriyle İlgili Terimler

etlik: Et asılacak çengel. Kesilmek için hazırlanan koyuna da “etlik” denir. “Etlik koy= etlik koyun” . “Atlıg kişi= şişman kimse”. Et sahibi olan kimseye de (yumuşak kafa) “etliğ kişi” denir (DLT.C1.101.17).

kak: “Kak et= kurutulmuş et”. Herhangi kurutulmuş olan bir şeye de böyle denir (DLT.C2.282.13).

kandır: Serpilmeye yarayan deri yüzüldükten sonra etin üzerinde kalan ince zar (DLT.C1.457.11).

kartal: “Kartal et= parçalanmış et” (DLT.C1.483.4).

kedrim: “Kedrim et= derisi yüzülmüş et” (DLT.C1.485.16).

kemdük: “Kemdük sünğük= sıyrılmış, eti yenilmiş kemik.” (DLT.C1.480.5).

koğuş: Sepili,sepisiz deri (DLT.C1.369.16).

koyka: Deri. Aslında deri için kullanılan bu kelime kürk için dahi kullanılır. “Ol kayuğ kaykaladı= o, saymadan derinin kıllarını yakarak temizledi”. Bu, kaynar suda derinin yönünü temzilemektir (DLT.C3.173.10).

pışık et: Pişmiş et. Yağma dilinde “pışığ” derler (DLT.C1.379.2).

sargı: Deri, her şeyin derisi. Bundan alınarak “yer sargısı” denir ki “yeryüzü, yer yargısı” demektir. “Kişi sargısı yüz= insanın yüzüdür”. Çünkü yüz, sıcakla, soğukla karşılaştığı için daha katı, daha sert olur (DLT.C1.421.26).

tatırğa: “Tırşe” denilen sepilenmiş beyaz deri (DLT.C1.489.13).

teri: Deri (DLT.C3.221.13).

yavgan: Yavan. “Yavgan aş= yavan aş, içerisinde et bulunmayan yemek” (DLT.C3.37.7).

yazok: “Yazok et= pastırma.” Güz vakti bir takım baharatla hazırlanarak kurutulan ettir; öylece bırakılır, ilkbaharda yenir. Bu, “yaz ok ye” sözünden alınmıştır, “baharda ye” demektir; çünkü ilkbaharda hayvanlar zayıflar. Pastırması bulunan kimse böylece ilkbaharda iyi et yer (DLT.C3.16.8).

yung: Ciğere bitişik bezli bir ettir, bunu kadınlar yer, erkekler yemez (DLT.C3.361.23).

2.2.3. Hayvan Barınaklarıyla İlgili Terimler

aran: At tavalası, ahır (DLT.C1.76.17).

ekdi: Sığır, koyun gibi hayvanların kesildiği yer, mezbaha (DLT.C1.125.4).

kası: Koyunlar için ağaçtan yapılan ağıl. Başkası da böyledir. “Kası badım= ağıl yaptım” (DLT.C3.224.10).

ordu: Sıçan ve köstebek gibi yerde yaşayan hayvanların yuvası (DLT.C1.124.20).

otluk: “Onların dilince”yemlik, ahır (DLT.C1.98.16).

suwlağ: Hayvan sulanacak yer, yalak, suvat (DLT.C1.464.15).

tarıglık: Anbar (DLT.C1.503.5).

udhluk: Sığır gibi hayvanların ahırda yattığı yer (DLT.C1.98.28).

yin: İn. “Arslan yini= arslan ini”. Tilkinin ve yırtıcı hayvanların sığındığı yerlere de “yin” denir. Şu savda dahi gelmiştir: “Tilkü öz yinige ürse udhuz bolur = tilki kendi inine karşıürse uyuz olur”. Bu sav, ayrılmadığı kabilesini yeren kimse için söylenir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Kuş kurt kamuğ tirildi

Erkek tışı terildi

Öğür alıp tarıldı

Yınka yana kirküsüz

“Kurt, kuş bütün dirildi, erkek dişi derlendi, öğür alıp dağıldılar.Artık ine girmeyecek”. (Baharı anlatarak diyor ki: Kurt, kuş, öldükten ve baharın soluğunu emdikten sonra dirildi; erkek, dişi toplandı. Bölük bölük olup dağıldı. İkinci defa ine girmeyecektir) (DLT.C3.5.11).

2.2.4. Hayvanlar İçin Kullanılan Diğer Terimler

adhırım: Eğerin altına iki yana konan keçe, teyelti (DLT.C1.107.5).

agıl: Koyun yatağı. Oğuzlarca “koyun pisliği.” Bu iki anlam birbirine yakınlığından böyle olmuştur; nitekim Arapçada yağmura da buluta da denir (DLT.C1.73.19).

agul: Ağız, inek veya koyun doğurduktan sonra ilk gelen süt. Bu kelime (z). ile (j). arasında söylenir; (z). ile de yazılabilir (DLT.C1.55.7).

artiğ: Yükün bir dengi, hayvana yükletilen karşılıklı denklenden biri (DLT.C1.98.4).

as: Yırtıcı hayvanların payı, onlara verilen parça (DLT.C1.36.7).

atan: İğdiş edilmiş deve. Şu savda dahi gelmiştir: “Atan yüki aş bolsa açka az körünür= iğdiş edilmiş de devenin yükü yemek olsa aç kimseye az görünür” (iğdiş edilmiş devenin yükü yemek olsa aç kimseye –çok acıktığı için- az görünür (DLT.C1.75.23).

azığ: Hayvanın azı dişi (DLT.C1.65.4).

bağırçak: Eşek semeri (DLT.C1.502.1).

barak: Çok tüylü köpek. Türklerin inandıklarına göre, kerkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtalmış, bunların üzerine oturmuş, yumurtanın birisinden barak çıkarmış. Bu, köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir yavru çıkarmış; bu son yavrusu olurmuş (DLT.C1.377.24).

baynak: Pislik, gübre. Oğuzca (DLT.C3.175.13).

bedük: Her şeyin büyüğü. “bedük tewi= büyük deve” (DLT.C1.385.3).

berke: Hırsız döğülen, eşek sürülen kamçı veya deynek (DLT.C1.427.20).

bırkığ: Atın ve eşeğin genizden ses çıkarması. “At bırkığı” denir (DLT.C1.461.16).

bogundi: Hayvanların sidikliği, insanın değil (DLT.C1.449.19).

boynak: Yılana ağı veren keler (DLT.C3.175.15).

boyunduruk: Her iki öküzün birden boynunun üzerine konulan boyunduruk (DLT.C3.179.17).

bölük: Bölük hayvanlardan bir bölük koyun sürüsü”, “bir bölük kişi= bir bölük adam”. Bu isim, cemi gösteren isimlerdendir. Ulus ve deve gibi (DLT.C1.385.13).

bukursı: Sapan demiri (DLT.C3.242.14).

burunduk: Yular (DLT.C1.501.17).

butlu: Yavaşa, devenin burnuna geçirilen burunsalık (DLT.C1.430.21).

çatuk: Bir balık boynuzudur; Çin'den getirilir. Bazılarına göre bir ağacın köküdür. Ondan bıçak sapı yapılır. Bir yemekte ağı bulunup bulunmadığı bununla sınıanır. İçerisinde ağı bulunursa kaptaki çorbanın üzerine konduğu zaman çorba, kımıldanmaya başlar. Ateş olmadığı halde yemek kaynar ya da kap buğu çıkarmaksızın terler (DLT.C3.218.3).

çawiğ: Kamçı ucu (DLT.C1.374.5).

çefşenğ: Koyun kırılan makas, kırkı. Çiğilce (DLT.C3.385.19).

çikten: Eğer örtüsü (DLT.C1.435.23).

çübür: Keçi kılı. Buradan alınarak “çübür çebür” denir ki “abur cubur” demektir, malın kötüsü ve değersiz (DLT.C1.363.6).

dağ: Atlara ve başka hayvanlara vurulan dağ, dağlama. Faslılar bu kelimeyi Türklerden almışlardır. Çünkü Türklerde olduğu gibi, onlarda sürü bulunmaz ki dillerinde böyle kelimeler bulunabilsin. Halbuki ben bu kelimeyi İslâm sınırlarında dahi işittim (DLT.C3.153.13).

elri: Oğlak derisi... (DLT.C1.127.15).

eriklik: Hayvanın istekliliği (DLT.C1.152.26).

erkek: Her hayvanın erkeği. “Erkek takagu= horoz” (DLT.C1.111.11).

eyegü: Her hayvanın eyegisi, eye kemiği (DLT.C3.174.18).

içlik: Eğer keçisi, içlik (DLT.C1.102.14).

in: Arslanın, tilkinin yatağı, bütün yırtıcı hayvanların durağı, ini; “yin” de denir (DLT.C1.49.22).

in: Koyun pisliğı, “yin” dahi denir (DLT.C1.49.25).

kamçı: Atın, sığırın, devenin erkeklik aygıtı, çav. En çok atınkinde kullanılarak “at kamçısı” denir (DLT.C1.417.25).

kanat: Kanat (DLT.C1.357.4).

karaklığ: Göklü, gözü olan her hayvan. “Karaksız tek körür= gözsüz gibi görür”. “Savaşta savaş yapanları, onların silahlarını görmezden gelir anlamındadır (DLT.C1.497.8).

keçik: Sağrı, iki adamın bir hayvana binmesi.(DLT.C1.390.23).

kenç: Çocuk. Hayvanların küçüğüne de böyle denir (DLT.C3.438.3).

kerğük: Koyunun içerisinde, kırkbayırda beraber bulunan şirden gibi bişey (DLT.C2.289.14).

kesgük: Halta, köpeğin boynuna geçirilen halka, tasma (DLT.C2.289.16).

kığ: Toprağı kabartmak için kullanılan gübre (DLT.C3.129.3).

kıl: İnsanın veya başka hayvanların kılı (DLT.C1.337.6).

kirkin: Boğanın, devenin kızgın zamanıdır. “Boğra kirkini kirdi” denir ki” devenin kızışma zamanı girdi” demektir. (Bugün bu kelime Anadolu’nun cenubi şarki taraflarında “gil gil” şeklinde kullanılmaktadır. B.A.) (DLT.C1.443.18).

kom: Deve havudu. Bu, devenin çulu alınarak içerisinde saman doldurulur, devenin hörgücü kadar yükseltilir, sonra devenin üzerine konur; buna “tewey komı” denir (DLT.C3.136.21).

koyar: Hayvanlara ve kölelere söğülen bir kelimedir. “Bu koyarı?= bu, ağızdan salya saçan birisidir”. Bu söz “suw koydı” cümlesindeki “koydı” kelimesinden alınmıştır, “su ve suya benzer şeyleri döktü” demektir (DLT.C3.171.14).

kögen: İlmikli köstek. Süt sağılacağı zaman hayvanların ayağına vurulur (DLT.C1.415.5).

köğ: Koçun yahut başka hayvanların kışa yakın aşması. “Koy köği boldı= koç katımı oldu”. Başkası da böyledir (DLT.C3.132.7).

kök: Eğer bağı. Şu savda da gelmiştir: “Er sözi bir, edher köki üç = erin sözi bir, eğer bağı üç olur, (erkeklik belgesi, dönmemek üzere sözünde durmak, sözü bir olmaktır. Nitekim eğerin bağı – eğer kaburgasının bağı – üç olur. Üçten fazla olursa deliğin çokluğu yüzünden eğer kaşı kırılır. Üçten az olursa yüke dayanmaz) Bu sav, söz verdiği şeyi yapmakla emrolunan kişı hakkında söylenir (DLT.C2.283.19).

kön: At derisi, gönü. “At köni” denir ve en çok burada kullanılır. Arasına insan derisi için de bu kelime kullanılır, “anınğ köni kurıdı” denir ki, “o, öldü,onun derisi kurudu” demektir. Buradan alınarak deve gönüne de “tewey köni” denir. Kön kelimesi, deri sepilmeden – tabakalanmadan – evvel söylenir. Sepilendikten sonra “kogus” denir (DLT.C3.140.14).

köpçük: Eğerin ön ve arka yastıkları. Oğuzca (DLT.C1.478.14).

kösrük: Köstek. “Kösrük tuşag = atın ön ayaklarına vurulan tuşak veya köstek” (DLT.C1.479.3).

kudhurgun: Kuskun, eğerin kuskunu (DLT.C1.518.18).

kurduk: Bütün hayvanların kuyruğunu anlatan bir kelime. Koyun kuyruğuna “koy kudruki”, at kuyruğuna “at kudruki” denir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Kudruk katığ tügdümüz

Tenğriğ öküş ögdümüz

Kemşip atığ tegdimiz

Aldap yana katçımız

“Kuyruğu sıkı düğdük, Tanrıya çok ögdük, gemi çekerek atı özgendiledik, aldatarak yine kaçtık” (Atların kuyruğunu sıkı sıkı bağladık. Tanrıya çok hamd ettik, gâvurlarla savaş yaparken tekbir getirdik. Atları özenleyerek üzerlerine saldırdık; arkamıza düşsünler diye, onları aldatmak için kaçiverdik) (DLT.C1.472.3).

kutuz it: Kudurmuş köpek (DLT.C1.365.23).

küben: Deve hamudunun altına konulan çul, gölüğe gerekli olan çul ve çula benzer şeyler. Oğuzca (DLT.C1.404.16).

künğüz: Örenliklerde, yıkıntılarda bulunan küllük, gübre. Bu, sidiklerin ve deve kığlarının keçeleşmiş olmasıdır (DLT.C3.363.18).

küvüç: “Küvüç yügün = küçük yular, çilbir” (DLT.C3.163.11).

liş: Salya. Çiğilce (DLT.C3.127).

mama: Harman döğerken ortada bulunan öküz. Öbür öküzler bunun etrafında dönerler (DLT.C3.235.19).

mayak: Deve gübresi. En ziyade burada kullanılır. Sonra buradan alınarak “koy mayakı” dahi denir, “koyun gübresi” demektir. At gübresine ancak “yundak” denir. Şu savda dahi gelmiştir: “Tewey bedük erse mayakı bedük ermes = deve büyük ise de pisliği büyük olmaz”. Bu sav, kendinde büyüklük gören kimse için söylenir. “Büyüklük, senin yanında kölesi bulunduğu adama yaraşır” demektir (DLT.C3.167.21).

mayguk: Paytak kimse. Çetel tırnaklı olmayan, top tırnaklı hayvanlardan tüyleri kısa olan (DLT.C3.175.17).

mejek: İt pisliği (DLT.C1.392.7).

monçuk: Atın boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı, muska gibi şeyler (DLT.C1.475.28).

münğüz: Boynuz. Bütün hayvanların boynuzu (DLT.C3.363.26).

ot: Hayvan yemlerinin hepsine verilen ad. ”Atka ot bêrgil = ata ot ver” (DLT.C1.35.5).

otgun: Eğin solunda kolanın halkası geçirilir, dile bağlanır enli bir kayış (DLT.C1.107.25).

ögür: Koyun, geyik, bağırtlak kuşu, cariyeye, deve gibi şeylerin toplu bir halde bulunması, bu gibi şeylerin sürüsü (“ögür” kelimesi bugün Orta Anadolu’da, Konya’da ‘akran, emsal, eş’ anlamlarına kullanılmaktadır.” B.A.) (DLT.C1.54.12).

ök: Orta yaşı bulup, büyümüş hayvan (DLT.C1.48.16).

ömzük: Eğin ön ve arka tarafları, ucu (DLT.C1.105.7).

örk: Hayvanın çenesi altından geçirilerek bağlanan yular ve at tavlasi (DLT.C1.43.2).

örkü: Örküç, horküç (DLT.C1.129.15).

pürçek: İnsanın kâkülü, atın perçemi (DLT.C1.476.6).

sarkayık: Hayvanların içerisinde kırkbayır adı verilen bir işkenbe. “Sarkanık” dahi denir (DLT.C3.179.7).

semiz: Semiz, semirmiş her hayvan ... (DLT.C1.365.16).

sıdırgak: Çatal tırnaklı olan sığır, koyun, geyik gibi hayvanların tırnakları (DLT.C1.502.16).

sınğarsuk: İki kişi bir ata bindiğinde ikincinin oturduğu yer (DLT.C3.388.3).

sırmak: Eşek palanındaki teğelti (DLT.C1.471.15).

sıpakur: Hayvan torbası. Aslı “sıp akurı”dır, “iki yıllık tayın yem yediği yer” demektir (DLT.C1.487.4).

sokar: Boynuzsuz olan her hayvan; başı yanak gibi saçsız olan her adam. Bu sözden alınarak boynuzsuz koyuna da “sokar koy” denir (DLT.C1.411.10).

söğüş: (Yumuşak kefle) kebab etmeğe yarar oğlak, yahut kuzu. Oğuzca (DLT.C1.369.1).

suyagu: Horozun ayağındaki mahmuz (DLT.C3.174.7).

sünğük: Kemik. Şu savda dahi gelmiştir: “Edhgü er sünğüki erir atı kalır = iyi adamın kemiği çürür, adı kalır”. Bu sav, iyilik yapmakla emrolunan kimse için söylenir (DLT.C3.367.21).

sürüg: Sürü, hayvan sürüsü. “bir sürüg koy= bir sürü koyun”. Şu parçada dahi gelmiştir:

Öğür sürüg koy tewi yundı bile

Yumarluyu erkenin sütün sagar

“Bir kimsenin koyun, deve, at sürüleri bulunursa, onların erkence toplar, sütünü sağar” (DLT.C1.389.11).

tarmak: Yırtıcı hayvanların pençesi. Bir çeşit bitkiye de “karyak tarmakı” denir (DLT.C1.467.25).

tegirmek: Deve üzerine iki taraflı atılarak içerisine binilen sepetle sepete benzer nesne. Oğuzlar buna “ügürmek” deler (DLT.C1.506.28).

terlik: Teri çekmek için eğerin veya palanın altına konulan keçe (DLT.C1.476.22).

tış: Sapan demiri (DLT.C3.125.21).

tin: “Tin tizgin = yular ve dizgin” (DLT.C1.339.11).

tin: Yular, dizgin (DLT.C3.138.6).

tiriğ: Diri, her hayvanın dirisi (DLT.C1.386.22).

tişi: Her hayvanın dişisi (DLT.C3.224.18).

tokluk: İnsanın başı saçsız, hayvanın başı boynuzsuz olmak (DLT.C1.469.3).

töl: Yavrulama zamanı. Oğuzca. Yavruya da “töl” denir (DLT.C3.133.21).

tolarsuk: Ayak ökçesi. Bu kelime en çok hayvanın art ayağı için kullanılır (DLT.C1.502.2).

tonğuz: Türklerin on ikili yılından biri (DLT.C3.363.16).

tudriç: Zibil, gübre, fıskı. Arguca (DLT.C1.453.8).

tulunğ: Gemde olan bir halkadır; kulağın altında bulunur. Baştan ve dulundan gelen kayışları birleştirir. Buna “yügün tulunğı” denir, “gem halkası” demektir (DLT.C3.371.5).

turlak: Her hayvanın arığı. İnsanın ihtiyarlığında zayıflayınca dahi “turlak” denir (DLT.C1.467.22).

tutuk: Enenmiş, iğdiş edilmiş (DLT.C1.380.6).

tuyagliğ: “Tuyagliğ yilkı= tırnaklı hayvan” (DLT.C3.178.7).

tuyağ: Hayvan tırnağı, tuynak. “At tuyağı = at tırnağı” (DLT.C3.165.24).

tü: Tüy. “Bir tü saç = bir tüy saç, bir tel saç” (DLT.C3.207.1).

tülek: Dört ayaklı hayvanların tüyelerini attıkları sıra. “ol koy tüleğinde keldi = o, koyun kirkımında geldi” (DLT.C1.387.26).

uş: Ağaç, dal, boynuz gibi nesnelerin özü. “Müngüz uşı = boynuz özü”. Kuşlara atların kuyruk sokumuna da “uş” denir (DLT.C1.36.24).

ürpek: Tüylei ürpermiş insan ve hayvan (DLT.C1.103.16).

üstem: Eğrelere, kemerin başına, tokalara işlenen altın,gümüş. Oğuzlar buna “saxt” derler (DLT.C1.107.12).

yabı: Eğerin üstüne ve altına konan keçe, eğer yastığı. Çiğilce (DLT.C3.24.8).

yalıĝ: Eĝer kaşı, eĝerin ön ve arka kaşı. Araları ayırd edilmek için “öngdüнки yalıĝ” ve “kidinki yalıĝ” denir (DLT.C3.14.13).

yalıĝ: İbik. Bu sözden alınarak “takuk yalıĝı” denir, “horoz ibiĝi” demektir (DLT.C3.13.21).

yan: Uca kemiĝinin başı. Uca kemiĝine de “yan” derler (DLT.C3.160.15).

yap: Eşek ve eşeĝe benzer hayvanları sürmek için kullanılan deĝnek (DLT.C3.38.14).

yarın: Kürek kemiĝi, çiĝin kemiĝi. Türklerin şöyle bir savı vardır: “Yarın bulgansa el bulganur = kürek kemiĝi karışırsa vilâyet karışır” (Eski Türkler hayvanın kürek kemiĝine bakarak fal açarlarmış. Kürek kemiĝinde gördükleri şeylerden bir takım hükümler çıkarırlarmış. Bu sav onu gösterse gerektir. B.A.) (DLT.C3.21.5).

yarı: “Yarı yelim = balık tutkalı” (DLT.C3.24.10).

yazak: Otlak. Yaĝma ve Toxsı dillerince (DLT.C3.16.3).

yetenĝ: Yün atılan, kabartılan atımcı yayı (DLT.C3.372.20).

yılık: Dört ayaklı hayvanlara verilen genel bir isim (DLT.C3.34.12).

yıp: Kendisiyle at baĝlanan uzunca örk. İpe de “yıp” denir (DLT.C3.3.12).

yilin: İnek memesi. Bütün tırnaklı hayvanların memeleri içinde böyle denir (DLT.C3.23.14).

yin: Hayvan pisliĝi, davar tersi. “Koy yini= koyun tersi” (DLT.C3.5.9).

yogdu: Devenin çenesi altındaki uzun tüyler (DLT.C3.30.26).

yogru: Devetüyünün uzun olanları. “Yogruy” dahi denir (DLT.C3.31.9).

yonak: Eşek, öküz ve benzerleri gibi hayvanların semerleri altına konulan şey, çul çuval parçası (DLT.C3.29.15).

yumur: Hayvanlarda bulunan göden baĝırsaĝı (DLT.C3.9.11).

2.3. Hayvansal Ürünler

2.3.1. Hayvanlardan Elde Edilen Ürünler

Konar – göçer bir hayat tarzı süren Türklerin tarih boyunca kurdukları devletler sosyo – ekonomik yapı itibariyle hayvancılık üzerine tesis edilmiştir. Buna bağlı olarak hayvan, Türklerin hayatının her alanında karşımıza çıkmaktadır. Her türlü giyim kuşam eşyasında, çeşitli süs eşyalarında, savaş aletlerinde, ev aletlerinde, mutfak eşyalarına, ev eşyalarında, müzik aletlerin yapımında, mimarîde, döğmelerde, tamgalarda, zaman hesabında, yer adlarında, kişi adlarında, ve bunun gibi bir çok alanda hayvanların izlerine rastlanmaktadır.

M.Ö. 1000. yılda ölen Avrasyalı göçebe bey ve hatunların mezarlarından çıkarılan taçlarda, toku / tuş adı verilen kemerlerde dağ tekeleri ve geyik figürleri genellikle ayakta veya diz çökmüş olarak tasvir edilmişlerdir. Eski mezarında 16 yaşlarındaki bir gencin cesedi üzerinde bulunan tamamen altın kaplama giyim eşyalarında dağ tekesi motifi ön planda idi. Cesede ait börtün ön kısmında iki çift halinde altın heykelcikler bulunmakta olup, bu çiftlerden birisi at, diğeri ise kanatlı dağ koyunudur. Börtün tepesinde de altından küçük bir dağ tekesi vardı. Giyim eşyalarının dışında küpe, düğme, kopça, bilezik, gerdanlık, ayna, toka, kemer gibi süs eşyalarında da hayvan motiflerine rastlanır. Çömlek, kazan, tava, kapkacak, çakmak ve küp gibi mutfak eşyalarında hayvan motiflerinin bulunmasının yanı sıra bu aletlerin yapımında da hayvanlardan yararlanılmıştır. Halı, kilim, her çeşit dokuma ve çadırlarda yine hayvanlar kullanılmıştır. Motif olarak dokumalara işlenmiştir. Bir çok müzik aleti hayvansal ürünlerle yapılmıştır. Hayvan adları şahıs adlarında ve yer adlarında da kullanılmıştır (Çay, 1990).

Hayvansal ürünlerle ilgili divanda geçen terimler şunlardır:

bal: Bal. Suvarlar , Kıpçak ve Oğuz dillerince. Öbür Türkler buna “arı yağı” derler. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Bardı sanğa yek otu tutup bal

Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal

“Şeytan bal tutarak sonra vardı, iper elbise giyerek yufka, akıl, deli olarak kal”

(Şeytan sonra karşı çıktı, sana bal sundu –bununla dünya lezzeti murat ediyor- ipek elbise giydirdi, sen ona kıvandın. Onun hilesini bilmedin, artık sen delilikle yaşa) (DLT.C3.156.6).

buçı: “Buçı kupuz= inleyen utlarda bir ut. Bu, kaz göğsü (barbat). adı verilen sazlardan bir sazdır.(DLT.C3.173.2).

but: But.(DLT.C3.120.2).

caydam: Yatağa doldurulan ve yağmurluk yapılan ince kaçe (DLT.C3.176.12).

çalma: Kerme, kemre. Koyun ağıllarında ya da, deve ahıllarında toplanıp kesilerek kışın yakmak için kurutulan kesek (DLT.C1.433.16).

çarukluk: Çarık yapılmak üzere ayrılmış deri (DLT.C1.503.9).

çekrek: “Çekrek kopa= yünden yapılan cepsiz bir kaftan” (köleler giyer). (DLT.C3.120.2).

emşen: Kürk yapılan deri (DLT.C1.109.11).

içük: Samur, teğın gibi hayvanların derisinden yapılan kürk (DLT.C1.69.2).

izlik: Kesilen hayvanların derisinden yapılan Türk çarığı. Nitekim şu savda gelmiştir: “İzlik bolsa er öldimes, içlik bolsa at yağırılmaz= çarık olsa adam ölmez; keçe olsa -teyelti bulunsa- at yağır olmaz.” Bu, işlerde sonunu düşünerek yürümek için söylenir.(DLT.C1.104.21).

kadhış: Kayış; hayvan derisini dilerek yapılmış olan kayışa denir (DLT.C1.369.13).

kaltuk: Yaban sığırı boynuzudur. Delinerek çorba ve çorbaya benzer şeyler içilir.(DLT.C1.475.9).

kars: Deve tüyünden veya koyun tüyünden yapılan elbise (DLT.C1.348.17).

kasuk: At derisinden yapılan tulum olup içerisine süt, kımız gibi nesnelere konur (DLT.C1.382.24).

kaşıklık: “Kaşıklı müğnüz= kaşık yapmak için hazırlanan boynuz” (DLT.C1.504.4).

kazı: Etilik dolayısıyla insanın karnındaki girinti ve çıkıntılar. At karnının içinden çıkan yağa da böyle denir. Buradan alınarak “yund kazısı yağ” denir ki, “yağ, atın

karnından çıkan yağdır” demektir. Bu, Türklerin en çok sevdiği yağdır (DLT.C3.223.22).

keçe: Keçe. Oğuzca (DLT.C3.219.9).

kedük: Tüyden yapılmış bir takke olup tulganın altına giyilir. Çünkü bu, ona benzer (DLT.C1.390.26).

kedüklük: “Kedüklük kidhiz= yağmurluk yapmak için hazırlanmış keçe”. “Keçe sahibi” demek için kelime yumşak kafa kullanılır (DLT.C1.508.22).

kımız: Kımız. Kısrak sütü tulumda bekletilerek ekşitilir, sonra içilir (DLT.C1.365.26).

kıymaç: “Kıymaç börk= tiftikten yapılan beyaz başlık olup Çiğiller giyer” (DLT.C3.175.10).

kidhiz: Keçe (DLT.C1.366.5).

kidhizlik: “Kidhizlik yünğ= keçe yapmak için hazırlanan yün”. Kelime, yumşak kâfla söylenirse “yün sahibi” demek olur (DLT.C1.507.11).

kimişke: Kaşgarda çıkan nakışlı bir keçe (DLT.C1.490.18).

kor: Yoğurt mayası. Bu, gelişen yoğurttan veya olmuş kımızdan kabın dibinde artan bir parça olup bunu üzerine süt dökülerek yoğurt ve kımız yapılır (DLT.C3.122.8).

közlük: At kuyruğundan yapılan bir dokumandır; göz ağrıdığı veya kamaştığı zaman üzerine konur (DLT.C1.478.27).

közüldürük: At kuyruğundan dokunur bir bez parçasıdır; göz kamaştığı, yahut ağrıdığı zaman gözün üzerine konur; “közlük” de denir (DLT.C1.529.22).

kurluk: İçinde kımız biriktirilen küçük testi (DLT.C1.473.13).

kurut: Keş, yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri, çökelek (DLT.C1.357.2).

kürk: Kürk (DLT.C1.353.18).

küwre: Hayvan ölerken içerisindeki nesnelere çürüdüktan, eti kemikler üzerinde kuruduktan sonraki kalıbı (DLT.C1.422.14).

önğik: Kadınların takma olarak keçi kıldan yaptıkları zülüf. “Önğik yürgeyek= ulanmış zülüf”. Aslı “başka” anlama gelen “önği” sözünden alınmıştır (DLT.C1.135.15).

sagım: “Bir sagım süt= bir sağışte sağılan süt” (DLT.C1.397.25).

sarnıç: Deve derisinden yapılan su tulumu; ağaçtan oyulmuş kap (DLT.C1.454.26).

sogut: Ekşi sütten yapılmış peynir. Karlukça (DLT.C1.356.14).

soktu: Sucuk. Karaciğer, et, baharat, karıştırılarak bağırsağa doldurulur, sonra pişirilir, yenir (DLT.C1.416.9).

suf: Yün ipliklerinden elle örülen kuşak (DLT.C3.129.5).

suvuk: Sıvık, cıvık. Yoğurt, pekmez gibi durultularak akar haline getirilen her şeye de böyle denir. “Suvuk yoğurt”, “sulu yoğurt” demektir. “suvuk kudhruk= katır kuyruğu gibi kılsız ve uzun kuyruk”. Ağaç ve ağaca benzer şeyler de böyledir. Kıpçakça (DLT.C3.164.10).

süt: Süt (DLT.C3.120.18).

süzme: “Keş” dedikleri yağsız kuru peynir, ayran süzmesi (DLT.C1.433.22).

şütük: Sığır boynuzundan yapılan divit (DLT.C1.390.7).

tatındı: “Tatındı süt= bol süt” (DLT.C1.449.2).

tepük: Kurşun eritilerek iç ağırşığı şekilde dökülür, üzerine keçi kılı veya başka bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar (DLT.C1.386.6).

togrıl: Et ve baharatlarla doldurulan bağırsak, bumbar dolması. Kençekçe (DLT.C1.482.15).

topık: “Topık süngük= topuk kemiğinden yapılan yemek, paşa” (DLT.C1.380.4).

udhitma: Yaş peynir, taze peynir (DLT.C1.143.16).

yapgut: Yün veya kıl didintileri doldurulmuş olan minder ve buna benzer şeyler (DLT.C3.38.10).

yarındak: Türk sırımı. Keçi derisinden yapılı tasma gibi bir şeydir (DLT.C3.51.1).

yelim: Kendisiyle tüy ve tüye benzer şeyler yapıştırılan tutkal. Balık tutkalına “yaruk yelim” denir (DLT.C3.20.10).

yolıç: Keçi kılının diplerinde bulunan yumşak, ince yün (DLT.C3.27.13).

yörgemeç: İşkembe ve bağırsak incecik kıyılır, bağırsak içerisine konur, kızartılarak yahut pişirilerek yenir (DLT.C3.55.14).

yumurtga: Yumurta. Bütün kuşların yumurtasına, insanların ve hayvanların taşaklarına da “yumurtga” derler (DLT.C3.433.14).

yüng: Yün, deve veya koyun yünü (DLT.C3.361.25).

2.3.2. Hayvan Hastalıkları ve Hayvanlardan Yapılan İlaçlar

Doğu – Batı arasında bir köprü olan Anadolu gelenek, görenek, din, dil ve ırkları ayrı insan topluluklarına yüzyıllar boyu yurt olmuş, uygarlıklarının birbiriyle karışıp kaynaşmasına yol açmıştır. Tüm bu uygarlıklarda hayvancılığın önemli yer tuttuğu belge ve incelemelerle kanıtlanmıştır. Özellikle daha Etiler çağında kalan çivi yazılı tabletler, Boğazköy’de bulunan Eti kanunlarındaki maddeler hayvan, hayvancılık ve hayvan ürünleri konusunda Anadolu’da ileri bir pratiğin varlığını simgeler. Mitanni İmrahoru Kikkulus’un at idmanları konusundaki tabletlerinde anlatılan metotlar ile çağımızda İngiltere’de yarış atlarının yetiştirilmesindeki yöntemlerin benzerliği anlaşılmıştır. Orta Asya’da yurt tutmuş Türklerin de ana geçim kaynaklarının hayvancılık olduğunu belgeleyen; at, koyun, keçi, sığır, tavuk, tavşan, kaz, ördek, arı yetiştirildiğini gösteren bulgular vardır. Atın, Orta Aya’da Türkler tarafından evcilleştirildiği kabul edilmekte, at yetiştirme ve binicilikte usta oldukları bu konudaki bilgi ve geleneklerin ise Anadolu’da yaşadığı ve en eski kaynaklardaki bilgilere şaşılacak derecede uyduğu ileri sürülmektedir (Dinçer, 1976).

1071 Malazgirt Savaşı ile Anadolu’ya yayılmaya ve yerleşmeye başlayan Türklerin anayurtlarından getirdikleri engin hayvancılık bilgileri ile küçük Asya’daki bilgilerin bin yıla yaklaşan süre içinde yoğrulması bir yandan bugünkü halk bilgilerimizi yaratırken, Türk folklorunun evrensel yapısını ve etkisini de kanıtlamış oldu (Dinçer, 1976).

Türkiye’de bilimsel metotlarla veteriner hekimlik öğretim ve eğitimi 1842 yılında ilk veteriner okulunun açılması ile başlamıştır. Bundan önce halk ve ordu içinde uygulanan hayvan yetiştiriciliği ve tedavisi sanatının daha sonra da babadan oğla, ustadan çırağa geçerek süregeldiği anlaşılmıştır (Dinçer, 1976).

Bugün bilim ve tekniğin takip edilmesi güçlü bir şekilde gelişmesine, hekim sayısının artmasına, en uzak köylere kadar sağlık hizmetlerinin götürülmesine rağmen halkın bazı hastalıkları atalarından gördüğü şekilde tedavi ettiği bir gerçektir.

Bu tür tedavi şekillerinin geçmişte olduğu üzere bugün de eski ya da yeni inanç sistemleriyle birleşerek yaşamaya devam etmesi ise işin bir başka boyutudur. Bir başka ifadeyle halkın sağlık ve hastalık hakkındaki düşünceleri onun inanç sisteminin bir görünüşüdür (Köse, 1962).

Halk hekimliği kişinin içinde yaşadığı çevresiyle (tabiat, tabiatüstü güçler ve ait olduğu toplum) olan ilişkilerine sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü bir milletin her kültür varlığı, dolayısıyla hastalıkla savaşıma konusunda geliştirdiği her yöntem, insanın tabiata karşı bir yaratmasıdır ve hayat tarzının, dünya görüşünün, inanç sistemlerinin yansımasıdır. Her millette olduğu gibi Türkler de tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren çevrelerinde gördükleri canlı – cansız bütün varlıkların oluşumlarını merak edip her birini kendilerince açıklamaya çalışmışlar; bu işi de açıklamaya çalıştıkları varlığın özelliklerini, kendilerine olan fayda ve zararlarını göz önüne alarak yapmışlar; giderek de onları tanrılaştırmışlardır.

Kısacası Türkler'in ilk dinleri, tabiat dinidir. Bu sebeple başta ateş ve ona bağlı olarak ocak ve ev, yağmur ve ona bağlı olarak yada taş; Yer – Su – Gök Tanrıları, ağaç vb., bu inançlarının belirli bir sisteme oturmasıyla da dört yön, Tanrılara ve ruhlara kurban sunma, doğum – ölüm gibi geçiş törenleri değer kazanmıştır. Ayrıca söz konusu durumlarla ilgili ayinlerle bu ayinlerin şaman denilen din adamları tarafından idare edildiği için Şamanizm adını alan eski Türk dilinde bazı hastalıklardan ve ruhlardan korunmada şaman büyü ve efsunları büyük bir önem taşımıştır. Hatta şamanların büyü ve sihirle giderek daha çok bütünleşmesi, onların her olayı bu yolla açıklamalarına ve çözümlemelerine yol açması bile bu tür uygulamaları yok edememiş; bu dua ve efsunların İslam diniyle birleşip yaşayagelmesi, engellenememiştir. Ayrıca Türkler'in eski hayatlarında hayvanlar da çok önemli bir yer tutmuştur. Onları göçer – evli olmaya zorlayan at, türediklerine inandıkları kurt ve keçi ile gücüne inanıp bazı uygulamalarda ve benzetmelerde başvurdukları şahin gibi (Köse, 1962).

Anadolu halkının veteriner olmadığı ya da veterinerine ulaşamadığı zamanlarda ya da veterinerine gitmek istemediklerinde hayvanlarını hastalıklardan korumak veya hayvanlarını tedavi etmek için başvurdukları uygulama ve pratiklerin tümüne halk veterinerliği (baytarlık) denir. Geleneksel kesimde ekonomik yaşam büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bu yüzden, geçimini ahırdaki hayvandan sağlayan, karnını hayvan ürünleriyle doyuran kırsal kesimdeki Anadolu halkı, hayvanına evindeki insan kadar değer vermektedir. Anadolu'ya gelmeden önce

yaşadıkları yerlerde de başlıca geçimlerini hayvancılıkla sağlayan, göçebe ve yerleşik Türklerin, hayvan sağlığı ile ilişkili zengin bir gelenekleri vardır (Artun, 2008: 206, 207).

Hayvanların sağlığını koruma, hastalıklarını sağaltma yolları da insanlarda olduğu gibi 1) tümüyle akılcı yöntemler, 2) tümüyle büyüklük işlemler, 3) büyüklük ve akılcı karışık işlemlerdir.

Hayvan sağlığı ve bakımı gelenek ve göreneklerinin bu üçüncü türden işlemlerini incelerken, koyun ve keçi kirkımı, nalbantlık, iğdiş etme gibi teknikleri de unutmamak gerekir (Boratav, 1999: 129, 130). Hayvanların bedenlerinden elde edilen birçok ilaç ya da hayvanların uygun bir yöntemle kullanılmasıyla gerçekleştirilen sayısız tedavi vardır (Roux, 2005: 165).

Türklerin hayatının her alanında karşımıza çıkan hayvanlar Divan'da da karşımıza çıkar. Divan'da geçen hayvan hastalıkları ve hayvansal ürünlerden yapılan ilaçlarla ilgili terimler şunlardır:

bars: Pire, bit gibi hayvanların ısırmasından yahut çıban başlangıcından ileri gelen vücuttaki şişlik, kabartı. "Anınğ eti bars oldı" denir ki "onun eti kabardı" demektir (DLT.C1.348.6).

cılday: Atların göğsünde çıkan bir hastalıktır, dağlanarak geçer (Bu hastalığın Türkiye' de "cıdavı" derler. B.A.). (DLT.C3.240.17).

çildek: Atın göğsünde çıkan bir çıbandır. Bu çıbandan sarı su ile irin akar; dağlanırsa geçer (DLT.C1.477.21).

etilgen: Atlarda bulunan bir hastalık. Bu, bez hastalığıdır ki bezler yarılarak geçer...(DLT.C1.158.12).

kem: Hastalık. "At kemlendi= at hastalandı". Başkası da böyledir (DLT.C1.338.19).

kunduz: "Kunduz kayrı= kunduz taşığından yapılan bir ilaç" (DLT.C1.458.8).

sawuşgan: Soğulcan yüzünden olan sarılık hastalığı; bu karında bir yilandır (DLT.C1.519.16).

yağır: At, katır ve eşek gibi hayvanların sırtında semer veya eğerin vurulmasıyla meydana gelen yara, yağır. "Yağırılığ at= yağırılı at" (DLT.C3.9.6).

yağırılığ: Yağırılı. “Yağırılığ tewey= yağırılı, sırtı yaralı deve”. Başkası da böyledir (DLT.C3.49.7).

yut: Kışın soğukta hayvanları öldüren felaket (DLT.C3.142.19).

2.4. Hayvanlarla İlgili Uygulamalar

al: Hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılı turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi “al” denir (DLT.C1.81.16).

artur: At ve ata benzer armağan olup Beylere ve başkalarına verilir. Sonradan bu kelime, her türlü armağan için kullanılır olmuştur (DLT.C1.109.19).

beçkem: Alamet, belge; savaş günlerinde yiğitlerin belge olmak üzere takındıkları ipek parçası, ya da dağ sığırı kuyruğu. Oğuzlar buna “perçem” derler. Şu parçada dahi gelmiştir:

Beçkem urup atlaka

Uygurdaki tatlaka

Oğrı yawuz ıtlaka

Kuşlar gibi uçtımız

“Atlara belge vurarak Uygurdaki Tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk”.(Atlara alamet vurarak Uygur köpeklerinin üzerine yöneldik. Bununla Uygur ulusunu murad ediyor; kuşlar gibi uçarak tepelerine inik, demek istiyor.). (DLT.C1.483.11).

but: “Bir büyük adam tarafından gönderilen armağanı getiren kişiye verilen bahşiş. Bu, bir adamın birisine armağan olarak gönderdiği atı getiren kimseye verilen para, koyun gibi bir şeydir. Bu suretle verilen koyuna “but” denir (DLT.C3.120.8).

çufga: Çabuk gitmek isteyen bir postacının, yoldan alıp başkasını buluncaya değin binip gittiği at (DLT.C1.424.22).

idhuk: Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır (DLT.C1.65.13).

karın: Karın. “Karın atmak= hayvan boğazlandıktan sonra, işkenbesi nişan alınarak ok atılır. Vuran adam, etinden bir parça alarak götürür (DLT.C1.403.28).

münğüz münğüz: Boynuz boynuz. Bu, bir çeşit çocuk oyunudur. Irmağın kenarına diz çökerek otururlar. Bacaklarının arasına akıcı yaş kum doldururlar, sonra elleriyle kuma vururlar. Onlardan birisi (ebe) “münğüz münğüz “ der ve çocuklar “ne münğüz” diye sorarlar. Birisi (ebe). boynuzlu hayvanları birer birer söylemeye başlar. Çocuklar da bunu tekrar ederler. Ebe bu arada deve ve eşek gibi boynuzsuz bir hayvanın da adını söyler. Çocuklardan birisi bu hayvanın veya başka boynuzsuz bir hayvanın adını söylese çaya atılır. Şu savda dahi gelmiştir: “Süsegen, udhka Tenğri münğüz bermes= süsegen , çok süsen öküze Allah boynuz vermez”. Bu sav, bir işi yapmak isteyip de yapamayan kimse için söylenir ki, o adam o işi yapsaydı, halka fenalık edecekti (DLT.C3.363.27).

oğuz: Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alameti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar...Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanır (DLT.C1.55.19).

sıgır: Hanların halk ile beraber yaptıkları bir çeşit av. Öyle ki Hanın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar, yaban hayvanlarını önlerine katarak Hanın olduğu yere doğru sürerler; o yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vurur. Sürgün avı (DLT.C1.364.1).

talas: At yarışında, top oyununda meydanın sonuna çekilen ip (DLT.C1.366.13).

tovıl: Davul, avda doğan kuşu için çalınan davul (DLT.C3.165.7).

tutgak: Geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri kollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük (DLT.C1.467.17).

ulağ: Ulak, beyin emriyle koşa koşa giden postacının – başka bir ata erişip bininciye değin – bindiği at (DLT.C1.122.12).

yağış: İslamdan evvel Türklerin adak için, yahut Tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban (DLT.C3.10.22).

yariş: Yarış, at yarışı. “Ol at yarıştı= o, at yarışı yaptı, yarıştı.” (DLT.C3.10.18).

yund: Türklerin on ikili yılından birinin adı; buna “yund yılı” derler (DLT.C37.21).

2.5. Hayvanlarla İlgili Fiiller, Sıfatlar, Yansıma Kelimeler

2.5.1. Hayvanlarla İlgili Fiiller

açındı: “Beg erin açındı = Bey askerine doyumluk verdi, kerem kıldı” . Başkası da böyledir, “er atın açındı = adam, atına yem verdi, “er koyun açındı = adam koyunu açar gibi göründü” . Beşikteki çocuk, yataktaki hasta örtüyü açtığı zaman da böyle denir (DLT.C1.199.24).

adhgırlandı: “Tay adhgırlandı = tay aygırlaştı, aygırın yaptığı işi yaptı” . Kısarak, aygır bulunduğu zaman dahi böyle denir (DLT.C1.313.5).

agırlandı: “Er agırlandı = adam ağırlandı, ikram edildi” . “ol bu atnı agırlandı = o, bu atı pahalı buldu” . Bir nesneyi yükte ağır görmek de böyledir (DLT.C1.291.21).

agıtgan: “Bu keyik ol itığ tagka agıtgan = bu geyik o köpeği daima doğa ağdırır” (DLT.C1.155.28).

agnadı: “At agnadı = at agnandı” . Birinin dili kekeme olduğu, tutulduğu zaman da “er agnadı” denir (DLT.C1.289.2).

agnattı: “Ol atın toprakka agnattı = o, atını toprakta ağnattı” , “ol yagak anıñ tılın agnattı = o ceviz onun dilini buruşturdu, kekeme yaptı” (DLT.C1.267.7).

amurttı: “Ol beg öpkessin amurttı = o, beyin öfkesini yatıştırdı” . Tayın haşarılığını giderirse, tencerenin kaynamasını sendirirse yine böyle denir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Tosun münüp segirtsün

Esizligin amurtsun

İtka keyik kaytarsun

Tutmuş sanı umnalım

“Tosun taya binip koştursun, onun haşarılığını dindirsin. Geyiğe köpeği saldırsın, avı tutulmuş sanarak umunalım” . (Bir yiğiti anlatarak diyor ki: O, binilmedik taya binsin, onu koştursun; onun haşarılığını gidersin. Tayın sırtında avlansın, av üzerine köpeği kışkırtsın. Biz de av tutulmuş sanarak etini yemeğe umutlanalım) (DLT.C3.328.20).

anğdıdı: “Awçı keyikni anğdıdı = avcı geyiğe hile etti; onu yakalamak için gizlenerek gözledi” , “ol anı anğdıdı = o, onu yakalamak için hile yaptı” (DLT.C1.311.6).

anğıladı: “Eşyek anğıladı = eşek anırdı” (DLT.C1.311.13).

argardı: “Ol atın argardı = o, atını yordu” . Şu parçada dahi gelmiştir:

Könğlüm anğar kaynayu

İçtin anğar oynayu

Keldi manğa boynayu

Oynap meni argarur

“Gönlüm ona kaynıyor, içeride onunla oynasırken. Bana kurularak geldi, oynayarak beni yoruyor” (Evin içerisinde sevgilimle oynaştığım zaman gönlüm coştı, kaynaştı. Kurularak bana geldi, beni yorasıya kadar oynadı). Yorduğun her hayvan için de böyle denir (DLT.C1.225.21).

arıgladı: “Ol kuzı arıgladı = o, kuzuyu iğdiş yaptı” . Başkası da böyledir, “ol yarmakığ arıgladı = o, paranın iyisini topladı” . Bir şeyin içerisinde iyisini seçmek de böyledir (DLT.C1.303.16).

arpaladı: “Ol atın arpaladı = o, atına arpa verdi” (DLT.C1.316.3).

arpalandı: “At arpalandı = at arpalandı” (DLT.C1.296.18).

artıldı: “Er at üze artıldı = adam atın üzerine artıldı” . Bu, insan vücudunun yarısı bir tarafta, öbür yarısı öteki tarafta olmak üzere bulunmasıdır” . “Tagar eşyek üze artıldı = dağarcık eşeğin üstüne artıldı” (DLT.C1.244.12).

asındı: “At asındı = at, kurtulmak için ipi çekti, koparayazdı” (DLT.C1.201.23).

atattı: “Tay atattı = tay atlaştı, at oldu” . Nitekim Arapça’da denir ki “cariye oldu, cariyeler sırasına girdi” demektir (DLT.C1.206.20).

atgardı: “Ol meni atgardı = o, beni ata bindirdi” (DLT.C1.225.7).

atlandı: “Er atlandı = adam atlandı, ata bindi” , “ol tağka atlandı = o, dağa çıktı” . Oğuzca. Herhangi bir şeye çıkmak da böyledir (DLT.C1.255.25).

atlandı: “Ol at atlandı = o, ata bindi” . Nitekim şu parçada gelmiştir:

Yılıkı yazın atlanur

Otlap anın etlenür

Begier semüz atlanur

Sewnüp ögür ısışur

“Yılıkı ilkyazın atlaşır – at haline gelir - , otlyarak etlenir. Beyler semiz ata biner. Sevinerek eşler birbirini ısıırır” (Baharı anlatarak diyor ki: Hayvanların hali baharda iyileşir, etlenir, bu yüzden Beyler binmek için semiz atlar bulurlar; baharın muştusiyle, yılıkı sevinerek birbirini ısıırır) (DLT.C1.285.5).

atanlandı: “Er atanlandı = adam dişi deve sahibi oldu” (DLT.C1.295.1).

awladı: “Beg aw awladı = Bey, av avladı” , “anğar kişi awladı = onun etrafına halk toplandı” (DLT.C1.287.3).

awlaldı: “Keyik awlaldı = yaban hayvanı avlandı” . Şu beyitte dahi gelmiştir:

Awlalur özüm anıñ tuzunğa

Emlölür közüm anıñ tozinğa

“Gönlüm onun güzelliğiyle avlanır,

Gözüm onun ayağının tozuyla ilâçlanır” (DLT.C1.295.24).

awlattı: “Ol manğa ıwık awlattı = o, bana geyik awlattı” (DLT.C1.265.17).

axsadı: “At axsadı = at topalladı, aksadı” (DLT.C1.276.16).

azıgladı: “Tonğuz atığ azıgladı = domuz atı azıladı, azısı ile çaldı ve yaraladı” , “men tonğuznu azıgladım = ben domuzun azısına vurdum” . İki tarafta azısı bulunan her yırtıcı hayvan için de böyle denir (DLT.C1.304.3).

badı: “Ol atığ badı = o, atı bağladı” . Herhangi bir şey ipele bağlanırsa yine böyle denir, (bar – bamak) (DLT.C3.247.5).

baglandı: “Otunğ baglandı = odun bağlandı, bağ yapıldı” , “er öziñge otunğ bağlandı = adam kendisi için odun bağladı, bağ yaptı” ; (bağlanur – bağlanmak). . “Koy baglandı = koyun bağlandı” . Başkası da böyledir (DLT.C2.238.24).

balıklandı: “Köl balıklandı = göl balıklandı” . Bir yerde çamur olduğu zaman da böyle denir, Arguca. Bir yerde kale yapıldığı zaman yine böyle denir, Uygurca (balıklanur – balıklanmak) (DLT.C2.265.4).

bandı: “Koy bandı = koyun bağlandı” . Bir bağla bağlanan her şey için de böyle denir (banır – banmak) (DLT.C2.27.14).

başışdı: “Ol manğa oyma başışdı = o, bana keçeden çizme yapmakta yardım etti” , (o, bana çizme yapılan Türkmen keçisine tepmekte yardım etti). Kabarıklığı, sertliği, kabalığı gidermek için üzerine basılan her nesne için de böyle denir; (başısır – başışmak) (DLT.C2.100.22).

başaklandı: “Sünğü başaklandı = kargı temrenlendi” . Ok temrenlense yine böyle denir; (başaklanur – başaklanmak) (DLT.C2.264.25).

başlandı: “Er işka başlandı = adam işe başladı, sarıldı ve işi belirdi” , “koy tağka başlandı = koyun dağa doğru sürüldü” , “tarığ başlandı = ekin başaklandı” ; (başlanur – başlanmak) (DLT.C2.238.17).

bekleşdi: “Ol mening birle bekleşdi = o, benimle muahede yaptı, ahitleşti” , “ol manğa kapuğ bekleşdi = o, bana kapıyı bek itmekte, kapatmakta yardım etti” , “ol manğa at bekleşdi = o, bana at beklemekte, gözlemekte yardım etti” . Başkası da böyledir. Oğuzca; (bekleşür – bekleşmek) (DLT.C2.203.22).

bekletti: “Beg ogrını bekletti = Bey hırsızı bağlattı, hapsettirdi” . “Men at beklettim = ben at beklettim, gözettirdim” . Başkası da böyledir. Oğuzca (bekletürmen – bekletmek) (DLT.C2.341.19).

beledi: “Koy beledi = koyun meledi” , (beler – belemek) (DLT.C3.270.9).

belinğledi: Er belinğledi = adam belinledi” , (adam bir korku ile uykusundan sıçradı.) Herhangi bir hayvan habersizce bir şeyden korkup sıçrayarak ürkerse yine böyle denir, (belinğler – belinğlemek) (DLT.C3.409.14).

berkelendi: “Tamar berkelendi = insanın damarı kanla doldu” . Başkası da böyledir. “Er berkelendi = adam kamçı sahibi oldu”(berkelenür – berkelenmek) (DLT.C3.201.23).

birkırdı: “At birkırdı = at homurdandı, genizden ses çıkardı” . Başkası da böyledir; (birkırar – birkırmak) (DLT.C2.171.23).

bitledi: “Er bit bitledi = adam bit aradı” , (bitler – bitlemek) (DLT.C3.291.16).

boglundi: “At boglundı = at boğuldu” . Başkası da böyledir; (boglunur – boglunmak) (DLT.C2.239.6).

bogralandı: “Tewey bogralandı = deve pohurlandı, pohurlaştı” , (bogralanur – bogralanmak) (DLT.C3.200.20).

bogundi: “At bogundı = at boğuldu” . Başkası da böyledir; (bogunur – bogunmak) (DLT.C2.142.20).

bokatti: “Buzagu bokatti = buzağı boğa oldu” . Aslı “bokadhti” dır (bokatur – bokatmak) (DLT.C2.308.9).

bokladı: “Yılıkı bokladı = hayvan pisledi” . Oğuzcadır (boklar – boklamak) (DLT.C3.292.18).

boşandı: “Koy boşandı = koyun boşandı, bağı çözüldü” ; (boşnur – boşanmak). “Tügün boşandı = düğüm çözüldü, boşandı” ; “uragut boşandı = kadın boşandı” . Bu kelime Argu dilinedir, fasih değildir (boşanur – boşanmak) (DLT.C2.142.12).

boşudı: “Anıñ özi boşudı = onun içi boşaldı (ishal oldu), ötürük oldu” , “tügün boşudı = düğüm gevşedi” , “at boşudı = at boşandı, at bağından boşandı” , “Xan yalavaçığı boşudı = Hakan, memleketine dönmek için elçiyi bıraktı” , “er uragutın boşudı = adam karısını boşadı” . Arguca. Bu fiil lâzım ve müteaddi olur, (boşur – boşumak) (DLT.C3.266.2).

boşugu: “At boşugu boldı = atın saliverilme zamanı geldi” . Başkası da böyledir (DLT.C1.446.20).

bozladı: “Titir bozladı = dişi deve bozladı, bağırdı” . Başkası da böyledir, (bozlar – bozlamak) (DLT.C3.291.19).

bozlattı: “Ol botunı bozlattı = o, potuğu, deve torumunu böğürttü” . Başkası da böyledir; (bozlatur – bozlatmak) (DLT.C2.341.4).

bölükti: “Koy bölükti = koyun bölüklere ayrıldı” , (bölüker – bölükmek). Herhangi bir hayvan sürüsü bölük bir yerde toplanırsa yine böyle denir (DLT.C2.118.4).

bukrıdı: “At suçıdı bukrıdı = at sıçradı, çamışlık etti” (burkar – bukramak) (DLT.C3.279.9).

bukurdi: “Ol at tegirinden bukurdi = o, atın değerinden indirdi” . Herhangi bir şey kendi yerinden aşağı indirilirse yine böyle denir; (bukurur – bukmak) (DLT.C2.82.23).

bulatti: “Ol kuzı bulatti = o, kuzuyu tencere buğusunda pişirtti” . Herhangi bir şey tencere buğusunda pişirilirse yine böyle denir. Aslı “buladhti” dir. Yeğnilik olmak için (vav) atılmış ve idgam edilmiştir; (bulatur – bulutmak) (DLT.C2.310.4).

butakladı: “Ol yıgaçığ butakladı = o, ağacı budadı” , (o, ağacın dallarını kesti) , (butaklar – butaklamak). Aslı “butıdı” dir (DLT.C3.336.24).

butladı: “It eriğ butladı = köpek adamı budundan ısırıldı” . Bir adam başka bir adamın buduna vurursa yine böyle denir, (butlar – butlamak) (DLT.C3.291.11).

bürgelendi: “Er bürgelendi = adam öfkesinden pire gibi sıçradı, pirelendi” , (bürgelenür – bürgelenmek) (DLT.C3.202.5).

çalındı: “At çalındı = yemin kötülüğünde at arıkladı” , “söz Beg kulakına çalındı = söz Beyin kulağına çalındı” . Başkası da böyledir. Oğuzca. “Er özin yerge çalındı = adam kendini yere çaldı, yahut çalar göründü” , (çalınur – çalınmak) (DLT.C2.149.28).

çañıladı: “It çañıladı = köpek döğülerek çeniledi” . Bu, ürmekten başka çıkan bir sestir. Bir kişi kötü söz söyleyip durduğunda “talim çañıladıñ” denir, “çok çeniledin, çok bağırdın” demektir (çañılar – çañılamak) (DLT.C3.404.14).

çarlaşdı: “Oglan çarlaşdı = çocuklar ağlaştı” , “yengenler çarlaşdı = filler kükredi, bağırıştı” , (çarlaşur – çarlaşmak) (DLT.C2.210.7).

çapdı: “Er suwda çapdı = adam suda yüzdü” , “ol atın çıbık birle çapdı = o,atını çubukla yavaşçana vurdu, çırpıştırdı” , “çomak tat boynın çapdı = Müslüman, gâvurun boynunu vurdu” . Uygurca. “Er ewin çapdı = adam evini arı çamurla sıvadı” (çapar – çapmak) (DLT.C2.3.14).

çapındı: “Er atın çapındı = adam atını kamçıladı” , “er suwda çapdı = adam suda yüzdü” . Bu anlamda “çapındı” dahi denir; (çapınur – çapınmak) (DLT.C2.149.10).

çapıttı: “It kişige çapıttı = köpek adama saldırdı” . Yine bunun gibi “Beg anıñ boynın çapıttı = Bey onun boynunu vurdurdu” denir. Uygurca (çapıtur – çapıtmak) (DLT.C2.298.4).

çatıladı: “Berge çatıladı = kamçı şakladı” . Herhangi bir şey kamçı şakırtısı gibi ses verirse yine böyle denir; (çatılar – çatılamak) (DLT.C3.323.7).

çattı: “Er oglak kuzıka çattı = adam oğlağı kuzuya kattı” . Başkası da böyledir; (çatar – çatmak). Oğuzca. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Ordhulanıp yüksek tagığ oglak çatar

Uygur tatin yufka alıp yumgın satar

“Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuza alır, toptan pahalı satar.” (Dağ tepesinde yurt tutmuş olan bir adamı anlatarak diyor ki: O, dağın doruğunda yerleşti, daima oğlak, kuzu ve bu gibi şeyleri birleştirir. O, çobandır, demek ister. Bununla beraber Uygurlardan ucuz ve toptan alarak onları satar) (DLT.C2.294.17).

çekdi: “Ol bitik çekdi = o, kitabı noktaladı” , “ol atın çekdi = o, atın damarından kan aldı”, (çeker – çekmek) (DLT.C2.21.8).

çektürdi: “Anğar çekik çektürdi = o, ona kitabı noktalattı” , “ol atın çektürdi = o, atından – tırnak hastalığı ve başka hastalık dolayısıyla – kan aldırdı” , (çektürür – çektürmek) (DLT.C2.181.18).

çermeldi: “Çawığ çermeldi = kamçının ucu kıvrıldı, büküldü” , (çermekür – çermelmek) (DLT.C2.231.1).

çermeşdi: “Ol manğa çagiğ çermeşdi = o, bana kamçının ucunu bütmede yardım etti”. Başkası da böyledir. Yarış için de böyle denir; (çermeşür – çermeşmek) (DLT.C2.210.18).

çermetti: “Alp er atın çermetti = yiğit adam atının kuyruğunu öldürdü” , (yiğit adam atının kuyruğunu ipekle öldürdü). Bu, yiğitlik belgesidir. Herhangi bir şey fitil halinde bükülerek örülürse yine böyle denir (çermetür – çermetmek). Bu, kamçının ucunu kayışla örmek gibidir (DLT.C2.349.6).

çepişlendi: “Oglak çepişlendi = oğlak çepiş oldu” . Oğlak altı aylık olursa çepiş denir; (çepişlenür – çepişlenmek) (DLT.C2.266.10).

çıbıkladı: “Ol atın çıbıkladı = o, atına taze çubukla vurdu” , (çıbıklar – çıbıklamak) (DLT.C3.337.15).

çijdi: “Yağırılığ at çijdi = yağırı olan at, binilmek istendiğinde kocundu” . Sirtında yağırı olan her hayvan, yük vurulmak istendiği zaman böyle yapar; (çijar – çijmak) (DLT.C2.9.11).

çikrattı: “Ol tışın çikrattı = o, dişini gıcırdattı” , “bogra tışın çikrattı = boğa dişini gıcırdattı” . Kapı veya kalem gıcırdaması da böyledir; (çikratur – çikratmak) (DLT.C2.334.9).

çilandı: “Çilandı nenğ = nesne yaşlıktan çilendi” , aslı “çilandı” dır, (çılanur – çılanmak). “At çilandı = at terledi” (DLT.C2.150.8).

çilattı: “Ol kepek çilattı = o, kepeği ıslattırdı” . Başkası da böyledir; (çilatur – çilatmak). Aslı “çıylattı” dır. “Ol atığ çilattı = o, atını terletti” (DLT.C2.310.24).

çinğrattı: “Ol konğragu çinğrattı = o, çingırağı, konrağı, tongurağı çinlattı” , (o, tongurakları çinlattı, yularla ses verildi). ; (çinğratur – çinğratmak) (DLT.C2.358.7).

çijtürdi: “Bu yük atığ çijtürdi = yükün çokluğu yüzünden atın beli çöktü, atın belini salık yaptı” , (büyük bir yükün ağırlığı atın belini çöketti). Yükten hayvanın sırtı çökerse ve yağır olursa yine böyle denir; (çijtürür – çijtürmek) (DLT.C2.180.12).

çokmaklandı: “Yılan çokmaklandı = yılan çöreklendi” , (çokmaklanur – çokmaklanmak) (DLT.C2.275.9).

çokturdi: “Ol kuşuğ kazka çok turdı = o, doğan kuşunu kazın üzerine indirtti, sağdırttı, saldırttı” . Başkası da böyledir; (çokturur – çokturmak) (DLT.C2.181.6).

çökdi: “Ol Begge çökdi = o, Beyin önüne diz çöktü” . Başkası da böyledir. “Tewi çökdi = deve çöktü, ihtı” , “temür suwda çökdi = demir suyun dibine çöktü” . Başkası da böyledir (çöker – çökmek) (DLT.C2.21.12).

çökürdi: “Ol tewey çökürdi = o, deveyi çökedi, ihdırdı” . Bir adama diz çöktürülse yine böyle denir; (çökürür – çökürmek) (DLT.C2.84.7).

çöktürdi: “Ol anıñ tewesin çöktürdi = o, onun devesini çökertti, çöktürdü” . “ol kümüş altundan çöktürdi = o, altından gümüşü ayırdı” , (o, altını eriterek ve toprağa çöktürerek gümüşü altından ayırdı). (çöktürür – çöktürmek) (DLT.C2.181.24).

çukdi: “Kuş çukdi = kuş indi, kondu” , (çukar – çukmak). Şu beyitte dahi gelmiştir:

Eren kamuğ artadı nenğler udhu

Tawar körüp uslayu eske çukar

“Mal yüzünden adamlar hep bozuldu; mal gördüklerinde kartal gibi leşin üzerine inerler.” (Mala tamâ etmek yüzünden halkın ahlakı bozuldu; bir mal gördüklerinde, kartalın leşe konduğu gibi konarlar) (DLT.C2.17.11).

çüjdi: “Uragut yıp çüjdi = kadın ip çekti, uzattı” . İp ve koyun bağırsağı gibi çekmekle uzatılabilen her şey için de böyle denir; (çüjer – çüjmek) (DLT.C2.9.17).

çüjtürdi: “Ol yıpığ çüjtürdi = o, ipi gerdirdi” , (o, gevşek ipi gerdirdi). Koyun bağırsağını gererse yine böyle denir; (çüjtürür – çüjtürmek) (DLT.C2.180.19).

çüpürlendi: “Eçkü çüpürlendi = keçi kılandı” , (çüpürlenür – çüpürlenmek) (DLT.C2.266.7).

edhergen: “Bu it ol keyikni edhergen = bu köpek yaban hayvanı avını çok aramaktadır” . Hakkını daima arayan kişi için de böyle denir (DLT.C1.157.13).

edherledi: “Er at edherledi = adam atı egeledi” (DLT.C1.300.2).

emeçledi: “Er kuşuğ emeçledi = adam kuşu nişanladı, nişan aldı” (DLT.C1.299.19).

enedi: “Ol koyın enedi = o, koyun enedi” , (bilinmesi için o, koyunun kulağının bir parçasını kesti), (éner – énemek) (DLT.C3.256.23).

enetti: “Ol koyın enetti = o, koyununu inetti” (DLT.C1.215.21).

enükleledi: “İt enükleledi = köpek enikledi” . Arslan yavruladığı zaman da “arslan enükleledi” denir (DLT.C1.308.7).

enüklendi: “İt enüklendi = köpek enikledi, enik sahibi oldu” (DLT.C1.294.26).

eritti: “Ol kuzı eritti = o, kuzunun taşağını çıkardı” . “Oğlan eretti = çocuk adanlaştı, erkekleşti” . Çocuk sünnet edildiği zaman da böyle denir. Kelimenin aslı “eredhti” dir (DLT.C1.208.10).

erişti: “Ol meniğ birle arslandan ertişti = o, benimle arslanın yanından geçmekte yarıştı” . Her korkunç şeyden geçiş için de böyle denir (DLT.C1.231.8).

eşgeklendi: “Er eşgeklendi = adam eşek sahibi oldu” . İki diyeleğin birinde (Türk ve Oğuz diyeleği) (DLT.C1.315.13).

etledi: “Ol koyığ etledi = o, koyunu etlik yaptı” (DLT.C1.284.27).

etleldi: “Koy etleldi = koyun et yapıldı” (DLT.C1.295.11).

etletti: “Ol koy etletti = o, koyunu kestirip et haline getirtti” (DLT.C1.264.14).

inğrandı: “Inğan inğrandı = dişi deve inledi” (DLT.C1.289.19).

ısırdı: “İt ısırdı = köpek ısırdı” . Şu savda da gelmiştir: “İt ısırmas, at tepmes tème = it ısırmas, at tepmez deme” ; çünkü onların yaradılışı o yoldadır (DLT.C1.178.9).

ısıştı: “İkki adhgır birle ısıştı = iki aygır birbiriyle ısıştı” . Isırmakta yardım ve yarış da böyledir (DLT.C1.234.14).

içgerdi: “Ol atın ewge içgerdi = o, atını evden içeriye koydu” ... (DLT.C1.227.4).

içmeklendi: “Er içmeklendi = adam kuzu kürkü giydi” , buna sahip olduğu zaman da böyle denir (DLT.C1.314.12).

igedi: “Ol biçek igedi = o, bıçak eyeledi” . Başkası da böyledir. “Bogra tışın igedi = aygır dişini gıcırdattı” , (iger – igemek) (DLT.C3.254.19).

igendi: “At igendi = at harınlaştı” , “kısarak igendi = kısarak gebe kaldı” (DLT.C1.203.21).

igleşdi: “Yılkı arığ igleşdi = yılkı iyiden iyiye hastalandı” (DLT.C1.241.23).

iktüledi: “Ol koy iktüledi = o, koyuna ot verdi” . Başka hayvana ot vermek de böyledir (DLT.C1.317.3).

iltürdi: “Ol manğa keyik iltürdi = o, bana geyiği tuzağa iliştirtti. Herhangi bir şeyi iliştirmek, astırmakta böyledir (DLT.C1.224.12).

iskedi: “Ol yünğ iskedı = o, yün ditti” (DLT.C1.284.15).

kadhişladı: “Ol könüğ kadhişladı = o, gönü kayış yaptı, gönden kayış dildi” , (kadhişlar – kadhişlamak) (DLT.C3.335.19).

kafçıttı: “Ol anı kafçıttı = o, onu kızdırdı” , (o, onu kızdırdı tâ ki işlemeğe azmettiği bir işi terke teşvik etti) , “oglan arını kafçıttı = çocuk arıyı kızdırdı” . Şu savda da gelmiştir: “Arı kafçıtısa ısrur = arıyı kızdırırsa sokar” , (arı, kızdıran adamı sokar). Bu sav, bir kimsenin bir fitneyi uyardıktan sonra ona yakalandığı zaman söylenir; (kafçıtur – kafçıtmak) (DLT.C2.329.7).

kağ kuğ: “Kaz kağ kuğ etti = kaz, bu suretle ses çıkararak bağırdı” (DLT.C3.128.31).

kaklattı: “Ol anğar et kaklattı = o, ona et kurutturdu” , (kaklatur – kaklatmak) (DLT.C2.348.14).

kakrattı: “Ol kakratgu kakrattı = o, kaçırarak şey çaldı” , (o, sere ve serçeye benzer kuşları ekinden kaçırmak için bekçi davulunu çaldı). Başkası da böyledir ; (kakratur – kakratmak) (DLT.C2.334.15).

kaksıdı: “Et kaksıdı = et kakaç oldu, et kakaç olayazdı” , (kaksır – kaksımak) (DLT.C3.286.1).

kalıdı: “At kalıdı = at sıçradı, kaykıdı, çamışlandı”, (kalır – kalımak) (DLT.C3.272.9).

kalişdı: “At adhgır kalişdı = at, aygır sıçraştı”, (kalişur – kalişmak). Halkı terk etmekte yarış yapan iki kişi için de böyle denir (DLT.C2.109.14).

kamçıladı: “Ol atın kamçıladı = o, atını kamçıladı” . Başkası da böyledir, (kamçılar – kamçılamak) (DLT.C3.352.18).

kanadı: “Ol atın kanadı = o, atından kan aldı” , (kanar – kanamak) (DLT.C3.273.18).

kanatlandı: “Er kanatlandı = adam yüğrük bir binek sahibi oldu, üzerine bindi, uçtu; yahut dileğine varayazdı” . “Kuş kanatlandı = kuşun kanadı bitti, kanadı çıktı” ; (kanatlanur – kanatlanmak) (DLT.C2.267.7).

kanğ: “Kaz kanğ etti = kaz ses verdi” . Bu, kendisine benzeyen her şeyin çıkardığı sesin hikayesidir (DLT.C3.358.7).

karaladı: “It karaladı = köpek pisledi” , (karalar – karalamak) (DLT.C3.324.10).

karıştı: “Böri tışi karıştı = kurdun dişi karıştı (kamaştı).” Bir şey yemediği zaman kurdun dişi kamaşır, çünkü, kurt ayda bir hafta bir şey yemez, bu sırada hava yutarak geçinir. “Tün kün birle karıştı = gece ile gündüz karşılaştı” . Şu parçada dahi gelmiştir:

Yay kış bile karıştı

Erdem yasın kurıştı

Çeriğ tutup körüşti

Oktagalı örtüşür

“Yaz kışla karşılaştı; hüner yayını kuruştular, saf bağlayıp güreştiler, ok atarak birbirine geçire yazdılar” .(Yazla kış karşılaştılar, çekiştiler, her birisi hüner yayını kurdu, savaş coştı, vuruştular, birbirine ok atar gibi oldular) (DLT.C2.97.3).

kasnadı: “Er tumluğka kasnadı = adam soğukta zırcıdı, soğuktan adamın alt çenesi üst çenesine vurdu” . Köpek soğuktan zırcırsa yine böyle denir, (kasnar – kasnamak) (DLT.C3.302.6).

kaşandı: “At kaşandı = at ve başka hayvan kaşandı, işedi” . Lâkin bu, yalnız ata özgedir (kaşanur – kaşanmak) (DLT.C2.155.25).

katardı: “Ol atığ katardı = o, atı yöneldiği yerden döndürdü” , “yagı katardı = düşmanı döndürdü” . Başkası da böyledir; (katarur – katarmak). Şu parçada dahi gelmiştir:

Ėrdi aşın taturgan

Yawlak yagığ katargan

Boynın tutup kadhırgan

Bastı ölüm agtaru

“O, yemeğini tattırıcı, yavuz düşmanı döndürücü, tutup boynunu eğdirici idi; ölüm onu basarak yendi” (DLT.C2.74.1).

katırttı: “Atığ katırttı = o, atı döndürdü, reddetmekle emretti” , (katırtur – katırtmak). (DLT.C3.430.26).

kaytardı: “Ol atığ kaytardı = o, atı çevirdi, atı yöneltisinden dönderdi” , (kaytarur - kaytarmak). Oğuzca. Türkler “katardı” derler (DLT.C3.193).

kazdı: “Er arık kazdı = adam ark kazdı”. Başkası da böyledir, “at kazdı = at haşarılandı, çamışlandı ve ön ayaklarıyla yeri kazdı” , (kazar – kazmak) (DLT.C2.10.4).

kedhirdi: “Ol koyuğ kedhirdi = o, koyunu yüzdü, onu pastırma yaptı” ; (kedhirer – kedhirmek) (DLT.C2.76.23).

kedkirdi: “At kedkirdi = at çamışlık etti” , (üstüne yük vurdurmaz oldu) ; (kedkirer – kedkirmek) (DLT.C2.196.12).

kedhrildi: “Koy kedhrildi = koyunun eti kurutuldu, kakaç yapıldı” ; (kedhrilür – kedhrilmek) (DLT.C2.237.4).

keltürdi: “Ol maŋa at keltürdi = o, bana at getirtti” , (keltürür – keltürmek) ... (DLT.C2.195.18).

kemledi: “At kemledi = at, kötüledi, hasta oldu” , “kemledi” dahi denir, (kemler – kemlemek) (DLT.C3.301.7).

kemlendi: “At kemlendi = at hastalandı” . Başkası da böyledir. Asıl olan bu kelimenin atta kullanılmasıdır (kemlenür – kemlenmek) (DLT.C2.253.22).

kemletti: “Bu ot atıĝ kemletti = bu ot atı kemletti, bu ot ata sıkıntı verdi” . Başkası da böyledir; (kemletür – kemletmek) (DLT.C2.348.28).

kemürdi: “Ol sünĝük kemürdi = o, kemik kemirdi” , (kemürür – kemürmek) (DLT.C2.85.21).

keritti: “Ol itın keritti = o, köpeĝini ürdürdü” , (keritür – keritmek). Karlukça (DLT.C2.305.9).

kesledi: “Ol itıĝ kesledi = o, kesikle köpeĝi koĝdu” , (kesler – keslemek) (DLT.C3.300.13).

kewşedi: “Tewi ot kawşedi = deve ot ile geviş getirdi” , “kurç nenĝ kewşedi = katı şey gevişedi” , (kewşer – kewşemek). “Kewşem etmek = mayalı, güzel, iyi pişmiş semirtici ekmek” (DLT.C3.287.14).

kewşendi: “Tewi kewşendi = deve geviş getirdi, gevişendi” ; (kewşenür – kewşenmek). Başkası da böyledir (DLT.C2.252.13).

kewşeşdi: “Tewey ot kewşeşdi = deve otla geviş getirdi” , (develer birbirini görerek geviş getirdi); (kewşeşür – kewşeşmek) (DLT.C2.351.2).

kıĝlattı: “Ol yeriĝ kıĝlattı = o, yeri gübreletti”, “ol atın kıĝlattı = o, atını sıçirtti” , (kıĝlatur – kıĝlatmak) (DLT.C2.348.10).

kımızlandı: “Er kıımızlandı = adam kıımız sahibi oldu” , (kıımız, ekşmiş kıısrak sütüdür). (kıımızlanur – kıımızlanmak) (DLT.C2.268.3).

kırkdı: “Ol koyun kırkdı = o, koyunun yüzünü kırktı”. Başkası da böyledir, (kırkar – kırkmak) (DLT.C3.422.17).

kırkıldı: “Yünğ kırkıldı = yün kırkıldı”, (koyunun yünü kırkıldı). Başka bir hayvan kırkılsa yine böyle denir (kırkıtur – kırkılmak) (DLT.C2.236.15).

kıstaşdı: “İt kamuğ tımlıgdın kıstaşdı = bütün köpekler soğuktan titreşti, sızlaştı” . Başkası da böyledir; (kıstaşur – kıstaşmak) (DLT.C2.221.26).

kiçidi: “Etim kiçidi = vücudum kaşındı, gicişti” . Başka hayvanlar için de böyledir, (kiçir – kiçirmek) (DLT.C3.259.6).

kişedi: “Ol atığ kişedi = o, atı köstekledi” , “er kulın kişedi = adam kölesini bağladı” , (kişer – kişemek) (DLT.C3.268.2).

kişnedi: “At kişnedi = at kişnedi” , “katır kişnedi = katır anırdı” , (kişner – kişnemek) (DLT.C3.302.18).

kondi: “Kuş kondı = kuş konu” , “budhun kondı = halk konu” , (oymak, göçtükten sonra konu), (konar – konmak) (DLT.C3.184.28).

kondurdi: “Ol ewinde kuş kondurdi = o, evine kuş kondurdu” , “ol altun üze çeş kondurdi = o, altının üzerine peruze kondurdu” . Bir şey üzerine kondurulan herhangi bir nesne için de böyle denir (kondurur – kondurmak) (DLT.C2.192.9).

konğradı: “Oglan üni konğradı = çocuğun sesi kalınlaştı” . Bu, çocuk kendine gelmeğe yaklaştığı zaman söylenir. “Koy konğradı = koyun kestane rengini aldı, konurlaştı” , (konğrar – konğramak) (DLT.C3.402.17).

kopruşdı: “Ol manğa kuş kopruşdı = o, bana kuş kaldırmakta, kuş uçurmakta yardım etti” . Herhangi bir şeyi yerinden kaldırmak için de böyle denir; (kopruşur – kopruşmak) (DLT.C2.218.5).

koşdı: “Ol koyka eçkü koşdı = o, koyuna keçi kattı, arkadaş etti” . Herhangi bir şey başkasına eş, öğür yapılırsa yine böyle denir; “ol yır koşdı = o, koşma, türkü düzdü” , (o, gazel ve şiir nazmeyledi) , (koşar – koşmak) (DLT.C2.14.5).

koşlandı: “Er öziñge at koşlandı = adam, kendisi için yedek at koştu” , (koşlanur – koşlanmak) (DLT.C2.252.4).

koşlundı: “İki nenğ koşlundı = iki nesne koşuldu” . Bu fiil lâzımdır. İki koyunun yan yana ve başları bir dizide gitmesi gibi, iki binicinin atlarını yan yana getirerek başlarının bir dizide – atbaşı beraber – gitmesi için de böyle denir; (koşlunur – koşlunmak) (DLT.C2.251.25).

kowdı: “Er atın kowdı = adam atını sürdü ve kovdu” . Herhangi bir şey sürülür ve kovulursa yine böyle denir (DLT.C3.183.20).

kowdı: “It keyikni kowdı = it, avı koğdu, kovaladı” . Arkasından gidilerek kovalanan her şey için de böyle denir; (kowar – kowmak) (DLT.C2.16.2).

köçürdi: “Ol anı ewdin köçürdi = o, onu evden göçürdü” , “ol bitik köçürdi = o, kitap yazdı, istinsah etti” . Bir yerden başka bir yere göçürülen her şey için de böyle denir. “Ol köçüt köçürdi = o, atı bir yerden başka bir yere nakletti” , (köçürür – köçürmek) (DLT.C2.75.24).

kögleği: “Yılkı kögleği = hayvanlar yeşil yedi, ot yedi” , (kögler – köglemek) (DLT.C3.300.19).

köglendi: “Yüzi anıñ köglendi = onun yüzünde keklük çilleri çıktı” , “er köglendi = adam şarkı söyledi, şakıdı, ırladı” ; (köglenür – köglenmek) (DLT.C2.253.16).

kökledi: “Ol edher kökledi = o, eğerin bağıny bağladı” , (kökler – köklemek) (DLT.C3.300.16).

köklendi: “Edher köklendi = eğerin kaburga tahtaları bağlandı” , “er köklendi = adam asalet sahibi oldu” . Zengin olursa yine böyle denir (kölenür – köklenmek) (DLT.C2.253.11).

kökleşdi: “Ol anıñ birle kökleşdi = o, ona ilişti ve sokuldu” , “kökleşdi” dahi lûgattir. “Ol anğar edher kökleşdi = o, ona eğerin kaburga tahtalarını bağlamakta yardım etti” , “ol anıñ birle kökleşdi = o, onunla hısımlık bağıyla bağlandı” , (kökleşür – kökleşmek). Bu kelime Bulgarcadır (DLT.C2.224.22).

kökletti: “Ol edher yalığın kökletti = o, eğer kaburgası tahtalarını diktirdi, bağlattı” ; (kökletür – kökletmek). “Kökdedti” dahi denir (DLT.C2.327.22).

kökredi: “Arslan kökredi = arslan kükredi” , “bogra kökredi = aygır kükredi” , “bulıt kökredi = bulut kükredi” . Savaşta, yiğitlerin sesi buna benzetilir. Nitekim şu savda da gelmiştir: “Tegirmende toğmış sıçgan kök kökreginge korkması = değirmende doğan sıçan gök gürlendiğinde korkmaz” . Bu sav, sıkıntılı işler içerisinde yoğrulmuş olan, sonra ufak bir şeyle korkutulmak istenen kimse için söylenir (kökrer – kökremek) (DLT.C3.282.12).

kökreşdi: “Bulıtlar kamuğ kökreşdi = bulutlar bütün gürlledi, kükredi” , “bogrular kökreşdi = aygırlar kişnedi” . Savaş meydanında yiğitlerin kopardığı ses dahi buna benzetilerek “alplar kökreşdi” denir. Şu parçada da gelmiştir:

Keldi esin esneyü

Kadhka tükel üsneyü

Kirdi buldun kasnayu

Kara bulıt kökreşür

“Esinti eserek geldi; bu, büsbütün kar tipisine benziyordu. Halk titreşerek girdi, kara bulut kükreşür” . (Baharı anlatarak diyor ki: Rüzgâr eserek geldi; bu, kar tipisine benziyordu. Halk soğuktan titreşti ve siyah bulut kükredi). (kökreşür – kökreşmek) (DLT.C2.222.29).

köndi: “Tosun at köndi = haşarı at yola geldi, düzeldi” . Herhangi bir şey düzelirse, yola girerse yine böyle denir; (köner – könmek) (DLT.C2.30.6).

körpeledi: “At körpeledi = at körpe ot yedi” , (körpeler – körpelemek) (DLT.C3.351.19).

körpelendi: “Ot körpelendi = yeniden ot çıktı, ot bitti” , (körpelenür – körpelenmek) (DLT.C3.200.6).

kösürdi: “Ol atığ kösürdi = o atın ayaklarını köstekledi” (kösürür – kösürmek) (DLT.C2.78.7).

kudhgulandı: “At kudhgulandı = at sineklendi, at kendisinden sineği koğdu” , (kudhgulanur – kudhgulanmak) (DLT.C3.201.11).

kulnadı: “Kısrak kulnadı = kısrak kulunladı, doğurdu” , (kulnar – kulnamak) (DLT.C3.302.15).

kumukladı: “At kumukladı = at pisledi, tersledi” . Bir kimseyi “Kumuk” boyuna nispet edersen yine böyle denir. Bu, bir adamın adıdır, (Kumuklar – kumuklamak) (DLT.C3.339.3).

kurlandı: “Er tawarınğa kurlandı = adam malına acıdı” , (adam, elinden giden malı için acıdı, tasalandı” ; “kımız kurlandı = kımız ekşidi” , (içerisinde olan meyve

dolayısıyla kırmızı ekşidi” . Yoğurt koyulaşırsa yine böyle denir, (kurlanur – kurlanmak) (DLT.C3.197.9).

kurtandı: “Künğ kurtandı = cariyeye bittene ve bite benzer şeylerden kaçındı” . “Bunun aslı “koyundan kurt, kene aramak”tır (kurtanur – kurtanmak) (DLT.C2.248.18).

kuşladı: “Beg kuşladı = Bey kuş avladı” , (kuşlar – kuşlamak) (DLT.C3.299.10).

kuşlaglandı: “Xan bu yeriğ kuşlaglandı = Han bu yeri kuş avlağı yaptı” , (Han, bu yeri kuş avlamak için avlak yaptı). (kuşlaglanur – kuşlaglanmak) (DLT.C2.273.17).

kuşlattı: “Ol anğar kuş kuşlattı = o, ona kuş avlattı” , (kuşlatur – kuşlatmak) (DLT.C2.348.1).

kuydı: “At kuydı = at ürktü” . Başkası da böyledir (kuyar – kuymak) (DLT.C3.246.8).

kuyuttı: “Ol atığ kuyuttı = o, atı ürktü” , (kuyutur – kuyutmak) (DLT.C2.326.4).

küçendi: “At küçendi = atın, ağır yük taşımaktan gücü, kuvvet kalmadı” ; “ol anıñ tawarın küçendi = o, onun malına zulmetti” . Birinci fiil lâzım, bu müteaddidir (DLT.C2.156.13).

küdhti: “Ol meni küdhti = o, beni gözledi” (intizar etti) , “ol koy küdhti = o, koyun güttü” . Başkası da böyledir, (küdher – küdhmek). Oğuzca (DLT.C3.441.7).

külerdi: “At külerdi = at tökezidi” , (karnının şişkinliğinden dolayı at tökezidi) (külerür – külermek). Şu savda da gelmiştir: “Er oğlu munğadhmas, it oğlu külermes = insan oğlu bunda kalmaz, it yavrusu tökezimez” , (insan oğlu uzun zaman bunda kalmaz, bir yolunu, bir çaresini bulur, ondan kurtulur; nitekim köpek eniği tökezimez) (DLT.C2.84.20).

kültürdi: “Ol at adhakin kültürdi = o, atın ayağını bağlattı ve köstekletti” (DLT.C2.195.15).

küridi: “At küridi = at ön ayaklarıyla yeri eşti” , “ol kariğ küridi = o, karı küredi” , (kürir – kürimek) (DLT.C3.263.20).

küttürdi: “Ol anğar koy küttürdi = o, ona koyun güttürdü” . Başkası da böyledir, (küttürür – küttürmek) (DLT.C3.187.12).

küyeledi: “Er kidhiz küyeledi = adam keçenin güvesini silketti, keçeyi güveden kurtardı ve korudu” . Başkası da böyledir, (küyeler – küyelemek) (DLT.C3.329.1).

menğiledi: “Er menğiledi = adam beyin yedi” . Asıl olan budur ; sonra bu söz Arap’ın sözü gibidir. Beyni için koyun kesildiği zaman böyle denir, çünkü vücutta en değerli yer dimağdır; kendisi için koyun kesilerek o koyunun beyini sunulan kişi, hatırı sayılan kişidir. Sonra bu kelime yanında güzel gıdalar bulunan herkes için söylenir olmuştur. Şu parçada dahi gelmiştir:

Anı yetip süngüledi

Başın yadru yanğıladı

Eren bayup münğiledi

Anıñ alpin kara bogdı

“Ona yetişip süngüledi, yine yarasını yeniledi. Adamlar zenginleşip nimet buldular, onun yiğitlerini kırarak boğdu” . (Bir orduyu bozan bir yiğidi anlatarak diyor ki: O ona yetişti, süngüledi, yeniden yara açtı, yağma ettikleri mallardan adamları faydalandırdı ve düşmanın yiğitlerini boğdu.) (DLT.C3.405.15).

menğletti: “Ol kazığ menğletti = o, kazı yemletti” , (o, kaza tane toplattı) Başkası da böyledir; (menğletür – menğletmek) (DLT.C2.359.10).

minğeşdi: “Ol meniñ birle minğeşdi = o, benimle bir ata inişti” . Başkası da böyledir, (minğeşür – minğeşmek) (DLT.C3.399.14).

mönğdi: “At mönğdi = at ayaklarını toparladı ve tekme attı” , (mönğer – mönğmek) (DLT.C3.391.16).

mündi: “Er at mündi = adam ata bindi” . Başkası da böyledir, (müner – münmek) (DLT.C2.30.20).

mündi: Bindi. “Er atın yapıtak mündi = adam, çıplak ata bindi, keçesiz ve eğersiz ata bindi” (DLT.C3.177.12).

mündürdi: “Ol manğa at mündürdi = o, beni ata bindirdi” , (mündürür – mündürmek). Başkası da böyledir (DLT.C2.197.7).

münğredi: “Udh münğredi = öküz böğürdü” , (münğrer – münğremek) (DLT.C3.403.1).

münğretti: “Ol udhni münğretti = o, öküzü böğürttü” ... (münğretür – münğretmek) (DLT.C2.358.15).

münğüzlendi: “Kuzı münğüzlendi = kuzunun boynuzu çıktı” . Başkası da böyledir, (münğüzlenür – münğüzlenmek) (DLT.C3.408.4).

münüldi: “At münüldi = at binildi” . Başkası da böyledir; (münüdür – münülmek) (DLT.C2.138.13).

onğıklandı: “Uragut onğıklandı = kadın takma zülüf koydu, keçi kılından yapma zülüf takındı” (DLT.C1.311.17).

okradı: “At okradı = at kişnedi, yem zamanında at homurdandı” (DLT.C1.275.4).

okraşdı: “Yund kamuğ okraşdı = bütün atlar yemi görünce kişnediler” . Şu parçada dahi gelmiştir:

Yaşın atıp yanşadı

Tuman turup tuşnadı

Adhgır kısır kişnedi

Ögür alıp okraşur

“Şimşek çaktı, bulut durup karşılaştı, aygır kısırak kişnedi, ögür alıp okraşur” .(Baharı anlatarak diyor ki: Bulut, şimşek çaktırdı ve bulutlar coştı, kısırakla aygır baharın geldiğini görerek kişnediler. Her aygır kısrağını aldı) (DLT.C1.235.22).

otgardı: “Ol at otgardı = o, at otlattı” (DLT.C1.225.11).

otladı: “At otladı = otladı” . Başka bir hayvan otlasa da böyle denir (DLT.C1.285.2).

otlandı: “At otlandı = at yürürken ateş kesildi” , “er otlandı = ateş öfkesinden ateş gibi oldu” (DLT.C1.297.13).

ozıtgan: “Bu er ol atın ozıtgan = bu adam atını daima ileri sürer” (DLT.C1.155.7).

ögürlendi: “Yund ögürlendi = at sürüsü aygıra sahip oldu” . Sürü halinde olan başka hayvanlar içinde böyle denir (DLT.C1.292.9).

öklüşdi: “Bir nenğ bir üze öklüşdi = bir şey, bir şey üzerine yığıldı” (kumun bir yere, çekirgenin kamış üzerine, halkın kalabalıkta toplanması gibi bir şey, bir şey üzerine yığıldı) demektir (DLT.C1.241.4).

öküzlendi: “Er öküzlendi = adam öküz sahibi oldu” (DLT.C1.293.10).

örkleği: “Ol atığ örkledi = o, atı örkledi, atı tavlada sıkı sıkıya, sıkıca bağladı” , (örkler – örklemek) (DLT.C3.443.15).

örüledi: “Ol konuğ örüledi = o, koyunu ayakta kesti” (DLT.C1.309.25).

özekledi: “Ol koyuğ özekledi = o, koyunun şah damarını kesti” . Bu damar üzerine vurulursa yine böyle denir (DLT.C1.306.4).

özüşdi: “Ol meniğ birle at özüşdi = o, benimle at koşturmakta yarış etti” . Yardımlaşmak da böyledir (DLT.C1.184.22).

pürçeklendi: “At pürçeklendi = at pürçeklendi, atın yelesi çıktı” . İnsanın kesmesi (perçemi, kâkülü) çıktığı zaman da böyle denir; (pürçeklenür – pürçeklenmek) (DLT.C2.276.17).

saçrattı: ... Bir çeşit tuzağa “saçratgu” denir. Bu şöyle yapılır: Çatalı birleşik iki dal alınır, dallar arasına çengeller bulunan ipler bağlanır. Sonra toprağa gömülür, üzerine tane dökülür, kuş taneleri toplamak için indiğinde çengel boyuna ya da ayağına takılarak yakalanır. şu savda dahi gelmiştir: Saçratgudın korkmiş kuş kırk yıl adhrı yıgaç üze konmas = tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatalı ağaç üzerine konmaz” , (bir kere faktan korkan kuş artık kırk yıl çatalı ağaç üzerine konmaz). Bu, Tanrının eseni kendi üzerine olası yalavacın sözü gibidir (saçratur – saçratmak) (DLT.C2.331.3).

sagdı: “Er koy sagdı = adam, koyun sağdı” . Başkası da böyledir, (sagar – sagmak) (DLT.C2.15.3).

sagıldı: “Süt sagıldı = süt saçıldı” , (sagılır – sagılmak) (DLT.C2.124.21).

sagındı: “Er koyun sagındı = adam, koyunu sağar göründü” , (sagınur – sagınmak) (DLT.C2.152.17).

sagışdı: “Olar ikki süt sagışdı = onlar ikisi süt sağmakta yarış ettiler” . Yardımlaşmak da böyledir; (sagışur – sagışmak) (DLT.C2.101.23).

saglıklandı: “Er saglıklandı = adam sağmal koyun sahibi oldu” , (saglıklandır – saglıklandı) (DLT.C2.275.16).

sagrıladı: “Ol könüğ sagrıladı = o, sağrı derisini gön yaptı” , (sagrılar – sagrılamak) (DLT.C3.353.1).

sagturdi: “Ol koy sapturdi = o, koyun sağdırdı” . Başkası da böyledir; (sapturur – sapturmak) (DLT.C2.185.9).

sanđladı: “Kuş sanđladı = kuş pisledi” , (sanđlar – sanđlamak) (DLT.C3.403.18).

sanđlattı: “Ol kuşnı sanđlattı = o, kuşu pisletti” , (o, doğanı pisletti). Başkası da böyledir; (sanđlatur – sanđlatmak) (DLT.C2.359.6).

sarmaşdı: “İş sarmaşdı = iş karıştı” . Bu fiil hem lâzım, hem mteaddidir. “Ol manđa balık sarmaşdı = o, bana sudan balık çıkartmakta yardım etti” . Kaptan tutma szlrse yine böyle denir. Bir akarın içerisinden kendi cinsinden olmayan bir şey çıkarıldığı zaman yine böyle denir; (sarmaşur – sarmaşmak) (DLT.C2.216.27).

sapanladı: “Ol yeriğ sapanladı = o, yeri sapanla sürdü” , (sapanlar – sapanlamak) (DLT.C3.342.6).

sapıdı: “At kudhrukı sapıdı = atın kuyruğu sallandı” . Başkası da böyledir, (sapır – sapımak) (DLT.C3.256.27).

sapıttı: “At kudhruk sapıttı = at kuyruk salladı” . “İt kudhruk sapıttı = it kuyruk salladı”, (köpek yaptığı kötülük dolayısıyla kuyruğunu sallayarak yavuncıdı). ; (sapıtur – sapıtmak) (DLT.C2.298.10).

sapturdi: “Ol manđa kuş kanatın sapturdi = o, bana kuşun kanadını rdrd” . Herhangi bir şey yamanır, rlrse yine böyle denir; (sapturur – sapturmak) (DLT.C2.183.2).

satıldı: “Tawar satıldı = mal satıldı” , (satılır – satılmak) (DLT.C2.121.3).

sayradı: “Sanduva sayradı = bülbül şakıdı” , “er telim sayradı = adam çok samaladı, hezeyan etti” . Bu kelime iki zıt anlama gelir, (sayrar – sayramak) (DLT.C3.311.2).

sekirtti: “Ol at sekirtti = o, at koşturdu” . Başkası da böyledir, (sekirtr – sekirtmek) (DLT.C3.431.22).

sekrittı: “Ol atın arıktın sekrittı = o, atını aydan sıçrattı” . Başkası da böyledir; “ol bitik okır erken sekrittı = o, kitap okurken anlattı” , (o, kitap veya Kuran okurken ara yerde bir şey anlattı) ; (sekritr – sekritmek) (DLT.C2.333.2).

semridi: “Koy semridi = koyun semirdi, yağlandı” . Başkası da böyledir, (semrir – semrimek) (DLT.C3.281.19).

semrişdi: “Atlar kamuğ semrişdi = atlar bütün semizleşti” . Başkası da böyledir; (semrişür – semrişmek) (DLT.C2.213.16).

semrittı: “Ol atın semrittı = o, atını semirtti” . Başkası da böyledir; (semrittür – semritmek) (DLT.C2.333.15).

sesindi: “Er kulin urgalı sesindi = adam kölesini döğmeğe hazırlandı, döğmek diledi” . At, bağından çözülmek üzere olursa yine böyle denir; (sesinür – sesinmek) (DLT.C2.152.8).

şeşdi: “Er attın kişen şeşdi = adam, attan köstek çözdü” , (adam atın kösteğini çözdü). Herhangi bir şeyi bağından çözersen yine böyle denir, (şeşer – şeşmek) (DLT.C2.13.27).

şeşlindi: “At şeşlindi = at çözüldü” , (at bağından boşandı). Başkası da böyledir; (şeşlinür – şeşlinmek). (DLT.C2.247.11).

sıdhrıldı: “Balık eligdin sıdhrıldı = balık elden sıyrıldı”. Herhangi bir kaygan şey elden ve başka şeyden sıyrılırsa yine böyle denir... (sıdhrılır – sıdhrılmak)... (DLT.C2.231.23).

sıgındı: “Keyik turagka sıgındı = geyik sığıncağa sıgındı” . Başka bir yere sığınan her şey için de böyle denir. “Men Tenğrige sığınur men = ben Tanrıya sığınırım” , (sığınur – sığınmak) (DLT.C2.152.24).

sıgırladı: “Ol anı sıgırladı = o, onu sığır saydı, sığıra nispet etti” , (sıgırlar – sıgırlamak) (DLT.C3.331.25).

sıkırdı: “Kuş sıkırdı = kuş ıslık çalar gibi ses çıkardı” , “kişi sıkırdı = adam ıslık çaldı” , (sıkırar – sıkırmak) (DLT.C2.83.10).

sıkırışdı: “Olar barça sıkırışdı = onlar, hepsi ıslık çalar gibi ses çıkaldılar” . Yılan ve başkaları ıslık çalarsa yine böyle denir; (sıkırışur – sıkırışmak) (DLT.C2.213.6).

sınğıladı: “İt sınğıladı = soğukta köpek zırcıdı” , “suw sınğıladı = su donacak halde soğudu” , “kulakım sınğıladı = kulağım çınladı”, (sınğılar – sınğılamak) (DLT.C3.405.5).

sırıldı: “İt sırıldı = köpek pisledi, sığdı” , “ol kidhiz sırıldı = o, keçeyi – Türkmenlerin çadır örtüleri ve göç zamanındaki bürgüleri gibi – sık dikişle dikti”, (sırır – sırmak) (DLT.C3.262.17).

sırttı: “Ol kızka kidhiz sırttı = o, kıza keçe sırttı” , (o, kıza keçeyi sıkça sırttı). Bu elbisede sık dikmek yerindedir (sırtur – sırtmak) (Bu kelime bugün Orta Anadolu’da Çorum ve çevresinde “sırmak” şeklinde kullanılmaktadır. B.A.) (DLT.C2.304.14).

sırtladı: “Yıpnı sırtladı = o, hayvan kuyruğunu, at kuyruğunu iple büktü” . Bir adam küçük bir dereden yukarı doğru çıkarsa yine böyle denir, Oğuzca (sırtlar – sırtlamak) (DLT.C3.444.11).

sidhti: “Er sidhti = adam işedi” . Başkası da böyledir, (sidher – sidhmek). (Bugün bu kelime Anadolu köylerinde ve kasabalarında “siydi” şeklinde kullanılmaktadır. Fakat yalnız köpekler için kullanılır. B.A.) (DLT.C3.440.6).

silkindi: “Er tonın silkindi = adam elbisesini kendi kendine silkti, silkindi, “er silkindi = adamın tüyleri ürperdi” , “tewi silkindi = deve silkindi” . Şu savda dahi gelmiştir: “tewi silkinse eşekte yük çıkar = deve silkinse eşeğe yük çıkar” . Bu sav, büyük bir şeyi almakla ve ufak şeyi bırakmakla emrolunan kişi için söylenir; (silkinür – silkinmek) (Bugün bu sav Türkiye’de “devenin silkintisi eşeği yük olur” şeklinde yaşamaktadır. B.A.) (DLT.C2.246.3).

sinğ: “Kulakım sinğ etti = kulağım çınladı” . “Kimünçe sinğ etti = sivrisinek vızladı” . Karasinek ses verirse yine böyle denir (DLT.C3.358.2).

sirkelendi: “Oglan sirkelendi = çocuk sirkelendi, çocuğun başı bit yavrusu ile doldu” , (sirkelenür – sirkelenmek) (DLT.C3.202.24).

sittürdi: “Ol oğlın sittürdi = o, oğlunu işetti, siydirdi” . Atını kaşandırırca yine böyle denir. Aslı “sidhtürdi”dir, idgam olunmuştur; (sittürür – sittürmek) (DLT.C2.183.17).

sogdı: “Ol koydan kurt sogdı = o, koyundan kurut edindi, kuru yoğurt elde etti” , (sogar – sogmak). Bunun aslı “sogurdi”dir (DLT.C2.15.6).

songdadı: “Ol yağını songdadı = o, düşmanı koğaladı” , (o, düşmanın arkasından ata binerek koğaladı) . Yakalamak için herhangi bir şeyin arkasından koşulursa yine böyle denir, (songdar – songdamak) (DLT.C3.400.22).

soydi: “Er koyuğ soydı = adam koyun soydu, koyunun derisini soydu” . Başkası da böyledir (soyar – soymak). Şu savda dahi gelmiştir: “Bir tilkü terisin ikile soyması = bir tilki derisi iki kez soyulmaz”. Bu sav, bir adam yüzünden iyilik görerek ikinci kez yine iyilik isteyen kimse için söylenir (DLT.C3.244.16).

soyuldu: “Bulut soyuldu = bulut açıldı, dağıldı” , “koy terisi soyuldu = koyunun derisi soyuldu” , “erdin ton soyuldu = adamdan elbise soyuldu” , (soyulur – soyulmak) (DLT.C3.190.3).

soyuşdı: “Ol manğa teri soyuşdı = o, bana koyunun derisini soymakta yardım etti”. Başkası da böyledir. Yumurtanın ve ağacın kabuğunu soymak da bunun gibidir (soyuşur – soyuşmak) (DLT.C3.188.6).

sömürdi: “Ol sütüğ sömürdi = o, sütü sömürdü” . Başkası da böyledir; (sömürür – sömürmek) (DLT.C2.85.14).

suçgurdi: “At suçgurdi = at sıçrayazdı” . Başkası da böyledir; (suçgurur – suçgurmak) (DLT.C2.187.22).

suçıdı: “At suçıdı = at sıçradı” . Başkası da böyledir, (suçır – suçımak) (DLT.C3.258.4).

suçıttı: “Ol atığ suçıttı = o, atı sıçrattı” . Başkası da böyledir; (suçıtur – suçıtmak) (DLT.C2.300.8).

suçuldu: “Er tonın suçuldu = adam elbisesini çıkardı, soyundu”. Koyun yüzülürse yine böyle denir; (suçulur – suçulmak). Şu parçada dahi gelmiştir:

Yağmur yağıp saçıldı

Türlüğ çeçek suçuldu

Yinçü kabı açıldı

Çından yıpar yugruşur

“Yağmur yağıp saçıldı, türlü çeçek çıktı, inci kabı açıldı, sandal, misk yugruşur” . (Baharı anlatarak diyor ki: Yağmur taneleri saçıldı, yerden çeçekler çıktı; inci, mercan çeçekleri açıldı; bu mevsimde sandalla misk birbiriyle yugrulmuş gibi koku saçır) (DLT.C2.122.14).

suçuşdı: “Atlar kamuğ suçuşdı = atlar bütün sıçradı, kalkındı” . Başkası için de böyle denir (suçuşur – suçuşmak) (DLT.C2.92.15).

surçıttı: “Ol atın surçıttı = o, atını sürçtürdü” . Attan başkası sürçtürülürse yine böyle denir (surçıtur – surçıtmak). (Basma nüshada “surçıtmak” şeklinde geçen bu kelime yanlış olsa gerektir, Yazma nüshada önceden gördüğünüz şekilde yazılan bu kelime

sonradan bir düzeltme görerek “sürçitmek” şeklinde konmuştur. Dv. III, 310, 12'deki “sürçmek” kelimesi de bunu teyit eder. B.A.) (DLT.C2.328.5).

suwgardı: “Ol at suwgardı = o, at suladı” . Başkası da böyledir; (suwgarur – suwgarmak) (DLT.C2.188.20).

sünğüledi: “Ol anı sünğüledi = o, onu sünğüledi, sünğü ile dürttü” , (sünğüler – sünğülemek) (DLT.C3.405.1).

sürçdi: “At sürçdi = at sürçtü”. Başkası da böyledir, (sürçer – sürçmek) (DLT.C3.420.17).

sürdi: “Ol at sürdi = o, at sürdü” . Başkası da böyledir; “er itığ sürdi = adam köpeği koğdu” , (sürer – sürmek). Başkası da böyledir. Bey, bir kimseyi bir şehirden sürerse yine böyle denir (DLT.C2.7.16).

sürkiledi: “İt keyikni sürkiledi = köpek geyiği kovaladı” , (köpek geyik izine düşerek yakalamak için kovaladı, sürdü). Bir kimse herhangi bir şeyi kovalarsa, sürerse ve üzerine saldırırsa yine böyle denir , (sürküler – sürkülemek) (DLT.C3.353.9).

sürsedi: “Ol atığ sürsedi = o, atını sürmek istedi”. Başkası da böyledir, (sürser – sürsemek) (DLT.C3.284.14).

sürüldi: “At sürüldi = at sürüldü” , “er sürüldi = adam sürüldü” . Başkası da böyledir; “moncuk sürüldi = boncuk döğüldü, ezildi” . Herhangi bir şey kendi kendine ezilip dağılacak olsa yine böyle denir. Bu kelime hem müteaddi, hem lâzımdır; (sürülür – sürülmek) (DLT.C2.123.15).

sürüşdi: “Adhgır kısrak birle sürüşdi = aygır kısrak ile sürüştü” , (aygır kısrığı dişliyerek sürükledi). Bunu aygır, aşmak istediği zaman yapar. “Ol mening birle sürüşdi = o, benimle itiştii” , “ol anda alımın sürüşdi = o, ondaki alacağını ödeştii” , (sürüşür – sürüşmek) (DLT.C2.96.23).

sürtüldi: “Sürtüldi nenğ = nesne sürtüldi, döğüldü” . Başkası bunu yaparsa yine böyle denir. Bu fiil hem müteaddi, hem lâzımdır. “Terige yağ sürtüldi = deriye yağ sürüldü” . Başkası da böyledir ; (sürtülür – sürtülmek) (DLT.C2.231.4).

sürtündi: “At yıgaçka sürtündi = at ağaca sürtündü” Başka şeye sürtünürse yine böyle denir, “er özinge yağ sürtündi = adam kendine yağ süründü” , (adam başlı

başlına kendine yağ sürdü). . Bir kimse bir şey sürünür görünse yine böyle denir; (sürtünür – sürtünmek) (DLT.C2.245.21).

sürtürdi: “Ol anı sürtürdi = o, onu sürdüdü” , (o, onu bir yerden sürdüdü); (sürtürür – sürtürmek). “Ol anğar koy sürtürdi = o, ona koyun sürdüdü” . Başkası da böyledir; “ol anğar taş sürtürdi = o, ona taş sürtürdü” ; (sürtürür – sürtürmek) (DLT.C2.184.6).

sürtüşdi: “Ol mening birle koguşka yağ sürtüşdi = o, benimle deriye yağ sürmekte yarıştı” . Ve yine “ol mening birle aşuk sürtüşdi = o, benimle aşık sürmekte ve aşığı sürterek yüzünü aşındırmakta yarış etti” , (sürtüşür – sürtüşmek) (DLT.C2.210.23).

süsdi: “Udh süsdi = öküz süstü”. Başkası da böyledir; (süser – süsmek) (DLT.C2.293.1).

süsgürdi: “Sıgır eriğ süsgürdi = sıgır adamı süsmeğe saldırdı” ; (süsgirer – süsgirmek) (DLT.C2.189.13).

süstürdi: “Ol koç süstirdi = o, koç süstürdi, tos yaptırdı” ; (süstürür – süstürmek) (DLT.C2.184.25).

süsüşdi: “İkki koçnğar süsüşdi = iki koç süsüştü” , (süsüşür – süsüşmek) (DLT.C2.101.9).

tabanladı: “Tevey tabanladı = deveye ayağıyla vurdu” , (tabanlar – tabanlamak) (DLT.C3.342.3).

tagıktı: “Eçkü tagıktı = keçi dağa çıktı, yozlaştı” . Başkası da böyledir; (tagıkar – tagıkmak) (DLT.C2.117.10).

taglattı: “Ol atın taglattı = o, atını dağlattı” , (taglatur – taglatmak) ... (DLT.C2.344.4).

tağladı: “Ol atın tağladı = o, atını dağladı” , (tağlar – tağlamak). Attan başka hayvan dağlanırsa yine böyle denir. Bu lûgat köklü değildir (DLT.C3.294.16).

takdı: “Er burunduk butluka takdı = adam, burunduruğu burun yumşağına taktı” , (o, yuları burun yumşağına taktı). Oğuzca. Başka bir şeye bağlanan her ip için de böyle denir (takar – takmak) (DLT.C2.16.26).

talbındı: “Kuş talbındı = kuş talbındı, çırpındı” . Herhangi bir şey talbınırsa yine böyle denir; (talbınur – talbınmak) (DLT.C2.239.27).

talkışdı: “Ol manğa ayma talkışdı = o, bana çizme yapılan keçeyi dürmekte ve bükmekte yardım etti” . Dürülen ve bükülen her şey için de böyle denir; (talkışur – talkışmak) (DLT.C2.207.3).

talpırdı: “Kuş talpırdı = kuş kanadıyla dalbındı” , “talwır talpırdı = keklık dalbındı” . Dalbınan, çırpınan her şey için de böyle denir; (talpırar – talpırmak) (DLT.C2.173.1).

talpışdı: “Kuşlar kamuğ talpıştı” , (kuşlar kanatlarıyla talpıştılar). “Bayrak kamuğ talpışdı = bayrak bütün talpıştı” , (bayrak dalgalandı). Bakası da böyledir; (talışur – talpışmak) (DLT.C2.204.25).

tamındı: “Ol özinge yağ tamındı = o, kendisi için yalnız başına süttten yağ çıkardı” , (o, kendisi için başlı başına yağ taktir etti) , (tamınur – tamınmak) (DLT.C2.149.5).

tarasladı: “Alp çeriğ tarasladı = yiğit, askeri dağıttı” , “çagrı kazığ tarasladı = çakır kuşu kaz sürüsünü dağıttı” . Herhangi bir kimse kuvvetle bir şeyi dağıtırsa yine böyle denir, (taraslar – taraslamak) (DLT.C3.332.8).

tarmaklandı: “Boy tarmaklandı = boy ve oymak, kuşların kıynakları gibi kol kol her yandan akın etti” ; “bala tarmaklandı = kuş palazının kıynağı, pençesi çıktı, peyda oldu” ; “suw tarmaklandı = su kol kol oldu” , (tarmaklanur – tarmaklanmak) (DLT.C2.274.10).

tapraşdı: “Tewey kamuğ tapraşdı = develer bütün sıçraştı” ; (tapraşur – tapraşmak). Bu, yalnız deve hakkında söylenir (DLT.C2.217.17).

taprıdı: “Tewi taprıdı = deve sıçradı, hopladı” . Bu söz deveden başkası için söylenmez, (taprır – taprımak) (DLT.C3.277.12).

taydı: “Er taydı = adam kaydı” . Herhangi bir hayvanın ayağı çamurdan veya yağmurdan kayarsa yine böyle denir (tayar – taymak) (DLT.C3.243.15).

teldi: “Ol oglakığ saglıkka teldi = o, oğlağı sağılana kattı” , (o, oğlağı, emzirmesi için sütlü keçiye kattı). Bu, keçinin sütü azaldığı, yahut öldüğü ve süt emen oğlağın arkaya kaldığı zaman yapılır (telir – telmek). (DLT.C2.22.19).

tenğdi: “Kuş tenğdi = kuş havalandı” . Ok havada yükselerek gözden kaybolursa “ok tenğdi” denir (tenger – tenğmek) (DLT.C3.390.9).

tenğtürdi: “Ol kuş tenğtürdi = o, kuşu elinden saldırdı” . Oku elinden havaya doğru saldırırsa yine böyle denir, (tenğtürür – tenğtürmek) (DLT.C3.397.8).

tenğürdi: “Er ok tenğürdi = adam göğe doğru yükselen bir ok attı, ok gökte kayboldu” . Kuş elden bırakılır da uçarak gözden kaybolursa yine böyle denir, (tenğürer – tenğürmek) (DLT.C3.392.4).

têrgeşdi: “Tewey têrgeşdi = develer katarlaştı” . Birbiri ardınca katarlaşarak derleşen her nesne için de böyle denir; (têrgeşür – têrgeşmek). Başkası da böyledir (DLT.C2.206.10).

terledi: “At terledi = at terledi” , “ol atın terledi = o, atını kaşağıladı, atın üzerindeki, ter ve pislik gibi şeyleri giderdi, temizledi” , (terler – terlemek). Bu kelime iki zıt anlama gelir; müteaddi ve lâzım olur (DLT.C3.293.12).

terlendi: “At terlendi = at terledi” . Başkası da böyledir; (terlenür – terlenmek) (DLT.C2.242.24).

terletti: “Ol atın terletti = o, atını terletti” , “ol atı terletti = o, atı terletti” ; (terletür – terletmek) (DLT.C2.342.5).

tepindi: “Er atın tepindi = adam atını tepti, (adam ayağıyla atını tepti). Bir kimse herhangi bir şeyi ayağıyla harekete getirirse, kımıldatsa yine böyle denir; (tepinür – tepinmek) (DLT.C2.140.19).

tepretti: “Er teweysin tepretti = adam devesini sıçrattı” . Deveyi başkası sıçratırsa yine böyle denir (tepretür – tepretmek). Bu, deveden başkası için söylenmez (DLT.C2.329.28).

tezdi: “Keyik tezdi = geyik kaçtı, tezikti” . Başkası da böyledir; (tezer – tezmek) (DLT.C2.8.27).

tezekledi: “At tezekledi = at pisledi” . Başkası da böyledir, (tezekler – tezeklemek) (DLT.C3.340.13).

tezitti: “İt keyikni tezitti = köpek, yaban hayvanını kaçırdı” , (teзитür – teзитmek) (DLT.C2.305.15).

tışlattı: “Ol anı tışlattı = o, onu dişletti” . Şu parçada dahi gelmiştir:

Çagrı béríp kuşlatu

Taygan ıdhip tışlatu

Tilki tonguz taşlatu

Erdem bile öglelim

“Çakır kuşu verip avlatarak, tazıyı koğalatıp dişleterek, tilkiyi, domuzu taşlatarak; fazilette öğünelim” . (Gençlere çakır kuşu vererek av yaptırır; tazıları geyik, domuz, tilki gibi hayvanları ısırtmak üzere saliveririz. Tanrıya yardım için o hayvanları taşlarız. Fazilete öğünürüz). (tışlatur – tışlatmak) (DLT.C2.343.11).

tigretti: “Ol atın tigretti = o, atını yürürken ses çıkartarak, hışıldatarak yürüttü” , “ol oğlını tigretti” denir (tigretür – tigretmek) (DLT.C2.330.23).

tikredi: “At adhakı tikredi = atın ayağı ses verdi” , (atın tırnağı ve ayağı ses verdi). . Ve yine “oglan tikred” denir ki, “çocuk geliştirdi” demektir, (tikrer – tikremek) (DLT.C3.280.1).

tikreşdi: “Atlar adhakı tikreşdi = atların ayağı ses verdi” , “oglan tikreşdi = çocuk büyüdü, serpildi” ; (tikreşür – tikreşmek) (DLT.C2.209.6).

tilindi: “Teri tilindi = deri dilindi” , (deri, uzunlamasına, kayış gibi yarıldı) , (tilinür – tilinmek) (DLT.C2.149.1).

tilkülendi: “Er tilkülendi = adam tilkilik etti, yaltaklandı” , (tilkülünür – tilkülünmek) (DLT.C3.202.20).

tireşdi: “Yılkı tuyağın tireşdi = hayvan sıkıntıdan yürümez oldu, çekindi” (tireşür – tireşmek) (DLT.C2.96.2).

tizledi: “Bogra eriğ tizledi = boğra, adamı altına, diziyile ezdi, dizledi” . Bir kimse bir şey üzerini diziyile çiğnerse yine böyle denir, (tizler – tizlemek) (DLT.C3.293.25).

togurdi: “Uragut ogul togurdi = kadın, çocuk doğurdu” . Hayvan doğurursa da böyle denir; (togurur – togurmak). Şu savda da gelmiştir: “Ata oğlu ataç togar = çocuk babasına çeker” , (bir adamın çocuğu eriştiği zaman şüphesiz ahlakı babasına benzer) (DLT.C2.80.8).

tokundi: “Tokum tokundi = o, kendisi için hayvan kesti” , (tokunur – tokunmak) (DLT.C2.147.17).

tonğuşdi: “Tonğuz tonğuşdi = domuz, gözlerini dikerek adamın üzerine saldırdı” , “er tonğuşdi = adam bir işi kabul etmekten çekindi; gözlerini, iğrenerek, emreden adama dikti” , (tonğuşur – tonğuşmak) (DLT.C3.394.2).

töledi: “Koy töledi = koyun döledi, kuzuladı” . Oğuzca (töler – tölemek) (DLT.C3.271.6).

törpitti: “Ol münğüz törpitti = o, boynuz törpüetti” (Başkası da böyledir; (törpitür – törpitmek) (DLT.C2.327.10).

töpretti: “Koy otuğ töpretti = koyun otu kurutasıya yedi” , (koyun bütün otu yedi, hiç ot kalmadı, yer, bu yüzden toz çıkarır oldu) (töpretür – töpretmek) (DLT.C2.330.5).

tugraglandı: “Oglan tugraglandı = delikanlı atlandı” , (bu Hânın biniş ve alay gününde binmek için askerine verdiği at olup indikten sonra at geri verilir) (tugraglanur – tugraglanmak). Mektup, bitik ve yazı gibi şeyler tura ile mühürlenirse yine böyle denir. Oğuzca (DLT.C2.272.24).

tuldurdi: “Atlığ anı tuldurdi = atlı ona çarptı” . Başkası da böyledir; (tuldurur – tuldurmak). (DLT.C2.175.27).

tunçukti: “Er tunçukti = adam duncuktu” , (adamın kaygıdan soluğu çıkmaz oldu, soluyamaz oldu). , “sogur tunçukti = ada tavşanı inine çekildi” , (ada tavşanı kışlık inine girdi, yaz gelene kadar çıkmaz). . Herhangi bir hayvan kış için inine çekilirse yine böyle denir; (tunçukar – tunçukmak). (DLT.C2.227.16).

turdi: “At turdi = at zayıfladı, durdu” . Başkası da böyledir, (turar – turmak) (DLT.C3.181.11).

turgurdi: “Ol atığ turgurdi = o, atı durdurdu, zayıflattı, durgunlaştırdı” ; (turgurur – turgurmak). “Ol meni urundun turgurdi = o, beni yerimden kaldırdı” , “er tam turgurdi = adam duvar yaptı” . Ev yaparsa ve başka şey dikerse yine böyle denir; (turgurur – turgurmak) (DLT.C2.177.21).

turukladı: “Ol atığ turukladı =o, atı durgunlaştırdı, arıksaydı” . Başkası da böyledir, (turuklar – turuklamak) (DLT.C3.337.11).

turuklandı: “Ol bu atığ turuklandı = o, bu atı durgun, argın saydı” . Attan başkası arıklarsa yine böyle denir; (turuklanur – turuklanmak) (DLT.C2.265.27).

turundi: “At turundi = at arıklaştı” . Başkası da böyledir; (turunur – turunmak) (DLT.C2.146.10).

tuşagu: “At tuşagu boldı = atın ayağına köstek vurma zamanı geldi” . Başkası da böyledir (DLT.C1.446.23).

tutti: “It keyik tutti = köpek geyik tuttu” . Başka şey tutarsa da böyle denir. Herhangi bir adam bir şey tutarsa yine böyle denir. “Ol manğa eliğ tuttu = o, bana el tuttu, boyun oldu, kefil oldu” . Şu savda dahi gelmiştir: “Eliğ tutgınça ot tut = el tutacağına ot tut” , (kefil olacağına, ateş tut; çünkü insan kefil olduktan sonra pişman olur) (tutar – tutmak) (DLT.C2.292.1).

tutuldi: “Keyik tutuldi = yaban hayvanı tutuldu” . Başkası da böyledir; (tutulur – tutulmak) (DLT.C2.120.15).

tuwradi: “Uşak nenğ tuwradi = küçük şey büyüdü” , (kuzunun büyüdüğü gibi) , (tuwrar – tuwramak). Bu söz “tuwuz yünçü” sözündeki “tuwuz” dan alınmıştır, “büyük inci” anlamındadır (DLT.C3.279.2).

tuwurdı: “At kulakın tuwurdı = at kuağını dikti” . Bu, bir şey sezdiği zaman atın kulağını dikmesidir (tuwırar – tuwırmak) (DLT.C2.73.21).

tüledi: “At tüledi = at tüyünü döktü” . At kışlık tüyünü attı, yeni tüy çıkardı, demektir, Başkası da böyledir; bu, kışlık tüyelerinin dökülmesi ve yenisinin çıkması demektir, (tüler – tülemek) (DLT.C3.270.26).

tületti: “Ol koy tületti = o, koyunu kuzulattı, doğurttu” . Oğuzca. Aslı, yeni doğan hayvanın yavru tüyünü dökmesinden alınmıştır; (tületür – tületmek) (DLT.C2.310.19).

tümiledi: “Eşyek tümiledi = eşek timbiledi” . Bu, eşeğin sekerek koşmasıdır. Çok kere bu kelime “tümilendi” şeklinde kullanılır (tümiler – tümilemek) (DLT.C3.326.23).

türtüldi: “Terige yağ türtüldi = deriye yağ sürüldü” . Başkası da böyledir; (türtülür – türtülmek) (DLT.C2.229.15).

türtüşdi: Ol mening birle koguşka yağ türtüşdi = o, benimle deriye yağ sürmekte yarış etti” . Herhangi bir şeyi sürmek için de böyle denir; (türtüşür – türtüşmek) (DLT.C2.205.20).

tüşdi: “Er attın түşdi = adam attan indi” ; “er tamdın түşdi = adam damdan düştü” . Attan düşmek de böyledir. Yerinden düşen herhangi bir şey için dahi böyle denir, (tüşer – tüşmek). Şu parçada dahi gelmiştir:

Tegre alıp egrelim

Attın түşüp yügrelim

Arslanlayu kökrelim

Küçi anın kewilsün

“Çepçevre çevirelim, kuşatalım; attan inip – yüğrükçe – koşalım, arslan gibi kükreyelim; onun gücü gevşesin. “ (Düşmanı çevirelim, kuşatalım; attan inerek gayretle saldıralım; arslan kükreyişiyle kükriyelim; tâ ki, bundan düşman zayıflasın). Şu savda dahi gelmiştir: “Éwek sinğek sûtge tüşür = iven sinek süte düşer” Bu sav işlerinde aceleyi terk ile emrolunan kişi için söylenir (DLT.C2.13.2).

tüşürdi: “Ol eligdin yarmak tüşürdi = o, elinden para düşürdü” , “men anı attın tüşürdüm = ben, onu attan indirdim” . Düşürmek de böyledir; (tüşürür – tüşürmek) (DLT.C2.78.23).

tütüdi: “Ol anğar it tütürdi = o, ona köpeğini saldırttı , kışkırttı” . Bazı kere “tütürdi” denir. Bu kelimedede asıl olan, “it tütürdi” sözünde olduğu gibi üç t’li olmaktır. Yeğnilik olmak için birisi atılmıştır (tütürür – tütürmek) (DLT.C2.73.13).

tütüşdi: “Ol manğa keyik tütüşdi = o, bana avı yakalamakta yardım etti” . Yarışmak da böyledir. “Olar ikki tütüşdiler = onlar ikisi tutuştular, çekiştiler” (tütüşür – tütüşmek). Aslı olan evvelkidir (DLT.C2.88.29).

uçdı: “Kuş uçdı = kuş uçtu” ; ... “attın kudhı uçdı = adam attan aşağı düştü” ... (DLT.C1.163.28).

uçrışdı: “Ol manğa kuş uçrışdı = o, kuş uçurmakta bana yardım etti” . Yarış da böyledir (DLT.C1.233.6).

uçurgan: “Bu er ol kuşığ uçurgan = bu adam çok kuş uçurur” (DLT.C1.156.16).

ulıdı: “At ulıdı = at yalınayak kaldı, takasız (nalsız). kaldı” (DLT.C1.273.12).

ulıdı: “Böri ulıdı = kurt uludu” . Geceleyin köpek korkunç şekilde ulursa da böyle denir. Bir kimse şiddetli bir acı yüzünden kurt uluyuşu gibi bağırırsa yine böyle denir, (ulır – ulımak). Şu savda dahi gelmiştir: “Yazıda böri ulısa ewde it bağırtışur = kırdı kurt ulusa – kurda acıdığı için – evde köpeğin bağırtışur” . Bu sav, hısımların birbirine yardım etmeleri için söylenir (DLT.C3.255.16).

ulıtgan: “Bu er ol itın ulıtgan = bu adam köpeğini çok ulutur” (DLT.C1.156.9).

ulugsadı: “Er atta ulugsadı = adam atın büyüğünü istedi” . Her şeyin büyüğünü istemek de böyledir (DLT.C1.302.28).

uyaladı: “Kuş uyaladı = kuş yuva yaptı” , (uyalar – uyalamak). (DLT.C3.328.24).

üçlendi: “Üçlendi nenğ = bir şey üç oldu” : nasıl ki, iki kaz üç olduğu zaman “iki kaz üçlendi” denir (DLT.C1.256.23).

üdhlendi: “Yılkı üdhlendi = yılık kösnedi, erkek istedi” (DLT.C1.257.13).

üdhleşdi: “Iwık birbirge üdhleşdi = geyikler birbiri ardınca yürüdü. (Bu kelime yazma nüshada doğru olarak “udhlaşmak” şeklindedir. Basma nüsha yanlıştır. B.A.) (DLT.C1.239.17).

ürkti: “Koy ürkti = koyun ürktü” , (geceleyin veya gündüzleyin kurt ve kurda benzer şeylerden koyun ürktü). “Budun ürkti = halk ürktü” , (düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü çıktı) , (ürker – ürkmek) (DLT.C3.420.7).

üşgürdi: “Ol itığ keyikge üşgürdi = o, köpeğini geyiğe kışkırttı” . Bir adam bir şey üzerine kışkırtıldığı zaman da böyle denir. “Yılan üşgürdi = yılan ıslık çaldı” ; insanın ve kerkes kuşunun ıslık çalmasına da böyle denir. Şu savda dahi gelmiştir: “Us üşgürse ölür = kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu, ölüme işaretir (DLT.C1.228.6).

üşikledi: “Ol keyikni üşikledi = o, geyiği üşümüşken yakaladı” (DLT.C1.306.19).

ütüldi: “Koy başı ütüldi = koyunun başındaki kıllar ütüldü” (DLT.C1.193.19).

yağırladı: “Ol atın yağırladı = o, atın yağırını sağalttı, iyi etti” . Atı yağırletirsa “ol atığ yağırttı” denir, “atı yağır etti” demektir. Bu Arapça’da da böyledir... (yağırlar – yağırlamak) (DLT.C3.342.11).

yağırlandı: “Tewey yağırlandı = deve yağırlandı , devenin yağırını çoğaldı” . Başkası da böyledir; (yağırlanur – yağırlanmak). Yağırdan kaşınırsa yine böyle denir (DLT.C3.113.28).

yağlattı: “Ol kogişni yağlattı = o, deriyi yağlattı” . Başkası da böyledir; (yağlatur – yağlatmak) (DLT.C2.355.20).

yağırttı: “Ol mening atığ yağırttı = o, benim atımı yağırletti.” Başkası da böyledir; (yağırtur – yağırtmak) (DLT.C2.352.18).

yağuttı: “Ol atığ manğa yağuttı = o, atını bana yaklaştırdı” . Başkası da böyledir; (yağuttur – yağutmak). Şu beyitte de gelmiştir:

Kelse uma tüşürgil tınsın anıñ arukluk

Arpa saman yagutgıl bulsın atı yarukluk

“Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dınsın; arpayı, samanı yaklaştır, atı dinlensin” (DLT.C2.316.3).

yakrılandı: “Koy yakrılandı = koyun yağlandı” (yakrılanur – yakrılanmak) (DLT.C3.203.8).

yalığlandı: “Takuk yalığlandı = horoz ibiklendi”. At yelesenirse yine böyle denir; (yalığlanur – yalığlanmak) (DLT.C3.114.22).

yamraşdı: “Kuzı yamraşdı = kuzu anasıyla karıştı” , (kuzular analarıyla karıştı). Şu parçada dahi gelmiştir:

Koçnğar teke seşildi

Sağlık sürüğ koşıldı

Sütler kamuğ yuşıldı

Oglak kuzı yamraşur

“Koç, teke ayrıldı; sağmal sürü koşıldı; sütler bütün aktı; oğlak, kuzu karışır.” (Yazı anlatarak diyor ki: Yaz geldiği için koç ve teke, dişi koyundan ve keçiden ayrıldı. Sağılmak için dişi koyun sürüleri katıldı. Memelerden sütler aktı. Kuzular analarına karışır) (DLT.C3.102.12).

yapçundi: “Okka yilim yapçundi = oka ökse ile kuş tüyü yapıştırıldı” . Bir şey başka bir şeye yapıştırılır ve takılırsa yine böyle denir, (yapçınur – yapçınmak). Bu kelime “yapşundi” ve “yawçundi” şeklinde de söylenir (DLT.C3.108.21).

yapışdı: Yapıştı. “Yelim yüke yapışdı = tutkal kuş yeleşine yapıştı” . Herhangi bir nesne bir şeye yapışır veya takılırsa yine böyle denir” . It keyikke yapışdı = köpek ava yapıştı” , (yapışur – yapışmak) (DLT.C3.70.1).

yaprattı: “At kulakın yaprattı = at kulağını dikti” . At bir şeye tekme atacağı zaman veya bir şeyden korktuğu anda böyle yapar (yapratur – yapratmak) (DLT.C2.352.13).

yarandı: “At yarandı = at koşakta (koşu yerinde) koşturularak alıştırdı, öğretildi” , “ol manğa yarandı = o, bana yaltaklık etti” , (yaranur – yaranmak) (DLT.C3.83.24).

yarışdı: Yarıştı. “Ol anıñ birle at yarışdı = o, onunla at yarışı yaptı” . “Ol anıñ birle tawar yarışdı = o, onunla malı yarı yarıya üleşti” . Miras üleşmesinde de böyle denir; (yarışur – yarışmak) (DLT.C3.72.11).

yaşladı: “At yaşladı = at yaş yedi, ot yedi” . Başkası da böyledir (yaşlar – yaşlamak) (DLT.C3.308.20).

yawgalandı: “Er aşığ yawgalandı = adam, aşı yavan buldu” , (adam, yemeği etsiz buldu, onu az yedi) ; (yawgalanur – yawgalanmak) (DLT.C3.116.27).

yawuzlandı: “Ol atığ yawuzlandı = o, atı kötü buldu” . Başkası da böyledir; (yawuzlanur – yawuzlanmak) (DLT.C3.114.11).

yazlattı: “Ol koyın yaylağda yazlattı = o, koyunu yaylada yaylattı” , (yazlatur – yazlatmak) (DLT.C2.355.13).

yıldı: Koştu. “Atlığ yıldı = atlı koştu” , (yeler – yılmek) (DLT.C3.64.10).

yelnedi: “Bi yelnedi = kısırağın memesi doldu, sarktı” . Doğurma zamanında hayvanların memelerini salıvermesi ve süt gelmesi zamanında da böyle denir, (yelner – yelnemek) (DLT.C3.310.14).

yelpetti: “Ol atka aşbar yelpetti = o, ata yem ıslattı” , (o, ata verilecek olan ot, saman, kepek gibi şeyleri ıslattı” , (yelpetür – yelpetmek)... (DLT.C2.351.21).

yelpetti: “Ol anđar sinđek yelpetti = o, ona sinek yelpazeletti” , (yelpetür – yelpetmek) (DLT.C2.352.7).

yelpişdi: “Ol anđar sinđek yelpişdi = o, ona sinek kovmakta yardım etti” . Yelpazelemekte yardım ederse yine böyle denir; (yelpişür – yelpişmek) (DLT.C3.100.18).

yenidi: “Uragut yenidi = kadın doğurdu” , (yenir – yenimek). Bu kelime ancak kadın doğurursa söylenir. Hayvan doğurduğu zaman, doğan şeyin adı alınır ve “ladi” eki getirilerek fiil yapılır. Nitekim inek yavrusa “inđek buzaguladı” denir ki, “inek buzağı doğurdu” demektir. “Buzağı” kelimesine “ladi” eki getirilerek fiil yapılmıştır. Kuş yavrusuna “bala” denir. Kuş yavru çıkarırsa bu kural üzerine “kuş balaladı” denir. Yalnız kısrağ için böyle söylenmez. Kısrağ yavrusuna “kulun” denir, kısrağın yavrusu olduğunu bildirmek için “kısrağ kulnadı” denir... (DLT.C3.91.15).

yertürdi: “Ol anğar butık yertürdi = o, ona dal yirdirdi” ; (yertürür – yertürmek) (DLT.C3.95.3).

yetrüşdi: “Olar iki birbirge at yetrüşdi = onlar birbirine atla erişmekte yardım etti” . Başkası da böyledir; (yetrüşür – yetrüşmek) (DLT.C3.101.20).

yetti: “Ol at yetti = o, at yetti, atı yedeğinde götürdü” . Körü ve körden başkasını yederse yine böyle denir; (yeter – yetmek) (DLT.C2.314.10).

yıdlaşdı: “Yılkı yıdlaşdı = sürü koklaştı”. Başkası da böyledir; (yıdlaşur – yıdlaşmak). Şu savda dahi gelmiştir: “Kişi sözleşü yılkı yıdlaşu = insan söyleşerek, hayvan koklaşarak” , (İnsanlar birbiriyle konuşarak anlaşıkları gibi, hayvanlar da birbiriyle koklaşarak anlaşılır). (Bu sav, bugün Anadolu’da şu şekilde söylenmektedir: “İnsan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa tanışır”. B.A.) (DLT.C3.104.13).

yirişdi: Yirişti. “Yirişdi nenğ = nesne yirişti, yirildi, ayrıldı” ; “er yirişdi = adam gülümsedi” . Başkası da böyledir; (yirişür – yirişmek). “İt tışı yirişdi = köpeğin dışı kuvvetsizleşti” . Başkası da böyledir (DLT.C2.72.25).

yoldı: Kurtardı, bıraktı. “Er bulunuk yoldı = adam tutsağı salıverdi, bıraktı” . “Er tutuğ yoldı = adam tutuyu kurtardı, rehini feketti” , “er koş yoldı = adam kuş yoldu” , (adam kuşu, tüylerini yolmak için, kaynar suya bıraktı). Deriden kıl yolarsa yine böyle denir. Başkası da böyledir... (DLT.C3.63.20).

yolturdi: “Ol bulunuğ yolturdi = o, esire kurtuluş parası verdirdi” , “ol takagunı yolturdi = o, tavuğu yoldurdu” . Başkası da böyledir. Herhangi kıllı bir şeyi yoldurmak da böyledir. “Ol kulin yolturdi = o, köleyi para verdirerek azad ettirdi” (yolturur – yolturmak) (DLT.C3.97.12).

yorık: Akma, yürüme. “At yorıkı netek = atın yürüyüşü nasıl” . Su ve suya benzer şeylerin akması da böyledir (DLT.C3.15.21).

yortti: “Atlığ yortti = atlı dört nala koşturdu” , (yortur – yortmak). Bir lûgatte “yortar” dır (DLT.C3.435.2).

yortuşdı: “Ol meninğ bile yortuşdı = o, benimle at yürümekte yarış etti” ; (yortuşur – yortuşmak) (DLT.C3.101.12).

yozadı: “Koy yozadı = koyun kısır kaldı” . Herhangi bir hayvan kendisine aygır aşar da döl tutmazsa yine böyle denir (Kısraftan başka herhangi bir hayvana erkeği aşar da döl tutmazsa yine böyle denir). Kısırak için “sır kaldı” denir (yozar – yozmak) (DLT.C3.88.14).

yularlandı: “At yularlandı = at yularlandı, ata yular takıldı” ; (yularlanur – yularlanmak) (DLT.C3.114.8).

yunğladı: “Ol koyun yunğladı = o, koyunun yününü kırptı” , (yunğlar – yunğlamak) (DLT.C3.404.6).

yunğlattı: “Ol koyuğ yunğlattı = o, koyunu yünletti” , (o, koyunun yününü kırktırdı). Deve için de böyle denir; (yunğlatur – yunğlatmak) (DLT.C2.359.24).

yuwdı: Koştı. “Eşyek yuwdı = eşek koştı” , “ol anı ardı yuwdı = o, ona hile etti, aldattı”, “er kadaşın kurdı yuwdı = adam, hısmına erişti, (adam yakınlarına vardı, ona mal vererek gönlünü aldı) (yuwar – yuwmak). (DLT.C3.62.2).

yutıktı: “Yılkı yutıktı = yılkı yutadı” , (yılkı ve davar kardan öldü). Bu, soğuktan yılkı ve davar öldüğü zaman söylenir; (yutıkar – yutıkmak) (DLT.C3.76.5).

yüdhürdi: Yükledi. “Ol teweyge yük yüdhürdi = o, deveye yük yükledi” . Başkası da böyledir; (yüdhürür – yüdhürmek). Şu beyitte dahi gelmiştir:

Agruk ağır işiñni adhnaguka yüdhürme

Açrub özünğ öşerib adhnagunı tohurma

“Ağır yükünü başkasına yükleme, kendini aç bırakarak gözünü döndürüp başkasını doyurma” . (Kendi yükünü başkasına yükleme. Gözün kararacak kadar kendini aç bırakarak başkasını doyurma) (DLT.C3.67.17).

yükleği: “Ol teweyge yük yükledi = o, deveye yük yükledi” . Başkası da böyledir, (yükler – yüklemek) (DLT.C3.309.20).

yüztürdi: “Ol anğar koy yüztürdi = o, ona koyun yüzdürdü” . Başkası da böyledir. “Ol anı suwda yüztürdi = o, onu suda yüzdürdü” ; (yüztürür – yüztürmek) (DLT.C3.95.13).

2.5.2. Hayvanlarla İlgili Sıfatlar

adhıglığ: “Adgıhlığ tağ= ayısı çok olan dağ” (DLT.C1.147.11).

adhma: “Adhma yılık= yaşlı olduğu için yük vurulmayıp bırakılan hayvan” (DLT.C1.129.25).

ak: Ak, her şeyin beyazı. Oğuzca. Öbür Türkler alacalı olan ata “ak at” derler (DLT.C1.81.9).

ala: Ala tenli kişi. “Ala at= kır at.” Bey Xanka ala boldı= Bey Hanın sözünü dinlemedi, karşı koydu, düşmanlarına uydu.” (DLT.C1.81.28).

aranlığ: “Aranlığ ew= ahır olan ev” (DLT.C1.148.6).

atanlığ: “Atanlığ er= iğdiş edilmiş devesi olan kimse” (DLT.C1.148.8).

atlığ: “Atlığ er=atlı adam” (DLT.C1.97.29).

azıglığ: “Azıglığ at= azısı belirilmiş olan at”. Azısı beliren her hayvana da böyle denir (DLT.C1.147.16).

baklan: “Baklan kuzı = taze ve semiz kuzu” (DLT.C1.444.2).

balıklığ: “Balıklığ öküz= balığı olan ırmak”. Çamurlu yere de böyle denir. Arguca (DLT.C1.498.4).

baraklığ: “Baraklığ kişi= barağı barak soyundan köpeği olan kişi” (DLT.C1.497.3).

başgıl: “Başgıl yılık = başı beyaz, dört ayaklı hayvan” (DLT.C1.481.4).

başlağ: “Başlağ nenğ= bırakılmış şey”. Bu sözden alınarak “başlağ yılık”denir ki “bırakılmış hayvan” demektir (DLT.C1.461.20).

başıl: “Başıl koy = tepesinde beyazı bulunan koyun” (DLT.C1.392.20).

bogrul: “Bogrul koy” denir ki “boğazı beyaz koyun” anlamındadır (DLT.C1.481.12).

boş: “Boş yılık= başıboş salınmış hayvan sürüsü” (DLT.C1.330.2).

boş: “Boş kişi= hür adam”. “Boş uragut= boşanmış kadın”, “boş eliğ= boş el,işten veya bir şeyden kurtulmuş, boş kalmış olan el”, “boş et= sölpük,pörsük et”. Gevşek toprak için de böyle denir. “Boş at= salıverilmiş at”, “boş ew= boş ev”, Boşaltılan bir kap, veya bir iş yapılarak bırakılan aygıt için dahi böyle denir (DLT.C3.124.18).

boymul: “Boymul at= boynunda beyazlık olan at”. Koyun ve koyundan başkasına da denir (DLT.C3.176.1).

boz: “Boz at= boz renkli at”. Bu fasih değildir. Herhangi bir hayvan beyazla kırmızı arasında olursa yine böyle denir. “Boz koy= boz renkli koyun” (DLT.C3.122.20).

bögrül: “Bögrül at= böğürleri ak olan at”. Alaca koyunla başka hayvanlara da böyle denir (DLT.C1.481.17).

büktel: “Büktel er= orta boylu kimse”, “büktel at= yassı arkalı, oturamalı at” (DLT.C1.481.14).

bül?: “Bül at= ayaklarında aklık bulunan, sekili olan at” ; alını akıtmalı olan ata da “uygar bül” denir. Üzerinden yıllar geçerek tadı bozulan tahıla “bül tarığ” denir. Yağmurdan, yaşlıktan bozulmuş olursa yine böyle denir. Zaman geçerek eskiyen herhangi bir şeye de “bül” denir. Bu kelime hem söylenişçe, hem anlamca Arapça’ya yakındır (DLT.C1.335.17).

çal koy: Alacalı koyun (DLT.C3.156.26).

çilgü: “Çilgü at= al at” (DLT.C1.430.7).

enüklüğ: “Enüklüğ arslan=yavrulu arslan” (DLT.C1.153.18).

erik: “Erik yıldı= yorgan hayvan”. Yörüğen ata da “erik at” denir. Bunu Oğuzlar bilmezler (DLT.C1.70.18).

ıdhınçu: “ıdhınçu saç= erkeğin sonradan bırakılan saçı”. Başkası içinde böyledir. Yük vurulmayarak bırakılan hayvana da “ıdhınçu yıldı” denir (DLT.C1.133.20).

ısrırgan: “ısrırgan ıt= ısrırgan köpek” (DLT.C1.156.25).

ıtlığ: “ıtlığ ew= köpekli ev” (DLT.C1.98.2).

kadhıtgan: “Kadhıtgan er= kimseye boyun eğmeyen adam”. Başu sert hayvanlara da böyle denir (DLT.C1.513.27).

kalıtgan: “Bu er ol atın telim kalıtgan= bu adam atını daima kalkıtan kişidir” (DLT.C1.515.3).

karı: Yaşlı olan herhangi bir şey. Bu sözden alınarak ihtiyar adama “karı er” denir. “Karı at= azı dişini yarmış olan at”. Başkası da böyledir (DLT.C3.222.25).

kartal: “Kartal koy = akli karalı koyun” (DLT.C1.483.6).

kasukluğ: “Kasukluğ er= kendisinde kırmızı tulumu bulunan adam” (DLT.C1.497.13).

kaşga: “Kaşga at= yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at”; bunun bir adı da “peçeli at” tır. Başının ortası ak olan deveye de böyle denir (DLT.C1.426.12).

kaşga: “Kaşga koy = başı ak, başka yerleri kara olan koyun” (DLT.C1.426.10).

katırlıg: “Katırlıg er= katır sahibi adam” (DLT.C1.494.16).

kerşegü: “Kerşegü at= kürek kemiğinin altında yağırı bulunan at” (DLT.C1.491.22).

kevel: “Kevel at= yürüyüşlü, küheylan at” (DLT.C1.395.10).

ketki: “ Ketki at= sırtı dar yanları geniş at” (DLT.C1.430.10).

kır: Kır rengi. “kır at= kır renkli at” (DLT.C1.324.22).

kısır: Kısır, doğurmayan kadın veya hayvan; bundan alınarak “kısır kısarak” denir ki “doğurmayan kısarak” demektir (DLT.C1.364.23).

kızgul: “ Kızgul at= donu boz ile kır arasında olan at” (DLT.C1.483.9).

konğur: “Konğur koy = kestane renginde koyun” . Bu renkte olan herhangi bir şey (DLT.C3.363.3).

koş: “ Koş at= Hakanın yanında giden yedek at” (DLT.C3.126.4).

koşulgan: “Bu kuzı ol saglık birle koşulgan = bu,daima sağılan koyuna koşulan, katılan kuzudur.” Başkası da böyledir (DLT.C1.520.18).

kölergen: “Bu at ol kölergen = bu, her zaman karnı şişen ve yere yayılan attır” (DLT.C1.523.1).

kög: “Kög yılık= başıboş yayılan hayvan”. Şu parçada dahi gelmiştir:

Kögler kamuğ tüzüldü

İvrık idhiş tizildi

Sensiz özüm özeldi

Kelgil amul oynalım

“İrlamlar bütün düzüldü. İbrık, kadeh dizildi, sensiz özüm özledi. Gel de yavaş yavaş oynayalım “ (Şarkılar ve ırlamalar arası uzlaştı, kadehler, ibrikler dizildi, gönlüm seni istiyor. Hemen gel de yüreğim dinlenerek oynayalım) (DLT.C3.13.131.16).

kötürgen: “Bu bogra ol yük kötürgen = bu, her zaman yük götüren bohur devedir”.(DLT.C1.521.14).

kuba: “Kuba at= rengi, donu kumral (konural). ile sarı arasında olan at”. Bu çeşit olan her renge de böyle denir (DLT.C3.217.11).

kula: “Kula at= kula renkli at” (DLT.C3.233.9).

kulnaçı: “Kulnaçı kısarak= doğuracak kısarak” (DLT.C1.491.10).

kulunluğ: “Kulunluğ kısarak= tayı olan kısarak” (DLT.C1.500.2).

kutuzluk: “Kutuzluk er= yaban sığırı sahibi adam” (DLT.C1.495.15).

munduz: “Munduz yarıga at= yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at” (DLT.C1.458.23).

olduk: “Olduk at= nalsız at”. Başka hayvanlar içinde söylenir (DLT.C1.101.1).

or: “Or at= donu kırmızı ile sarı arasında bulunan at” (DLT.C1.45.7).

oy: “ Oy at= yağız at” (DLT.C1.49.28).

ozuk: “Ozuk at= koşu ve koşuya benzer şeylerde ileri giden ve başka atları geçen at” (DLT.C1.66.26).

öğürlüğ: “Öğürlüğ er= koyun ve koyuna benzer hayvanlardan sürüsü bulunan adam”. Kısarakları, eşleri bulunan aygıra “öğürlüğ adhgır” denir (DLT.C1.152.3).

öküş: “Öküş yilkı= kalp hayvan, harın at” (DLT.C1.62.11).

salga: “Salga at= gem almaz, başı sert at” (DLT.C1.425.5).

sapıtgan: “Bu at ol kudhruk sapıtgan = bu at daima kuyruk sallar”. Köpeğin ekmek istediği sahibini görünce kuyruk salladığı zaman da böyle denir (DLT.C1.513.22).

saş: “Saş at= ürkek at” (DLT.C3.152.11).

senğregü: “Senğregü at= kendisinde engi hastalığı bulunan at”; burnundan irin gibi sümük akar. Her zaman burnundan sümük akan çocuğa bununla sövülür (DLT.C3.387.13).

seşük: “Seşük at= çözülmüş at” (DLT.C1.390.1).

sıgırlığ: “Sıgırlığ er= sığır sahibi olan adam” (DLT.C1.495.2).

sil: “Sil kişi= her yemekten tiksinen boğazsız kimse”, “sil at= yemi az yiyen at” (DLT.C3.134.19).

sogurluğ: “Sogurluğ tağ= tavşanı bol olan dağ” (DLT.C1.494.28).

sukaklığ: “Sukaklığ tağ= geyiği çok olan dağ” (DLT.C1.498.2).

tabanlığ: “Tabanlığ tewi= tabanlı deve” (DLT.C1.499.5).

takukluğ: “Takukluğ er= tavuğu olan adam”. Oğuzca (DLT.C1.497.26).

tamırlığ: “Tamırlığ et= damarlı, sinirli et” (DLT.C1.495.11).

targıl: “Targıl yılık” denir ki “sirtında akılı karalı çizgiler bulunan alacalı her hayvan” demektir. Bu sıfat, attan başka her hayvanı vasıflar (DLT.C1.482.7).

taz: “Taz at= alacalı at” (DLT.C3.148.25).

taz: “Taz koy = kel koyun, boynuzsuz koyun” (DLT.C3.148.26).

tazıtgan: “ Bu at ol telim toprak tazıtgan= bu at toprağı çok tozutan bir attır” (DLT.C1.514.9).

tenğil: “Tenğil keyik = ellerinde – ön ayaklarında – çizgiler bulunan geyik” . Başkası da böyledir (DLT.C3.366.1).

tığ: “Tığ at= kırmızı ile doru rengi arasındaki at, konur al” (DLT.C3.127.29).

tış: “Tış at= alındaki beyaz akıtma, gözünün önlerine kadar varıp, kulaklarına kadar çıkmayan -burnuna kadar inmeyen, bunun ikisi ortası kalan- at” (DLT.C3.125.22).

tok: “Tok kişi= tok adam”. Türklerin saçı gibi, başında saç olmayan kimseye “tok er” denir. Boynuzsuz hayvana da “tok yılık” denir... (DLT.C1.332.19).

tokum: Boğazlanacak hayvan; en çok, boğazlanacak olan at için kullanılır (DLT.C1.396.24).

torumluğ: “Torumluğ er= torumu olan adam, iki yaşındaki deve yavrusuna sahip olan adam” (DLT.C1.498.11).

tüküz: “Tüküz at= alında bir parça beyaz bulunan at” (DLT.C1.365.8).

tülek: “tülek yılık = tüleyen, kış tüyünü döken hayvan (DLT.C1.412.11).

ugar: “Ugar at= alnında akı olan at”. Bu kelime gerek söylenişte, gerek anlamca Arapça’ ya uygundur; yalnız Arapçasında ilk harf üstün Türkçesinde ilk harf ötre dir (DLT.C1.53.10).

ularlığ: “Ularlığ tağ= kekliği çok olan dağ” (DLT.C1.18.10).

yabıtak: “Yabıtak at= üzerinde eğeri ve çulu bulunmayan at”, “ol atığ yabıtak mündi= o, ata çıplak bindi” (DLT.C3.48.7).

yaganlığ: Fili olan. “Yaganlığ er= fili olan adam” (Filci kimse) (DLT.C3.50.14).

yagız: “Yagız at= yağız at” (DLT.C3.10.12).

yandık: Soysuz. “Yandık at= soysuz at” (DLT.C3.44.16).

yaşlığ: Yaşlı. “Yaşlığ er= yaşlı adam”. Herhangi bir hayvandan genç olmayan için de böyle denir (DLT.C3.42.15).

yawaş: “Yawaş kişi= yumşak huylu adam”. Başı sert olmayan her hayvana da “yawaş” derler. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Koldaş bile yaraşgıl karşıp edin üdürme

Bek tut yawaş takagu süwlin yazın ederme

“Arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, yawaş huylu tavuğu sağlam tut, kırd a süğlüm arama” (Bir kimseye arkadaş olursan ona karşı saygı göster, işlerde ona uy, aykırılık etme; başkasını ondan üstün tutma; evinde ki tavuğu iyi gözet, evdeki tavuk kaçarsa, kırd a süğlün arama) (DLT.C3.10.25).

yazığlığ: Çözölmüş. “Yazığlığ at= bağından çözölmüş at”. Başkası da böyledir (DLT.C3.49.18).

yazuk: Boşanmış. “Yazuk at= boşanmış at, bağından çözölmüş at”. Herhangi bir şey bağlandığı yerden veya bağından çözölrse yine böyledir (DLT.C3.16.4).

yelkin: Yelici, koşan. “Yelkin atlığ= koşar atlı”. Oğuzlar “elkin”derler (DLT.C3.37.17).

yoriga: “Yoriga at= yorga at” (DLT.C3.174.14).

yügrük: “Yügrük at= koşucu, geçici at, yügrük at”. Oğuzlar bilgin ve udumlu , akıllı, erdemli kişilere “yügrük bilge” derler (DLT.C3.45.16).

yügürgen: Koşucu. Çin'den çıkararak İslam diyarına gelmek üzere olan kervandan daha önce, onların mektubunu, haberlerini getiren kişi. "Yügürgen at= koşucu, yüğrük at". Başkası da böyledir (DLT.C3.54.9).

2.5.3. Hayvanlarla İlgili Yansıma Kelimeler

be: Koyun melemesi bildirilir (DLT.C3.206.17).

çap çap: Kamçı vurulurken çıkan ses ve dudağın şapırtısının anlatılması. "Ol erük çap çap yedi= o, eriği şapır şupur yedi" (DLT.C1.318.12).

çik çik: Keçiyi çağırmak için kullanılır; sürmek için de böyle denir (DLT.C1.334.8).

çilik çilik: Keçiyi çağırma zamanında kullanılır (DLT.C1.388.23).

çiş çiş: Kadın çocuğu işletmek istediği zaman böyle söyler; binici dahi yürüdükten sonra işletmek isterse böyle der (DLT.C1.330.15).

çök çök: Deveyi ihtirmek için kullanılır (DLT.C1.334.7).

çuh çuh: Atı yürütmek ve azarlamak için çıkarılan ses (DLT.C3.117.17).

çurçur: "Tewi emgi çurçur". Deve dağılırken, südün kapta çıkardığı sesi anlatan bir kelime (DLT.C1.485.23).

çür çür: Süt sağılırken kapta çıkardığı sesi anlatılır. Herhangi bir akar, sesi çıkardığı zaman da böyle denir (DLT.C1.323.14).

heç heç: Atları gayrete getirmek ve sıkıştırmak için çıkarılan ses... (DLT.C2.282.4).

heç heç: At, alıp başını gitmek istediği zaman, onu yavaşlatmak için kullanılan söz. Bu söz, Arapça'ya da uygundur...(DLT.C1.321.18).

hoç hoç: Keçiler güdülürken, sürülürken çıkartılan ses (DLT.C2.282.2).

kâh kâh: Köpeği çağırmak için kullanılan ses (DLT.C3.118.2).

kak kuk: "Kaz kak kuk etti= kak kuk diye ses çıkarttı" (DLT.C3.130.15).

karı kurı: Tay, kısrağın arkasında geri kaldığı zaman "kurı kurı" diye çağırılır. Bazı kere 'kurıh kurıh " da denir (DLT.C3.223.11).

kürt kürt: "At arpanı kürt kürt yedi= at arpayı kütür kütür yedi". Hıyar ve hıyar benzeri şeyleri ses çıkartarak yiyen kimse için de böyle denir (DLT.C1.343.1).

me: Oğlakların ve kuzuların seslerini bildirir bir kelimedir.Bu, Arapça'ya uygun düşmüştür... (DLT.C3.214.2).

op op: Eşeğin ayağı kaydığında söylenir.Bu Arapların sözü gibidir, “kalk” demektir (DLT.C1.34.19).

sır: Ağustos böceğinin çıkarttığı sesi anlatır. “Sır etti= ağustos böceği gibi ses çıkarttı”. Kalem ve kaleme benzer şeylerin çıkarttığı ses de böyledir. (Basma nüshada gördüğünüz şekilde olan bu kelime, yazma nüshada “sır sır etti” şeklindedir, doğrusu da budur. Bugün bile Batı Anadolu'nun birçok yerlerinde ağustos böceğine “cırcır böceği” denir. B.A.) (DLT.C1.324.2).

tah tah: Salındıktan sonra şahinin (doğanın) çağırıldığı bir söz (DLT.C3.117.14).

takır takır: “At adhakı takır takır etti= atın ayağı takır takır ses çıkardı” (DLT.C1.361.21).

tikir tikir: “Tikir tikir etti” denir. (DLT.C1.361.24).

tuşu tuşu: Eşek durdurmak istendiği zaman kullanılır... (DLT.C3.224.14).

tükü түкү: Köpek eniği durdurmak için kullanılır (DLT.C3.229.16).

uş uş: Öküzü savurmak için çıkarılan ses (DLT.C1.36.23).

yah: Evet, peki anlamında bir kelimedir; bu, “at tut = atı tut” denildiği zaman cevap veren adam “yah= peki” der... Aslı olan “güzel he”, öz Türk dilinde bulunmaz. Yalnız “er ahladı” sözü vardır; “adamcağız göğsünü geçirdi, ah dedi, ahladı” demektir. Bu söz, göğüsten bir sesin çıkmasını anlatır. Baykuş için “ühi” denirse de, öz Türkler buna “ügi” derler... (DLT.C3.118.6).

zak zak: Koçları tos yapmaya kışkırtmak için kullanılır bir kelime (DLT.C1.333.16).

2.6. On İki Hayvanlı Türk Takvimi

On iki yıllık daimi bir devir teşkil eden on iki hayvanlı takvimin her yılı muayyen bir hayvana nisbet edilir ve her yıl mensup olduğu hayvanın adını alır. Güneşin görünen hareketi esas alınarak düzenlenen on iki hayvanlı takvim 12 veya 60 yılda bir devrini tamamlamaktadır. Çeşitli coğrafi sahalarda yaşayan ve birçok yabancı medeniyetin tesirine maruz kalan Türk kavimleri ya müstakil olarak ya da yabancı medeniyetlerle gelen takvimlerle bu takvimi birlikte kullanmışlardır (İnan, 2008: 716). Takvimde

hayvanların adları yıllara verilmiştir. Bunlar sıçgan (sıçan). yılı, ud (öküz) yılı, pars (kaplan veya aslan) yılı, tavişgan (tavşan) yılı, nek veya luu (timsah, ejder veya bazen balık) yılı, yılan yılı, yund veya yont (at) yılı, koy veya kon (koyun veya koç) yılı, biçin (maymun) yılı, takagu veya takıgu (tavuk ve horoz) yılı, it (köpek) yılı, tonguz (domuz) yılıdır (Çoruhlu, 2006: 175). Kaşgarlı Mahmud on iki hayvanlı takvimin çıkışıyla ilgili divanda şu bilgileri vermiştir:

pars: Türklerin on iki yılından biri. Bu, şöyle olmuştur: Türkler on iki çeşit hayvanın adını alarak on iki yıla ad olarak vermişler; çocukların yaşlarını, savaş tarihlerini ve daha başka şeyleri hep bu yılların dönmesi ile hesap ederler. Bunun kökü şöyle olmuştur:

Türk Hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulusuyla geneş (müşavere) yapar ve kurultayda “Biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım; sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım; bu, aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın” dedi. Ulus, Hakanın bu öneresini onayladı.

Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını “İlisu”ya doğru sürsünler diye emreder. Bu, büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlarlar; birtakım hayvanlar suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi “sıçgan=sıçan” imiş. İlk önce geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve “sıçgan yılı” denilmiş; bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş:

ud yılı: öküz yılı

pars yılı: pars yılı

tavişgan yılı: tavşan yılı

nek yılı: timsah yılı

yılan yılı: yılan yılı

yund yılı: at yılı

koy yılı: koyun yılı

biçin yılı: maymun yılı

takagu yılı: tavuk yılı

it yılı: köpek yılı

tonğuz yılı: domuz yılı

Sayı tonğuz yılına varınca dönülerek yine sıçgan yılından başlar.

Kaşgarlı Mahmud der ki: Biz, şu kitabı yazdığımızda dört yüz altmış altı (466) senesinin Muharrem ayı idi, yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip de 467 yılı olunca “yund yılı” girecekti. Hesap, sana gösterdiğim üzere olacaktır.

Türkler, bu yılların her birinde bir hikmet var sanarak onunla fal tutarlar, uğur sayarlar; söz gelimi: Ud yılı girdiğinde savaş çoğalmış; çünkü öküzler birbirleriyle vuruşurlar, tos yaparlar. Takagu yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkarmış; çünkü tavuğun yemi danedir; daneyi bulabilmek için çöpleri, kırıntıları birbirine karıştırır. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş; çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkarmış. Böylece Türkler, her yıl bir şey olacağına inanırlar. Türklerde haftanın yedigününün adı yoktur; çünkü hafta denilen şey İslâmlıktan sonra bilinmiştir.

Ayların adlarına gelince: Şehirlerde Arapça ad kullanılır. Göçebe olan ve Müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bununla bilinir: Yenigün (Nevruz) den sonra ilkbahara “oglak ay”, sonra “uluğ oglak ay” derler; çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra “uluğ ay” denir; çünkü bu parça yaz ortasıdır; yeryüzünde nimet bolarır, hayvanlar büyür, süt çoğalır (DLT.C1.344-348).

BÖLÜM 3: BİTKİLERLE İLGİLİ TERİMLER

Türkiye’de 9000 kadar yabanî bitki türünün yetiştiği bilinmektedir. Buna karşılık Derleme Sözlüğünde yaklaşık olarak 3000 kadar Türkçe bitki adı bulunmaktadır. Türkiye’de yetişen bitki türlerinden yaklaşık üçte birinin Türkçe adının bulunması, halkın bitkilere karşı olan yakın ilgisini açık bir şekilde göstermektedir. Halk yenen, ilâç olarak kullanılan, boyar madde elde edilen, güzel kokulu veya zehirli olan bitkileri iyi bir şekilde tanımakta ve bunlara özel adlar vermektedir. Aynı sözlükte yabanî bitkiler ile yapılan bazı yemeklerin (Otaşı, Otekmeği, Otlupeynir gibi) adları da kayıtlıdır. Ayrıca, yenebilen bitki köklerini çıkarmakta kullanılan âletlerin de adı vardır (Baytop, 1997: 5, 6).

Bitkiye ad verilmesinde bitkinin kullanılışı, görünüşü veya yetiştiği yerin dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Hayvan adları da bitkilerin adlandırılmasında çok kullanılmaktadır. En fazla ayı, domuz, deve, eşek, it, kurt, kuş, tavşan, yılan gibi hayvan adları kullanılmıştır. Yabani türleri adlandırmak için ala, yaban veya deli sıfatları da kullanılmaktadır (Baytop, 1997: 9).

Türkiye’de yabanî bitkilerden gıda olarak yararlanma oldukça yaygındır. Bu durum özellikle kırsal kesimlerde görülmekle beraber büyük şehirlerde de vardır. Bunun dışında Türkiye’de bazı bitki türleri, çok eski tarihlerden beri hastalıklara karşı ilaç olarak kullanılmaktadır. Yabani bitkilerin bir bölümü Hititler döneminden beri Anadolu’da boyar madde olarak kullanılmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bitkilerin boyar madde olarak kullanılması çok artmıştır (Baytop, 1997). Türklere hayatın her alanında karşımıza çıkan bitkiler üzerine çeşitli inanışlar da gelmiştir. Bu inançlar iki grupta incelenmiştir. Bitkilerden yararlanma açısından onları değerlendirenler ve onların oluşum ve dönüşümlerini açıklayanlar İslam dini de, halkın din öğretileri dışında gelişmiş gelenekleri de bitkilerin yenmesi konusunda hiçbir yasak koymamışlardır. Zararlı olmayan bütün bitkiler, meyveler yenebilir (Boratav, 1999: 53).

Bitkiler konusunda, ayrı bir açıdan, iki yasaktan söz edilebilir. Birincisi, yaş bitkilerin kesilmesiyle ilgilidir. Kimi orman ağaçları için, yetişip büyümeleri uzun zaman istediği düşüncesiyle, başka bir çeşit yasak konmuştur. Karaağaç (kayın ağacı) güç yetişen bir ağaçtır, onun için kesilmesini uğur saymazlar; tahtasından çocuklara nazarlık yaparlar. Yetişmemiş ekinleri çiğnemenin, onlardan beslenmeyi sağlayanlara zarar verme düşüncesinden giderek, nice günah olduğu halk hikâyelerinde de göze

çarpar. İkinci yasak yatırların yanı başında bulunan ağaçların kesilmesinin çok büyük bir suç sayılması inanışında belirir. Bu yasağı dinlemeyen, çarpılma, ölüm gibi cezalara uğrar. Yatırların çevresinde biten kimi ağaçlar, çam, çınar, çitlembik, ardıç vb. kendilerinden bir kut taşısalar gerek. Kimi yatırların sadece ağaç adları ile adlandırılmaları bu bakıma bir anlam taşır: Çitlembik Dede, Çınar Dede gibi. Kimi ağaçlarda ise olumsuz birtakım niteliklerin bulunduğu inanılır. İncir ağacı dikmek özellikle erkek çocuğu olanlar için uğurlu sayılmaz (Boratav, 1999).

Kışın yapraklarını dökmeyen ağaçların bu nitelikleri, soğukta barınacak yer arayan kuşları dallarında sığındırmış olmaları ile açıklanır. Kuşlardan bu yardımı esirgeyen ağaçlar ise Tanrı cezalandırmak için kışları çıplak bırakmıştır (Boratav, 1999).

Bu ve buna benzer birçok inanışa sahip bitkiler Türklerin ekonomik hayatı ve sosyal hayatında büyük öneme sahip olmuştur. Bitkilerden sadece gıda maddesi olarak yararlanmayan Türkler, çeşitli hastalıkların tedavisinde de bitkileri kullanmışlardır. Bunun yanında hammaddesi bitki olan birçok meslek edinmiş, hayatlarında büyük önem taşıyan hayvanlarını beslemiş, tarımla uğraşarak ticaret yapmış ve onlara çeşitli kutsiyetler yükleyerek inanışlarında yer vermişlerdir.

3.1. Bitki- Meyve- Sebze Adları

Mitolojide, inanç geleneklerinde, kutsal kitaplarda, tasavvufta meyve bir şeyleri söylemek, anlatmak, temsil etmek ister. Meyve, tanrılara sunulmaya layık, tanrılara sunulan kutsal bir kurbandır. Meyve, kilimlere, halılara, dokumalara, oyalara, minyatürlere, hat sanatına, süsleme sanatına, çinilere, seramiğe, konut mimarisine, natürmortlara, mezar taşlarına, sabun şekillerine yansımıştır (Gürsoy, 2008).

Asırlar boyu atlı göçebe hayatı yaşayan Türk milleti, tabiatla hep iç içe kalmış, tabiattaki çeşitli unsurları, birtakım özellikleriyle; kültürünün, inancının daha doğrusu hayatının bir parçası saymıştır. Doğumdan ölüme, hayatın her merhalesinde, tabiatın bu etkisini görmek mümkündür. Beşikten mezara hayatın her aşamasında elma, verimliliğin, zürriyetin, ebediliğin, gençliğin, güzelliğin, kuvvetin, sağlığın, sevginin ve inancın sembolü olmuştur (Şimşek, 2008). Anadolu'da özellikle bolluk, bereket, üreme simgesidir. Sağaltma ve iletişim sembolüdür. Elma, yemek kültürümüzde ve halk hekimliğinde somut kültürümüzün bir unsuru olarak kullanılmaktadır. Pekmez, şekerin olmadığı dönemlerde tatlı ihtiyacını karşılayan, enerjisi yüksek bir besindir. Üzüm, dut, armut, erik, hurma, şeker pancarı, keçiboynuzu, karpuz, gül, nar gibi çeşitli meyvelerden yapılan pekmez elmadan da

yapılır. Elmanın halk hekimliğinde de geniş bir kullanım sahası vardır. İmkansızlık içindeki halk için alternatif tıp her zaman başvurulan bir yol olmuştur. Bitkilerden elde edilen yağlar bazı hastalıklar için şifadır. Elmanın yağı, ezilmeden ileri gelen yara ve ağrılara kullanılmaktadır. Elma, boğaz ağrısı için de kullanılan bir sağaltmadır. Elma, közlenerek ağrıyan boğaza sarılmaktadır. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan elma, başta çocuk sahibi olmak üzere, evlilikte, ölümden, ömrü uzatmada, çeşitli hastalıkların tedavisinde, kozmetikte vs. yer almaktadır (Altun, 2008). Birçok destan, halk hikâyesi ve masalda Hz. Hızır (pir, derviş, veli) tarafından verilen elma “zürriyet motifi” olarak değerlendirilir ve neslin devamını sağlar. Evlilik törenlerinde çeşitli aşamalarda, birbirinden farklı gayetlerle kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi davetiye yerine “okuntu” olarak elmanın verilmesidir. Ayrıca, elma atma geleneği vardır. Gelin, oğlan evine geldikten sonra, damat tarafından bir elmanın gelinin başına atılmasıdır. Bazı yörelerde cennet meyvesi addedilen elma, ölen kişinin mezarına konularak, onun da cennete gideceğine inanılır. Elma, Alevî ayinlerinde, tekbirlerle kurban edilen bir meyvedir. Elmanın kurban yerine geçmesinin temeli ise eski Türk inancına kadar götürebilir. Zira elma, geçimini tarımla sağlayan Türklerin, Tanrı'ya sundukları cansız kurbanlardan biridir. Uygur Türkleri de elmayı koruyucu bir kuvvet olarak görürler ve kötü ruhu olmayan sihirli ağaçlardan sayarlar. Elma, gerek sahip olduğu zengin vitamin yapısı ile gerekse folklorumuzdaki sembolik anlamlarıyla hayatımızda önemli bir yer işgal eder (Şimşek, 2008).

Divan'da konuyla ilgili geçen terimler şunlardır:

alma: Elma. Oğuzca. Öbür Türkler “almıla” derler (DLT.C1.130.11).

almıla: Alma, elma (DLT.C1.138.8).

amşuy: Sarı erik (DLT.C1.115.3).

arpa: Arpa. Şu savda dahi gelmiştir: “Arpasız at aşımas, arkasız alp çeriğ sıyumas= arpasız at koşamaz, arkasız yiğit asker bozamaz” (At arpa yemedikçe yokuşu aşamaz, bunun gibi, bir yiğit de kendisine yardım eden bir arkacısı bulunmadıkça savaş saflarını yaramaz (Bu sav, her işte yardımlaşmayı emretmek için kullanılır) (DLT.C1.123.19).

armagan: Arpaya benzer bir bitkidir; başağı varsa da evini yoktur (DLT.C1.140.3).

awujgun: Deri sepilenen palamut ağacı meyvesi (DLT.C1.157.2).

awya: Ayva . Bir diyalekte (DLT.C1.114.8).

bağış: Parmakların ve başka uzuvların ek yerleri, kamaşla kamaşa benzeyen şeylerin boğumları da böyledir (DLT.C1.367.2).

bargan: Mersin ağacının yemişi (DLT.C1.438.2).

basar: Dağ sarmısağı (DLT.C1.360.22).

batmul: Karabiber (DLT.C1.481.6).

beziñç: İpek ve yün yamağı (DLT.C3.373.13).

bibli: Karabiber, dârifülfül (DLT.C1.430.27).

bogun: Boğum. Parmakların, kamaşın, kındıra oyunun boğumu (DLT.C1.395.14).

burçak: Burçak (DLT.C1.466.7).

butar: “Berdî” denilen hasırın dokumasında arış olarak kullanılan pamuk ipler (DLT.C1.360.17).

büşinçek: Üzüm salkımı. Kençekçe (DLT.C1.506.27).

bütüğe: Patlıcan (DLT.C1.447.18).

çawlı: Kendisiyle ateş yakılan kaysı ve ceviz kabukları (DLT.C3.442.6).

çaxşak: Kurutulmuş şeftali ve üzüm. Karlukça (DLT.C1.469.14).

çiğit: Pamuk çekirdeği. Arguca (DLT.C1.356.11).

çiniştürük: Bir ağacın meyvasıdır; fındığa benzer, beyazı, kırmızısı olur; ilkyazda yetişir, yenir (DLT.C1.530.3).

çöp: Herhangi bir şeyin çökeli, bir şey sıkıldıktan sonra kalan çörçöpü. “Üzüm çöpi= üzüm cibresi “, yağ çöpi = yağ tortusu”, “bor çöpi = şarap tortusu”. Başkası da böyledir. “Tutmaç çöpi = tutmaç yapılmak için kıyılan yufka parçalarının her biri” (DLT.C3.119.14).

çörek: Çörek (DLT.C1.388.22).

dava: İlgin ağacı meyvasıdır. Boyacılar kullanır (DLT.C3.237.16).

eldrük: Üzerlik tohumu (DLT.C3.412.5).

erük: Şeftali, kayısı, erik gibi meyvelere verilen genel addır; araları bir sıfatla ayrılır:

“tülüg erük= şeftali”

“sarığ erük= kayısı”

“kara erük= erük” (DLT.C1.69.17).

kak: Çenet. “Erük kakı= erik yarması”. Başkası da böyledir (DLT.C2.282.11).

kak: Şeftali kakı, yarması; başkası da böyledir (DLT.C3.155.16).

kakuk: Yarma, kurutulmuş et yahut erik, kayısı gibi kurutulmuş meyve (DLT.C3.130.17).

kamçı: Kamçı. “Kılıç kamçı= içinde kılıç olan kamçı” (DLT.C1.417.23).

kamış: Kamış (DLT.C1.369.22).

kawık: Darı ve darıya benzer şeylerin kepeği, kavuz (DLT.C1.383.13).

kat: Muğaylan dikeninin meyvası. “Afılgı katı= bir deniz ağacının meyvesi” ; “sınçgan katı= muğaylan dikeninin meyvası” dır; sıkılarak yoğurda katılır. Sonra renk vermek için tutmaca katılır. Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomul dillerinde herhangi bir ağacın meyvesine de “kat” denir (DLT.C3.146.24).

katut: Çenet. “Armut katutu= armudun çenedi, bir parçası”. Barsgan dilince (DLT.C2.284.16).

kımız almıla: Ekşi elma; kızıma benzediği için (DLT.C1.366.2).

konak: Çavdar. Şu savda dahi gelmiştir: “konak başı sedhregi yeg= çavdar başının seyregi iyidir”, çünkü daneler seyrek olursa büyük olur, çok olursa küçük olur. Bu sav, istediğini elde etmek için az emek çekmek isteyen kimseye söylenir (DLT.C1.384.11).

kasık: Fındık. Bununla kadınlara ad verilir (DLT.C1.382.28).

kuçgundi: Soğan. Çiğilce (DLT.C1.493.10).

küç: Susam, künçü. Susam yağına “küç yağı” denir. Çiğilce. Yine küçü otunun tohumuna da – büyüklüğünden dolayı- “inçek küçü” denir (Bugün Orta Anadolu da “susam” a “küncü” derler. B.A). (DLT.C3.121.4).

küli: Yarmaksızın çekirdeği ile beraber kurutulan kaysı ve zerdali gibi şeyler (DLT.C3.234.4).

kün yıpar: Misk göbeği (DLT.C1.340.11).

küvük: Saman. Oğuzca (DLT.C3.165.).

küwij turma: Tadı bozulan, tadı kaçan turp. Tadı kaçan her şey de böyledir (DLT.C1.366.10).

limgen: Sarı erik (DLT.C1.444.1).

mesiç: "Mesi üzüm= kara üzüm" (DLT.C1.360).

murç: Karabiber (DLT.C1.343.15).

örtgün: Samanı ayrılmış harman, çeç (DLT.C3.412.7).

pamuk: Pamuk (DLT.C1.380.2).

pistik: Eğrilmek üzere hazırlanmış, atılmış pamuk sümeği. Çiğilce (DLT.C1.476.10).

sagnagu: Kurumuş kabak (DLT.C1.491.14).

saman: Saman. Çiğilce (DLT.C1.415.1).

samursak: Sarımsak. (DLT.C1.527.25) (DLT.C1.527.26).

sarımsak: Sarımsak (DLT.C1.527.25).

sengeç: Fındık gibi küçük ve tatlı bir elma (DLT.C3.381.14).

senkeç: Fındık küçüklüğüne bir çeşit elma; talıdır, ak ve kırmızı çeşitleri vardır (DLT.C1.455.7).

sagun: Soğan; "sovan" dahi denir (DLT.C1.409.18).

sökti: Kepek. Barsgan dilince (DLT.C1.416.8).

şöpik: Çörçöp; meyva yenildikten sonra atılan şey (DLT.C1.390.5).

şuglu: Tilki üzümü.(DLT.C1.431.6).

tahçek: Bir çeşit Çin ipeği.(DLT.C1.476.19).

tarığ: Ekin. Bu genel bir addır (DLT.C1.373.19).

tene: Susam, mışmış gibi şeyler. Uç ve Argu dillerince (DLT.C3.236.4)

tokuç: Çörek. Bu kelime “tok er” sözünden alınmıştır, “tok adam” demektir; çörek insanı doyurduğu için böyle denilmiş (DLT.C1.358.5).

tögi: Darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan özü. Oğuzca (Bu kelimeyi Brockelmann “tüki” şeklinde yazmıştır. Anadolu’ da pirinç yetiştiren yerlerin bir çoklarında pirince düğü denmekte ise de bazı yerlerde de döğü denilmektedir. Aslı döğmek fiilinden gelmiş olmalıdır. Çünkü pirinci kabuğundan döğerek ayırırlar. Bu ad onun için verilmiş olsa gerektir. Bundan başka düğü Konya, Beyazıt, İzmit ve Ankara köylerinin bazılarında “ecza” anlamına da gelmektedir. Bu da bize kelimenin aslının döğmek fiilinden gelmiş olduğunu gösterir. Çünkü eski eczacılıkta döğme esastı. Şu halde döğü kelimesi giderek düğü ve dügi şeklini almış olsa gerektir.B.A.) (DLT.C3.229.18).

tuturkan: Pirinç, döğü (DLT.C1.521.2).

uglı: Kaşgar’ da yetişir beyaz ve tatlı bir havuç (DLT.C1.129.23).

ügür: “Yağ ügürü= susam”. Oğuzca (DLT.C1.54.11).

yagak: Ceviz (DLT.C3.29.11).

yafışgu: Kızılıcık veya güren denilen dağ yemişi. “Yumuşga” dahi denir (DLT.C3.48.13).

yakrıkan: Fındık büyüklüğünde kırmızı meyvası olan bir bitkidir; yel dudakları yardığı zaman yapıştırılırsa yarıklar iyi olur (DLT.C3.56.1).

yaş: Sebze, zarzavat, yeşillik. “Yaş yedim= sebze yedim” (DLT.C3.159.21).

yem: Baharat. “Ot yem= karabiber, kimyon gibi tohum ve baharat”. “Yem” kelimesi yalnız kullanılmaz, “ot” ile birlikte söylenir.

yemiş: Yemis, meyve. Cins isimdir. Çok kere ağaçların meyvesine denir.

yemşen: Kıpçak ülkesinde biten bir kır yemişinin adı (Orta Anadolu da bu kelime bugün “yemşen”şeklinde kullanılmaktadır. Dikenli bir çalının üzerinde biten kırmızı ufak meyvelere derler (DLT.C3.37.5).

yımirtga: “Yımirtga yaş= kendisinde damar bulunmayan ıspanak, karnabahar gibi taze ve gevrek olan her taze yeşillik. “Hıyar gibi gevşek olan her nesneye “yımirtga” denir (DLT.C3.433.17).

yigde: İğde (DLT.C3.31.1).

yoldruga: Kılıç gibi uzunca bir bitkidir. “Yoldurga” dahi denir (DLT.C3.433.5).

yarınça: Yonca. Oğuzca (DLT.C3.375.15).

yarınça: Yonca (DLT.C3.433.11).

yungak: Çöğen, kökü sabun gibi köpüren bir çeşit bitki. Kaf harfinin fiil köklerine gelerek âlet ismi yaptığını bilmelisin: “ordı” kelimesinden “orgak” gibi... Bu “yungak” kelimesi de “yudı” kelimesinden alınmıştır, “yıkadı” demektir (DLT.C3.44.27).

yügürgün: Darı gibi kırmızı taneleri bulunan bir bitkidir; bunu Türkmenler yer (DLT.C3.54.10).

3.2. Ot İsimleri

aba: “Aba başı= dağlarda yetişir, dağlılar yer, hıyar gibi dikeli bir ot” (DLT.C1.86.19).

adhrık: Ayırık, ayırık otu (DLT.C1.98.18).

aluçin: Yenilen, boğumlu bir ot (DLT.C1.138.2).

ardhatal: Hamam otu (DLT.C1.145.1).

arut: “ Arut ot= bir yıl önceden artan kuru ot” (DLT.C1.50.8).

asurtgu: “ Asurtgu ot= aksırtan ot” (DLT.C3.442.13).

ayrık: “Ayırık otu. Türkler buna “adhrık” derler. Oğuzlar j harfini s’ye çevirirler.

boy: Yenilen bir ottur. Oğuzca (DLT.C3.141.6).

bujin: “Çöleme” denilen ağırlı bir ot (DLT.C1.398.26).

buturgak: Bitrak, pıtrak; fıstık biçiminde çengelli bir dikendir, elbise ve başka şeylere takılır (DLT.C1.502.10).

çaxşu: “Filiz herç” denilen bir ottur; göz ağrısı için kullanılır; öz Türkçe değildir (DLT.C1.423.21).

enęlik: Sarmaşık otu (DLTC3.383.17).

ikin: Üzüm bağlarında biten başaklı bir ottur, hayvanlara verilir (DLT.C1.414.21).

im: Ayrık otu. Yerden yarı köklü kesilip alınır; kurutulduktan sonra ateş yakmak için tutarak yerinde kullanılır". "im biçti= ayrık biçti, çim biçti" (DLT.C1.338.12).

or: "or uragut= avret yeri bitişik olan kadın". Oğuzlar sarılgan bitkilere "or ot" derler. Asıl olan evvelki anlamdır (DLT.C3.121.26).

ümgen: Çimenlik, ayrıkotu (DLT.C1.443.12).

üşek: Ot, ayır. Soğuta (DLT.C1.389.1).

egürgen: Taneleri olan bitkidir. Bunu Karluk Türkmenleri yerler (DLT.C1.158.4).

irik: "İrik nenę= katı olan her nesne". Dikenli bir otun baş tarafına da "irik" denir (DLT.C1.71.4).

kamgak: Evlerin açık yerlerine örtülür, kamaş gibi yüksekçe bir ot, semer ot (DLT.C1.475.14).

kara ot: Hindistandan gelir ağılı bir bitkidir. Bıldırcın otu (DLT.C3.222.16).

kaçak: Kandıra otu (DLT.C1.383.1).

kayauk: Güzel kokulu bir dağ otudur. Turfa yaprağına veya zağfırana denildiğini zannederim (DLT.C3.177.8).

kekre: Develerin yediği acı bir ot (DLT.C1.422.17).

kelep: Türk yaylalarında biter bir çeşit ot; davarı çabuk semirtir (DLT.C1.353.26).

kenpe: Bir ot adı. Kençekçe (DLT.C1.416.4).

körpe: "Körpe ot= yeni bitmiş ot", "körpe yemiş= taze yemiş". Bu, mevsimi geçtikten sonra, çıkan nesneye denir. Yazın doğan çocuğa da "körpe oğul" denir. Vakit geçtikten sonra doğan kuzu, köşek, dana gibi şeylere de "körpe" derler (DLT.C1.415.12).

kumlak: Kıpçak illerinde yetişir, yaprağı fasulya yaprağına benzer sarmaşık gibi bir ot. Balla karıştırılarak şarap yapılır. Bu ot denizde bulunan bir gemiye alınacak olursa fırtına kopar, dalgalar çıkar, gemi sallanır, içindekiler batacak gibi olur (DLT.C1.475.16).

kuşgun: Başka bir söylenişi de “uşgun”dur, “ekşi bir çeşit ot” anlamına gelir (DLT.C1.440.7).

kuşgun: Hayvanların yediği taze kamış (DLT.C1.440.6).

mandar: Ağaçlara sarılan bir bitkinin adıdır; çok kere ağaçları kurutur; bu sarmaşıktır. Oğuzca (DLT.C1.457.17).

ordu: “ordu tal= hamam otu”. İki diyeleğin birinde, (Türk ve Türkmen diyeleklerinde) ...(Bu kelimenin Arapça iki manası vardır: Birincisi kireç ve zırnıktan yapılan hamam otu manasınadır. İkinci: göğse vurulan damga demektir. Biz burada ilk manayı metne çevirme olarak koyduk. Belki ikinci anlam daha uygun gelebilir. O vakit kelime, “urdu tal” şeklinde olsa daha yakışık alır. B. A.) (DLT.C1.124.22).

sargan: Çorak yerlerde biten bir ot. Bu otun bittiği yere “sargan yer” denir. Kamışı kurutan tepeye de “sargan kamış” denir (DLT.C1.438.23).

sarkaç: Yaban hindibasına benzer bir ottur (DLT.C1.454.22).

sipüt: Karabiber ve kimyon gibi yemeğe katılan bir ot. Kaşgarca (DLT.C1.356.12).

sunu: Çörek otu (DLT.C3.238.11).

şamuşa: Yenilen bir çeşit ot, poy otu (DLT.C1.446.5).

şaw: Çöğen gibi bir ottur; Uç’ ta biter, bununla elbise temizlenir (DLT.C3.155.8).

şüngle: Argu diyarında biten bir ottur; kökü çıkarılarak yenir.(DLT.C3.379.12).

tarığ: Bütün Türklerce “buğday”; yalnız Oğuzlarca “darı”. Bu kullanım yanlıştır; onlar buğdaya “aşlık” derler (DLT.C1.373.20).

tiken: Diken. Bu söyleyiş yeğniçlik yoluyladır; halbuki kurala göre “tikken” demek gerekir. Bu kelime bir şeyi delmek, dürtmek, dikmek olan “tikdi” sözünden alınmıştır...(DLT.C1.400.23).

tonğ: “Tonğ tunğ etti = katı bir şey sert bir şey üzerine düşerek ses verdi” . İçi boş olmayan, som olan, bir şeye “tonğ nenğ” denir. Kırdıra (halfa) otuna “tonğ kamış” denir, “içi boş olmayan kamış” demektir (DLT.C3.356.15).

topulgak: Yaraya konulan bir ot, topalak otu (DLT.C1.502.14).

ulyan: Bir bitkinin köküdür; kokusu güzeldir, yenir (DLT.C1.121.4).

ülike: Ökse otu (DLT.C1.137.8).

yafa: Kolgan dikenini (DLT.C3.24.18).

yandak: “Yandak tiken= geven dikenini”, “yandak çeker= havadan çiğ gibi yağın kudret helvası” (DLT.C3.44.13).

yapçan: Yavşan otu. “Yawçan” dahi denir (DLT.C3.37.2).

yapuşgak: Dikenli bir ot. Fındık kadar olur, üzeri tüylüdür. Atların ve başka hayvanların kuyruklarına yapışır; pıtrak. Her söylenen işe karışan kimseye de böyle denir (DLT.C3.51.3).

yaş: Yaş; zarzavat. “Yaş ot= taze ot”. Bu kelime “yuş” kelimesiyle birlikte “yaş yuş” şeklinde dahi söylenir, “yaş maş” demektir (DLT.C3.4.5).

yava: Suyu ile tutmaça renk verilen bir bitki, kalgon diken. “Yawa” dahi denir (DLT.C3.26.26).

yıdhiğ ot: Kaşgar dilince “üzerlik otu” anlamındadır. Uç ve Barsgan dillerinde “eldrük”, Oğuzcada “yüzerlik” tir (DLT.C3.12.20).

yiken: Kovalak otu. Bundan hasır yapılıır (DLT.C3.23.11).

yiten: Keten tohumu. Bu, susam tanesi gibidir; lâkin kırmızı olur, yağı kandilde kullanılır (DLT.C3.24.1).

yiz: Çiğ otu, sele sazi. Göçebeler bundan çadır örtüsü yaparlar: kamıştan daha ince ve yumuşaktır (DLT.C3.143.12).

yörgenç: Ağaçlara sarılan ve onları kurutan bir çeşit bitki; sarmaşık (DLT.C3.387.7).

zargunçmud: Bir çeşit kokulu ot, fesleğen (DLT.C1.530.13).

zerenze: Yaban mersini, yahut “durdabak” denilen bir ottur. Tohumuna “zerenze uruğı” denir (DLT.C1.449.12).

3.3. Bitkilerle İlgili Terimler

3.3.1. Ağaçlarla İlgili Terimler

Dünya topluluklarının çeşitli alanlarda farklı özelliklere sahip olmalarına karşın düşünüş, inanış kalıpları ve pratikler yönünden benzer özellikler de sergiledikleri,

kültür ve dinler tarihini alanlarında karşılaştırmalı bir şekilde araştırma yapanlarca bilinen bir gerçektir. Etrafında hayli geniş bir inanış ve pratik dairesi teşkil ettirilen ağaç kültü de dünya topluluklarının kültürlerinin ortak unsurlarındandır. Varlığın başlangıcı ve devamında hava, su ve toprak kadar önemli bir yere sahip olan ağaç, kişi oğlunun inanış ve düşünüş dünyasında “türeyiş” , “beslenme” , “Tanrı ile irtibat kurma” , “cennete ulaşma” , “şifa” , “dilek” vs. aracı rolü üstlenmiş ve ağacı “tanrısal” bir varlık olarak kabul eden insanlık, onu, neredeyse bütün inanma ve pratiklerinde ana eksene oturtmuştur. Ağaç dünya kültürlerinde yağmur yağdırma, güneş açtırma, sürüleri ve sığırları çoğaltma ve kadınları kolayca doğurtma gücüne sahip canlı bir varlık olarak düşünölmüştür. Hayatı, ölümsüzlüğü, bilgeliği, gençliği ya da genç kalmayı, üç katmandan (yer altı, yer üstü ve gökyüzü). oluşan âlemi birbirine bağlamayı ifade eden kozmik ağaç bütün bu özellikleriyle Türk inanış ve düşünüş sisteminde olduğu kadar, en doğusundan batısına, en kuzeyinden güneyine, dünyanın her yerinde, hemen hemen aynı şeyleri ifade etmektedir (Ergun, 2004).

Ağaç, tanrıyla iletişim aracı olarak, şeytan ya da kötü ruhları kovmada, tabiat olaylarını yönlendirmede (güneşin batışını engelleme ya da geciktirme, rüzgar estirme ya da durdurma, ay tutulmasını engelleme ya da tutulan ayı kurtarma, yağmur yağdırma), sağaltmada, defin törenlerinde kullanılmıştır (Ergun, 2004).

Ağaç ve orman gerek Türk kültür ve inanç sistemi içinde gerekse dünyanın yaratılışı ile ilgili başka efsanelerde kullanılan bir motif olarak da görölmektedir. Doğudan batıya birçok kültür ve inanç sistemi içinde ağaç ve ormanla ilgili inançların çeşitli biçimlerde tezahür ettiği yapılan araştırmalarla tesbit edilmiştir. Ağacın yeşillenmesi, meyve vermesi, kuruması, ölüp dirilmesinin bir sembolü olarak görölmüştür; dinsel özlü törenlerde kült ağacı olarak kullanılmasına yol açmıştır. Efsane ve masallardan ayrı olarak ağaca hayatta da mistik tasarımlarla yer verilmektedir. Bunun tipik örneği yeni doğan çocuklar için dikilen ağaçlardır. Taşlarda olduğu gibi ağaçlarda da mânâ gücünün ataların cin ve perilerin eğleştiği inancı giderek korulukları ve ormanları kaplamış, özellikle ormanlık bölgelerde yaşayan toplulukların hayatlarında görölen “Orman Tanrısı” kavramını oluşturmuştur (Özarlan, 2003).

Dünya milletlerinin inanç ve düşünce sistemleri içinde önemli bir yere sahip olan Kozmik Ağaç ya da Hayat Ağacı yeryüzü ile gökyüzü yani insanoğlu ile Tanrı arasındaki irtibatın sağlanmasında en temel vasitalardan olmuştur. Sosyal hayatın ve Tanrı – kul ilişkilerinin düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olan kutsal ağaç, en ilkel dinlerden en son ve gelişmiş dinlere kadar bütün inanç sistemleri içinde yer

bulabilmiş, dinî bir karakter arz etmiştir. İslamiyet ve eski Türk dini Gök Tanrı inancında kutsal ağaç, Tanrı'dan gelen ve Tanrı kutunu temsil eden tanrısal bir nesne olarak kabul edilirken bunların dışında kalan bazı inanç sistemlerinde Tanrı'nın bir parçası olarak kabul edilmiş ve "kült" kavramını, "tapınma" anlamıyla birlikte kavranmıştır.

Ağaç kültü Budizm, Manihaizm, Şamanizm gibi kitabî olmayan inanç sistemlerinde İslamiyet, Musevilik, Hristiyanlık gibi kitabî dinlerde çok önemli bir yer tutar (Ergun, 2004).

Hayat ağacı inancı bütün dünya kültürlerinde en yaygın inançlardan birisidir ve ağaç kültüyle ilgili bütün inançların kökeninde hayat ağacı yatmaktadır. Gözle görülen, çeşitli vasıfları ile gerçekçi bir saygı gören ağaç, aynı zamanda mitolojik bir sembol olarak bir mucizeyi gerçekleştirir. O, öncelikle, hayat bahşeder ve üç âlemi birbirine bağlar. Kabile toplumunun bütünlüğünü temsil eder. Bir başka deyişle, bu olağanüstü ağaç, hem canlıların – özellikle insanların – üç âlemdeki işlerini düzenler, hem dünyanın düzenini temin eder, hem de içinde bulunduğu topluma ortak bir bağ, dayanışma, yakınlık sağlar. Milletlerin geleneksel hayat tarzları ve dünyayı algılayışlarına göre de bazı farklılıklar meydana gelir. Hayat ağacının temel vasfı "ebedî canlılık" olmakla birlikte, diğer vasıfları içinde hangisinin daha önemli olduğunu söylemek mümkün değildir. O, ihtiyaç duyulduğu her yerde aynı önemle hazırdır. Hayat ağacı, bütünlüğü temsil eder, aynı yapıya sahip olan dünya dağı ve hayat suyu gibi diğer objelere de örnek olur. O, bütün mitolojik sembollerin esasını teşkil eder. Hayat ağacı sembolleri vasıtasıyla tabiatın konumuna uyum sağlar. Bu da insan hayatının çeşitli safhalarıyla ilgili düşünceleri ile hayat ağacı arasında bağ kurulmasına zemin oluşturur. Dünyanın üç tabakasını temsil eden hayat ağacının kökleri, gövdesi ve dal budaklarıyla, kozmik düzeyler arasında sağladığı iletişimle ideal bir semboldür. Allah'ın "el – Hayat" sıfatını sembolize eden Hayat Ağacı, sıradan insanlar tarafından görülememektedir. Ancak Tanrı öğretisini bilenler (Tanrı tarafından gönderilen Hakan ve kamlar) tarafından görülebilmektedirler. Hayat ağacı tektir, yalnız ağaçtır ve kâinatın bel kemiğidir. İnsanın kemikleri de hayat ağacı ile özdeşleştirilir. Soy ağacı, soy kütüğü vs. insan ile hayat ağacı arasındaki bağı gösterir. Allah'ın nuru, hayat ağacı üzerine iner. Kutlu doğumlar bu şekilde gerçekleşir. Kutsal dinlerde vahiyler ışık – ateş – nur şeklinde kutsal ağaç üzerine iner. Hakanlar, hakanların evlendiği kadınlar yine hayat ağacını sembolize eden

ağaca inen nurdan doğarlar, o ağaçta beslenirler. Hayat ağacı, dünya ile yer arasında kutsal değnek olarak da tanımlanır (Ergun, 2004: 145, 146).

Türk düşüncesinde çocuk ve doğum da hayat ağacı ile ilişkilendirilmiştir. Yakutlara göre çocuk ana rahminde büyürken ruhu gökte bir ağaç üzerindedir. Yakutlara göre hayat ağacı, ilk insanın evidir. O, bütün ağaçların en iyisi ve en büyüğüdür. Dalları üç katlı gökyüzünü delip geçer, cennete kadar uzanır. Dallarından açık renkli bir sıvı akar. İlk insan ve diğer bütün canlılar bu ağaçtan beslenir. Doğum (umay) ve kader ilâhesi de bu ağaç üzerinde bulunur. Hayat ağacı, ölümün de sembolüdür. Türk inancında beden ölür; ama ruh ölmez. Hayat ağacı, ruha, yukarı ya da aşağı gideceği yolu gösterir. Osmanlı Türklerinin inancına göre, hayat ağacının bir milyon ya da dünyadaki insan sayısı kadar yaprağı vardır. Her yaprağın üzerinde bir insanın kaderi yazılıdır. Her yaprak düşünce bir insan ölür. Ölen birinin yaprağı düşerken sağlıklı bir insanın yaprağına değerse o insanın kulaklarının çınlayacağına inanılır (Ergun, 2004: 146, 147).

Üç âlemi kaplayan bu ağaç, azametiyle Allah'ın "el – Azim" , büyüklüğüyle "el – Kebir" sıfatını, sembolize etmektedir. Tanrı tarafından yaptırılan ilk canlı ve bütün canlılar âlemine hayat kaynağı olması sebebiyle de Allah'ın "el – Hayat" sıfatını sembolize etmektedir. Türk düşünce sistemine göre hayat ağacı, dokuz dallı ve dokuz köklüdür. Dokuz dalın sekizi, dünyanın sekiz yönünü temsil etmektedir. Dokuzuncu dal ise, Tanrı'nın evinin önündeki at kazığıdır. Dokuz kökün sekizi, yine yeraltının yönlerini sembolize ederken dokuzuncusu, yer altını idare eden İrle Han (yer – Sub) 'ın evinin önündeki at kazığıdır. Bazen hayat ağacı için dokuz dallı, sekiz gölgeli sıfatı da kullanılmaktadır. Bu sıfat da mantıklıdır; çünkü nurlar âlemi olan Tanrı katında hiçbir yaratılmışın gölgesi olamaz. Üstelik ağaç gölgesi insanların ve diğer canlıların sığınağı, barınağı, korunağıdır (Anadolu'da bu tür ağaçlara, bu vasıflardan dolayı "Talvar" denir.) Hayat ağacı, koruyucu vasfından dolayı Tanrı'nın "el – Mü'min" , "el – Müheymin" sıfatlarını sembolize eder (Ergun, 2004: 152).

Hayat ağacı, Türk düşüncesine göre, yer ile gök yaratıldığı zamanda yaratılmıştır. Dalları ve budakları gümüşten, yaprakları altındandır. Gövdesinden ve tepesinden sarı renkte bir sıvı akmaktadır. İnsanların ilk atası "kişi" , Âdem, Er Sogotoh, hayat ağacının gövdesinden ve tepesinden çıkan usareyle beslenmiştir. Hem içecek hem de yiyecek ihtiyacını karşılayan bu su, içenlere gençlik, canlılık, zindelik, hayat bahşetmektedir. Çeşit çeşit nimetleri daima vermesiyle Tanrı'nın "el – Vahhâb" , izzet verip ağırlamasıyla "el – Kerim" , canlılık vermesiyle "el – Muhyî" , diriliğiyle "el

– Hayy” , kereminin bolluğuyla “el – Macid” , “zül – Celâl-i ve el – ikram” sıfatlarını sembolize etmektedir. Hayat ağacı, eski zamanlarda hükümdar timsalidir. Tanrı'nın evinin doğu yöne bakan kapısının önünde bulunan “Hakan Ağacı” nın tezahürü, Türk hakanının çadırının doğuya bakan kapısında da vardır. Tanrı da Türk hakanı da atlarını bu kazığa bağlarlar. Kutsal ağacın dalından yapılan bu kazık, dokuz kertiklidir ve yer altının kanatlarını temsil etmektedir. Gök Tanrı'ya kurban sunma merasimleri, hakanın evinin önündeki ağaç etrafında gerçekleşir. Yer ruhlarına karşı kamlamayı “kam” yaparken Gök Tanrı ibadetinde kam bulunmaz. Hakan ya da köyün en yaşlı ve bilge kişinin önderliğinde yapılır. Tanrı kut verdiği için hakan olduğuna inanan Türk hakanı, Tanrıyla iletişimini de hayat ağacını temsil eden bu ağaç sayesinde kurmaktadır. Hayat ağacının tepesinde, daima iki başlı kartal ya da iki kartal tasavvur edilir. Kartalın hayat ağacı üzerinde, göğün beşinci katında yaşadığına inanılır. Nurlar âlemi ile canlılar âlemi arasındaki “kapı” da yani “Demir Kazık” ya da “Kutup Yıldızı” nda nöbet tutar. Yukarı geçişe izin vermez. Kendisi de bulunduğu kattan yukarı, Tanrı mekanına çıkamaz. Tanrı'nın gücünü ve erkini sembolize eden kartal, Tanrı'nın elçisi olan ruhların ilettikleri mesajları kamlara, hakanlara iletir, doğacak çocukların ruhlarını yeryüzüne taşır. Gücü, kuvveti, iktidarı sembolize eden çift başlı kartal, sanat eserlerinde hayat ağacını temsil etmektedir (Ergun, 2004).

Türk'ün dünyayı algılayışının merkezinde, üç âlemi birbirine bağlayan, dünya düzeninin teminatı olan ve her biri ayrı bir anlama sahip olan ağaç vardır. Kozmik düzeni sağlayan ağaç sembolleri, bütün Türk dünyasının ortak sembolleridir.

Kutsal kabul edilen ağaçların başında da kayın, çam, dağ servisi – sedir, ardıç ve çınar gelmektedir. Gök Tanrı'nın sıfatlarını sembolize eden ve Tanrı kutunu taşıyan bu ağaçlar, buldukları yüksek dağ zirvelerini ve çevresini kutsallaştırmaktadırlar. Geleneğe bu tür ağaçların evlere yakın yerlere dikilmeleri hoş karşılanmamış, ayak altında, kirli yerlerde bulunmaları tabiatlarına aykırı görülmüştür. Eğer bu kurallar ihlâl edilirse, yani evin yakınına dikilirse, bunu yapan kişi ya da kişilerin mutlaka cezalandırılacaklarına inanılmaktadır. Hayat ağacının ve Tanrı kutunun sembolü olan bu ağaçlar; Bay Terek, Bay Kayın, Aal Luuk Mas, Aal Kuduk Mar, Ulu Ağaç, Kaba Ağaç, Baş Ağaç, Han Ağaç, Kam Ağaç, Cangız Terek, Yalnız Ağaç gibi genel adlar alırlar ve semavî ağaç sayılırlar. Evi, obayı temsil eden ağaçlar ruh taşıyan, bereketin sembolü, mutluluğun teminatı olan ağaçlardır. Onlar da Tanrı kutu taşırlar. Çınar, söğüt, ıhlamur, ekşinar, iğlek, dut ve turunc evin ağaçlarındandır. İğne ve

dikenli ağaçlar ise kötü ruhlardan korunmak amacıyla evin bahçesine dikilmektedir. Türklerin kutsal olarak kabul ettikleri ağaçlar; meyvesiz, ulu, açık renkli, gölgeli ve kabadır. Kutsal kabul ettikleri alı, muşmula (beşbıyık – dngel) , turunç, ilek, dut, gr, ahlata, karaaa (vez), dağdağan, sığla, menengiç, orman elması gibi meyveli ağaçlar ise köken ve dölleyici ağaçlardır (Ergun, 2004: 195, 196).

Türk kültürünün ve mitolojisinin en önemli ağacı kayındır. O, Tanrı'nın ağacıdır. Kayın, iyi ve koruyucu ruhların yeryüzüne inme yoludur. Kayın ağacının yerleştiği yer, Tanrı kutunu içine sindirir. Bu yüzden de kayın ağaçları buldukları yerlerde insanların içine ferahlık – içtenlik doldurur, rahatlatır, sevindirir, iyileştirir, iyiliğe yönlendirir. Türk'n anlayışına göre, kayına kadınların, anaların ana kutları sinmiştir. Onun için de kayını kesmek yasaktır. atallı kayın dalı, kadının doğum yapmasına yardım eder. Kayın dalı temizleme, insanı rahatlatma yeteneğine sahiptir. Onun için hafif hastalıklar kayın dalıyla tedavi edilir. Kayının kutu – ruhu insana girdiğinde insan merhametli, iyi niyetli olur. Kayın ağacıyla yapılan her iş dualı olur. Bütün bunların yanı sıra kayın yaz mevsimini gösterir. Kayın ağacına, Tanrı'nın ağacı denilmektedir. Kayın ağacı yanında yapılan dualar Tanrı'ya ulaşır ve kabul olur. Kayın ağacına şimşek düşmez ki kutsallık sebeplerinden biri de bu olabilir. Çünkü şimşeğin görevi kötü ruhları cezalandırmaktır. Bazı ulu ağaçların altında toplanan ve oradan göğe çıkmaya çalışan kötü ruhlarla cinlerin bu girişimlerini Tanrı şimşekle cezalandırır. Kötü ruhlar kayın ağacından korkarlar, yanına yaklaşamazlar. O yüzden de bu kutlu ağaca yıldırım düşmez. Evin direği kayın ağacından yapılır. Gerdek için hazırlanan "odah" dokuz tane canlı kayın ağacından yapılır. Kayın ağacının yeni kurulan aileye, mutluluk, iyilik ve sevgi vereceğine inanılır. Çünkü o Tanrı'nın kutlu ağacıdır. Kutun olduğu yerde mutluluk, iyilik vs. olur. Kayın; gençliğin, mululuğun, zgrlğin, barışın, dostluğun, vatanın sembolüdür. C vitamini yönünden zengin olan kayın "yultza" hastalığının tedavisinde, karın bölgesi i hastalıklarının tedavisinde kullanılır. Karın ağrısında kayın kömürü yenir. Ağaçlarla ilgili şöyle bir inanç vardır: am ormanında çalışılır, kayın ormanında neşelenilir (eğlenilir) , köknar ormanında lnr, sedir ormanında Tanrı'ya dua edilir. Kayın ağacı Anadolu'da bazı yerlerde kutsal ağaç olarak nitelendirilmiş ve çeşitli nedenlerde ziyaret edilmiştir (Ergun, 2004).

Türkler için en eski devirlerden beri benimsenen ve kutsal sayılan kayın ağacı hem mevsimlerle ilgili hem aile içi geleneklerinde özel yer tutmakta ve insanlara ilk günlerinden son günlerine kadar eşlik eden, kutsal ve büyüleyici özelliğe sahip olan

bir ağaç olarak algılanmaktadır. Kayın ağacı ve kökleriyle ilgili şamanizme uzanan birçok inanç da mevcuttur. Güzel ve hüznü görünümünden dolayı kayın ağacı mani ve türkülerde de ön saftada gelmektedir. Kayın ağacı genelde kaygı, üzüntü gibi duyguları bildirmekle beraber aklı, paklığı ve bir kızın güzelliğini tasvir etmek için kullanılmıştır ve günümüzde de bu nitelikleri ile anılmaya devam etmektedir (Çetin, 2009).

Türk kültüründe özellikle kuzeye doğru gidildikçe önemi daha da artan çam ağacının türleri, farklı semboller taşımıştır. Meselâ karaçam ve kızılçam (melez) erkeği temsil ederken fıstık çamı kadını temsil eder. Akçam olarak bildiğimiz köknar, Sahaların inancına göre ruhlu ağaçtır. Kamların, bilge kişilerin, hikmetli söz sahibi insanların ona kutu siner. Köknarın kutunun girdiği insanlar ise sağlıklı düşünür, keskin sözlü olur. Köknar içinde fırtınayı barındırır. Karaçam Sahaların inancına göre, ateşli ağaçtır. Dünyanın kutu karaçama siner. Bunun için karaçama dokunmak yasaktır. Karaçam, insana sindiğinde insan sağlam kemikli, sert kaslı ve zorluklardan korkmayan mert düşünceli olur. Sahaların çoğu karaçam ormanlarında yaşar ve birbirlerini etkilerler. Onun için de karaçama Sahaların ağacı da derler. Karaçam, kış mevsimini gösterir. Kızılçam, erkeğin sembolüdür. O, yaratılışın başında insanla birlikte yaratılmıştır. Kızılçamın kutu, insanı çok dayanıklı ve sabırlı kılar. Onun soyundan gelen insan hiçbir zorluktan yılmaz. Çam ağacı, Tanrı'nın sıfatlarını sembolize eder. Yaz kış yeşil kalması, yaşlılığı, dağların tepesinde tek başına olması, meyvesiz oluşu, büyüklüğü hep Tanrı'nın sıfatlarına işarettir. Çam ağacı, tıpkı Tanrı gib, kendisine sığınanları korur, gözetir, besler (Ergun, 2004).

Kazak, Karakalpak, Kırgız, Altay vb. Türklerinin “payterek / bay terek” ; Tatar ve Başkurt Türklerinin “baytirik” , “titrek kavak” , “osokar kavak” vs. dedikleri kavak ağacı, gövdesinin düzgünlüğü, bütünlüğü ve uzunluğu ile kültürümüzde önemli bir yere sahiptir. Onun birinci ve en önemli fonksiyonu göğün direği ve dünya ağacı olmasıdır. Yer altından gökyüzüne üç âlemi birleştiren “Bay Terek” , “Bay Kavak” , Tanrı'nın sembolüdür. Ayrıca o, bağımsızlığın ve bayrağın da sembolüdür. Ardıç, kozaklı, güzel kokulu, yapraklarını kışın da dökmeyen, yuvarlak, kara yemişleri ilâç olarak kullanılan bir ağaçtır. Ardıç, temizlik ve kutsallığın en önemli sembolüdür. Şeytana ve her türlü kötü ruha karşı ardıç kullanılır. Ardıç tütsüsü tütsülemeyle hastaların üzerindeki şeytanın sembolü olan kötülükler ile hastalıklar kovulmuş olur. Ardıçla yalnız insanlar değil; ev, ocak, beşik, ağıl, her yer tütsülenir. Özellikle ailede hastalık baş gösterdiğinde ve hayvanlara ölet geldiğinde ardıçtan istifade ederler.

Ardıç ağacı, Anadolu sahasında çeşitli rahatsızlıkların tedavisinde de ön plana çıkmaktadır. Örneğin, kaşıntı ve uyuz tedavisi için ardıç katranı yayılıp içilmektedir. Ardıç ağacına siğil tedavisinde de başvurulmaktadır.

Devleti; “kökü, gövdesi, dalları sağlam, güzel yapraklı bir ağaç” olarak gören Türk düşüncesi, Anadolu'ya geldiğinde bu düşüncenin formunu çınar ağacında bulmuştur.

Geniş yapraklı, koyu gölgesi, heybetli görünüşü ve ak budaklarıyla Türk'ün kutsal ağaç vasıflandırmasına uygun düşen çınarlar, “ulu ağaç” , “gaba ağaç” unvanlarıyla anılır olmuşlardır. Masallarda şehzadelerin atlarını bağladıkları, dibindeki pınardan su içtikleri bu ağaçlar, nurun, aydınlığın, Tanrı kutunun sembolleridirler (Ergun, 2004).

Altay dağlarından Anadolu'daki Toroslara kadar uzanan silsilede, dağların zirvelerinde yetişen sedirler, Türk'ün dünya görüşü içinde hak ettiği yerini almıştır. Sekiz yüzü geçen yaşıyla, kırk metreyi aşan boyuyla sedir, “Tanrı'ya dua edilecek yer” dir. Sedir ağacı, ormanda insanlara, bütün hayvanlara ve kuşlara canlılık verir. Çünkü bütün orman hayvanları onun kozalaklarıyla beslenir. Servi ise, uzun boylu ve daima yeşil kalmasıyla ebediyetin sembolüdür. Mezarlıklardaki ataların ruhları, bu ağaçlar sayesinde göğe ulaşmakta, Tanrı'nın kutu aşağıya, kemiklere inmektedir. Mezarlıkların ortak sembolü ağaç, eski Türk yurtlarında da görülür. Anadolu'da “pelit” , “palamut” diye de adlandırılan meşe heybetli gövdesiyle kutlu ağaçlardandır. Genelde “Dede” , “Baba” gibi sıfatlarla anılan kutsal ağaçlar, savaşlarda kahramanlık gösteren yiğitlerin, Tanrı katında itibar kazanan erenlerin mekânıdır. Bu nedenle de dilek sahiplerinin sıkça ziyaret ettikleri, yanında namaz kılıp Kur'an okudukları yeni evlilerin salıncak kurup sallandıkları kutlu mekânlardır. Anadolu'da yanında mezar olmamakla birlikte meşe ağaçlarının tek başlarına yatır olarak kabul edildiğine de şahit olunmuştur. Tanrı'nın kutlu sembollerinden guguk kuşu, meşe dalına konar. Çünkü o da babayı temsil eder, misafirler gidince evin en saygıdeğer köşesinde babanın kendisi oturur. Meşe, masallarda kahramanlara hayat verir (Ergun, 2004).

Evin ağacı olarak kabul edilen dut ağacı, evin saadeti, mutluluğu, bekası ve bereketinin sembolüdür. Evin ruhudur. Türk dünya görüşüne uygun olarak evin temelini atmadan önce ağaç dikilir. Bu ağaç, genelde duygulu ağaçlardan olur: Dut, nar, iğlek, iğde, söğüt, turunç gibi. Dut ağacı, Anadolu sahasında sidik zoru olanların

tedavisinde de kullanılmaktadır. Kùltürümüzde önemli bir yeri olan söğüt, yiğitlerin gölgesinde oturdukları, çadır diktikleri kutlu ağaçlardandır. Yerli ağaçtır, daima evin önündedir. Daima eve faydası olacaktır. Gölgesinde oturdukça insana ferahlık verir. Ailenin her müşkülünü halledeceğine, işlerini yoluna koyacağına, yaşlılık dönemlerinde onları perişan etmeyeceğine inanılır. Söğüdün bir çeşidi olan salkım söğüt ise Tanrı'nın kırbağıdır. Kamlar kamlarken kullandıkları "calbır" , (yedi yerinden at kılıyla bağlı söğüt dalı) salkım söğütten yaparlar. Söğüdün bir çeşidi olan aksöğüt ise, çok hoş, narin bir ağaçtır ve kız çocuklarının simgesidir. Aksöğüt, esnek bir bitkidir. Aksöğüdün kutunun girdiği insanlar yükselmeye çalışır, esnek, munis, zeki olur. Anadolu'da söğütle ilgili pek çok yer adı vardır. Osmanlı beyliğinin kalbi de Söğüt'tür. Söğüt'e adını veren ağaç da mutlaka kutlu bir ağaçtır.

Bütün Türk dünyasında aynı adla tanınan, hatta Türklerle komşuluk ilişkisinde bulunan milletler de aynı adla bilinen elma ağacının kùltürümüzde önemli bir yeri vardır. Halk arasında yozma diye bilinen elma, zürriyetin sembolüdür. Tanrı tarafından kut verilmiş kahramanlar, genellikle ana ve babalarının ihtiyarlık çağlarında kutlu bir kişi tarafından (ak sakallı pir, eren, dede, Hızır) verilen elmayı yemelerinden sonra dünyaya gelir. Elma, erkek çocuk sembolüdür, murattır. Ayrıca, güzellik sembolü olarak da kullanılır. Kızın yanakları elmaya benzetilir. Cennetin yasal elması motifi de kùltürümüzde zürriyetle ilgili bir şekilde kullanılmıştır. Evlenmeden doğan çocuklar ve gayrimeşru ilişkiler yasak elma ile ifade edilmiştir (Ergun, 2004).

Bugünkü Türkçe'de "soy ağacı" , "soy kütüğü" diye ifade ettiğimiz kavram, mitolojik kökleri yaratılışın başına kadar inen ve kıyamete kadar devam edecek olan süreçte insanların ait oldukları ailenin geçmişte ve hâlihazırda ve gelecekteki fertlerini ifade eder. Ağaç, kökleriyle ataları, gövdesiyle hayattaki nesli, dallarıyla da gelecek nesilleri sembolize eder. Her ailenin, her oymağın, her boyun, her milletin bir soy ağacı vardır. Soy ağacının bedeni, evin, obanın, oymağın, boyun, devletin, milletin reisini, en yaşlı kişisini sembolize eder. Ağacın canlılığı ile soyun devamı arasında sıkı bir bağ vardır. Ağacın canlılığı, soyun devam ettiğinin kanıtıdır. Kuruması, kesilmesi, devrilmesi ise soyun biteceğinin göstergesidir. Soy, çocuklarla devam eder. Eğer ailenin çocuğu yoksa ya da ölürse "soyu kurudu" diye ifade edilir. Türk'ün dünya görüşüne göre soy, erkek çocuktan devam eder. Kız çocuk ise evlenip kocasının ailesinin bir ferdi "dayağı" olur (Ergun, 2004: 244). Ağacın bedeninden sonraki ana dallar, budak diye adlandırılır. Budak kelimesi kutsallık ifade eder, oğul

yerine kullanılır. Dal ve yapraklar ise, diğer akrabalarıdır. Kütük, ağacın toprağın hemen altında kalan, köklerin başladığı yere kadar uzanan kısımdır ve insan soyunun sembolüdür (Ergun, 2004).

Tüm bu kutsallığının yanı sıra ağaç, kısırlığı ortadan kaldırmada, çocuk sahibi olmada, oğlan çocuğu doğurmaya yönelik uygulamalarda, çocuk doğduktan sonra yapılan uygulamalarda (doğan çocuk için ağaç dikme, kütük atma) da son derece önemli rol oynamıştır.

Türk'ün dünya görüşünde çok önemli bir yer tutan atın, bağlandığı kazığa da o derece önem verilmiştir. At kazığı da kutsal ağaçtan yapılmıştır ve Tanrı kutunu taşımaktadır. Evin düzenini sağlayan semboldür (Ergun, 2004).

Ağaç kültü bütün dünya milletlerinde olduğu gibi, bizim milletimizin eski inanç kalıplarının bir unsuru olarak kültürümüzde yaşamaya devam etmektedir. Türk düşüncesindeki ağaç kültürünün özünü “Hayat Ağacı” teşkil etmektedir. Hemen hemen bütün kültürlerde hayat ağacı, yaratılışın kaynağı olarak algılanmıştır. Yaratılışın kaynağı ve yeraltından gökyüzüne, Tanrı'nın olduğu mekana ulaşabilen dünyanın direği olarak algılanmıştır (Ergun, 2004).

Divan'da geçen ağaçla ilgili terimler şunlardır:

adaklık: Üzüm bağlarında çardak ayakları yapmak için kullanılan ağaç (DLT.C1.149.20).

arkuk: İki duvar veya iki direk arasına arkuru olarak konulan ağaç (DLT.C1.109.25).

awilku: Kırmızı meyvaları olan, meyvasının suyu tutmaca katılan, göz ağrısına ilaç yapılan ve elbise boyanan bir ağaç (DLT.C1.489.16).

badıçlık: “Badıçlık yıgaç = üzüm asmalarına çardak yapılmak için ayrılan ağaç”.(DLT.C1.502.21).

bulguna: İlgin ağacına benzer, gevrek, kırmızı bir ağaçtır; develer yer; “malguna” dahi denir (DLT.C1.492.3).

butak: Dal. Şu beyitte dahi gelmiştir:

Kim ayıp iştür kulak

Ay ewi artuç butak

“Kim der ay evinin (hâlenin) ardıç dalı olduğunu işitmiş olsun” (Burada cariyeyi anlatıyor, yüzünü aya, boyunu dala benzetiyor) (DLT.C1.377.10).

butık: Budak; her şeyin dalın, budağı (DLT.C1.377.5).

çarun: Çınar ağacı. Yağma dilince (DLT.C1.414.20).

çawju: Dalı, budağı, meyvası kırmızı bir ağaç olup, dağlarda biter, meyvası acıdır. Kadınların parmağı - kırmızılıkta - buna benzetilir (DLT.C1.422.23).

çıbık: Yaş olan dal, çıbık (DLT.C1.381.2).

çından: Kokulu bir ağaç, sandal ağacı. Çından at= gül renkli at, kula renkli at” (DLT.C1.436.13).

çıp: Her ince ve yumuşak dal. Bu kelime “çıbık” sözünden kısaltılmıştır. Nasıl ki “top” sözü “topık” tan kısaltılmıştır (DLT.C1.318.20).

çünük: Çınar ağacı (DLT.C1.388.25).

edherlik: Üzerine eğer konulan ağaç. Kelimenin sonundaki kâf, yumuşak olursa “eğer sahibi” anlamındadır (DLT.C1.151.16).

eşiklik: “Eşiklik yıgaç= eşik yapmak için hazırlanan ağaç”. Başka şey için de böyle denir (DLT.C1.152.27).

kadhıng: Kayın ağacı. Şu savda dahi gelmiştir. Şu savda dahi gelmiştir: “Kadhıng kasınga söküt sülinge” (DLT.C3.369.20).

kadhız: Ağaç kabuğu (DLT.C1.365.24).

kağıl: Üzüm asmaları bağlanan yaş söğüt dalı. Nitekim şu savda dahi gelmiştir: “Kal sawı kalmas, kağıl bağı yazılmas= yaşlı adamın sözü bırakılmaz, kağıl bağı çözülmez (DLT.C1.409.3).

karakan: Dağ ağaçlarından bir çeşit ağaç (DLT.C1.448.22).

kasuk: Ağaç kabuğu. Aslı “kas” tır.

kaz: Her ağacın kabuğu. Şu savda dahi gelmiştir: “Kadhıng kasınga= kayına katılık”...(DLT.C3.151.).

kertik: Ekmek ve ekmeğe benzer şeylerin sayısını bilmek için bir ağaçta yapılan, kertik, çetele (DLT.C1.478.19).

kertük: Ağaçta açılan kertik. “Kertük kemrük” denir ki kesik; gedik” demektir (DLT.C1.478.16).

kewrik: Gürgen ağacı (DLT.C1.479.6).

keyik: “Keyik söküt= yaban söğüdü”. Her şey iki sınıftır: Birisi ehliidir (evcildir), ikincisi vahşidir; vahşi için “keyik” denir (DLT.C3.168.16).

koguş: Ok yapmak için kesilen ağaç, huş ağacı (DLT.C1.369.20).

kow: “Kowı yıgaç= kof ve çürümüş ağaç”. Bazı kere “kovi” dahi denir (DLT.C3.225.28).

kürt: Kayın ağacı. Bundan yay, kamçı, değnek gibi şeyler yapılır (DLT.C1.343.6).

küwij: Söğüt gibi içi çürüyen, içi kovalan her ağaç (DLT.C1.366.7).

küwürgen: Dağ soğanı. Oğuzlar buna “kömürgen” derler (DLT.C1.522.22).

öz: Ağaç özü. “Yıgaç özi” de denir; hurma ağaçlarının başında peyda olan, hurma göbeği denen ve tadı süte benzeyen püse (DLT.C1.46.8).

sırukluk: “Sırukluk yıgaç= sıriklık ağaç” (DLT.C1.503.14).

sögüt: Söğüt. Şu savda da gelmiştir: “Sögüt sülinğe, kadhıñ kasıñga= söğüde tazelik, kayına katılık” Söğüde tazelik, kayına katılık yaraşır (Bu sav, aslına çeken her şey için söylenir) (DLT.C1.356.19).

suwlanğ: “Suwlanğ yıgaç= dalı, budağı olmayan ağaç” (DLT.C3.386.2).

süksük: “Dağdağan” denilen, odunu sağlam olan ağaç (DLT.C1.486.4).

sül: Ette ve ağaçta olan yaşlık. “Süllüğ et= iyice pişmemiş olan kendisinde kan izleri kalmış olan et”. Şu savda dahi gelmiştir: “Sögüt sülinğe kadhıñ kasıñga= söğüde tazelik, kayın ağacına katılık”, (sögüt ağacına yaşlık daha uygun, kayın ağacına katılık daha yaraşıklıdır) (DLT.C3.134.9).

süzgün: Rengi kara, dikenli bir dağ ağacıdır (DLT.C1.443.17).

şünük: Çınar ağacı (DLT.C1.390.10).

talguç: Hayvan sırtına yükletilen yükle ip arasına sokulan bir ağaçtır; birkaç defa bükülünce yükü sıkır, denk sarmaz (DLT.C1.453.9).

tal: Yaş dal. Boyu düzgünce kişiye de “tal bodhluğ” denir; yumşaklıkta taze dala benzetilir, ve en ziyade ince uzun cariyeler için kullanılır (DLT.C3.156.22).

tawgaç: “Tawgaç yudası” denir ki, susam çiçeğinin (urfağının) yaprağına benzer yaprakları bulunan bir ağaçtır; ilâç için kullanılır (DLT.C1.454.18).

tıt: Çam fıstığı ağacı; dağlarda biter (DLT.C3.120.15).

tograk: Kavak ağacı (DLT.C1.468.1).

tomrum: “Tomrum yıgaç= pabuççuların üzerinde sahtıyan ve gön gibi şeyleri kestikleri ağaç kütük, ağaç tomruğu (DLT.C1.485.2).

tugaklık: Süzgeç yapılacak ağaç (DLT.C1.503.11).

tüp: Herhangi bir şeyin aslı, kökü. “Yıgaç tüpi= ağaç kökü” (DLT.C3.119.5).

tüşkün: Dikenli kitre ağaççığı (DLT.C1.443.10).

tüşürkün :Kitre ağaççığı. Bir dilde (DLT.C1.522.21).

uç: Türklerin kalem yaptıkları bir ağaçtır; Dağlarda yetişir; ondan kirman, baston gibi şeyler de yapılır (DLT.C1.35.19).

urga: Büyük ağaç. Oğuzca. Argu dilinde de böyledir (DLT.C1.128.1).

üjme: Dut ağacı (DLT.C1.130.3).

ükeklik: Sandık yapılmak için ayrılan ağaç. Üzerinde burçlar bulunan kaleye “ülkeklığ tam” denir (DLT.C1.153.8).

yagaklık: Cevizli. “Yagaklık yıgaç= cevizli ağaç” (DLT.C3.50.7).

yapurgak: Ağacın yaprağı. Kitabın yaprağına da “yapurgak” denir (DLT.C3.51.8).

yıgaç: Ağaç. Dört dilde (DLT.C3.28.6).

yıgaç: Ağaç. Buradan alınarak “üzüm yıgacı” ve yagak yıgacı” denir. “Üzüm ağacı”, “ceviz ağacı” demektir (DLT.C3.8.22).

yıgaç: Ağaç parçası (DLT.C3.8.17).

yıldız: Ağacın kökü, damarı. İnsanın soyu da buna benzetilerek “tüblüğ yıldızlığ” denir ki, “asaletli, köklü” demektir (DLT.C3.40.15).

yılgın: Ilgın, ılgın ağacı (DLT.C3.37.13).

yiği: “Yiği yıgaç= dalları birbirine girmiş sık ve büyük ağaç”...(DLT.C3.25.5).

3.3.2. Çiçeklerle İlgili Terimler

bogsuk: Lale. Bir diyelekte (DLT.C1.465.25).

bukuk: Çiçek topluluğu, çiçek tomurcuğu.” Çeçek bukuklandı= çiçek tomurcuklandı”. Bu hal, çiçek yarılmadan , açılmadan önce olur. Şu parçada dahi gelmiştir:

Tegme çeçek öküldi

Bukuklanıp büküldi

Tügsin tügün tügüldi

Yazılıp yana yöргеşür

“Türlü türlü çiçek toplandı, tomurcuklanıp büküldü, kabardı, köşeli düğüm halinde düğüldü; açılarak yine birbirine dolaşır” (DLT.C2.285.8).

çeçek: Çiçek, ağaç çitliği, ot çiçeği (DLT.C1.388.13).

karakuş: Deve tabanının kenarları Oğuzca (DLT.C3.221.22).

taban: Taban, deve tabanı (DLT.C1.400.11).

3.3.3. Yiyecek ve İçeceklerle İlgili Terimler

İnsanoğlu, ilk çağlardan beri, yaşamak ve çevresindekileri yaşatmak için sürekli bir biçimde besin kaynağı aramak zorunda kalmıştır (Güvenç, 1979: 204). İlk dönemlerde avcılık ve toplayıcılık yapmışsa da belirli bir evrim sonucu hayvanları evcilleştirmeyi, yabanî bitkileri tarım ekonomisine uygun olarak yetiştirmeyi başarmıştır. Ateşin bulunmasıyla bu üretim tarzında büyük bir gelişme olmuş, besinler pişirilerek yenilmeye başlanmış, buna bağlı olarak da yemek türleri ve pişirme usullerinde sürekli bir değişme gözlemlenmiştir. Bu değişme üretim tarzına bağlı olarak gelişmesini sürdürmüştür. Türk mutfağı uygarlık içersinde özel bir öneme sahiptir. Türklerin tarih boyunca farklı coğrafyalarda çeşitli devlet ve uygarlıklar kurmaları, değişik inanç sistemlerini kabul etmeleri ve yerleştikleri coğrafî bölgenin bitki örtüsünden yararlanarak yeni yemekler yapmaları mutfaklarının

çeşitlilik göstermesinde önde gelen sebepler olmuştur. Hayvancılık, Türklerin tarihinin başlangıçlarından beri dayandıkları, en önemli ekonomik temeldir. Buğday ise Türk ekonomisinin ikinci temelini oluşturur. Orta Asya Türklerinin gıdaları, buğday unu ile yoğurulmuş yağlı hamur işi, süt ve süt mamüllerinden, at ve koyun etinden, içkileri kısrak sütünden hazırlanmış kımızdan ibaretti. Buğday, arpa gibi ekinlerin ekilip biçilmesi, onlardan un, ekmeğin yapılması uygarlık alanında oldukça ileri bir aşamayı gösterir. Divanü Lügati't-Türk'de yer verilen yemek ve yiyecekler Türklerin buğday, arpa gibi ekinleri ekip biçtiklerini, bunlardan çeşitli ekmeğin, şeker, yemek, tatlı ve içkiler yaptıklarını göstermektedir. Bu da değirmen, fırın, pişirmede kullanılan diğer kapların varlığını gündeme getirmekte, şehir hayatının gelişmişliğini göstermektedir. Şehirleşmenin olduğu yerde yemek kültürünün olmaması zaten mümkün değildir. Asya Türklerinin, hayvancılık yanında, büyük bir ziraat kültürüne sahip oldukları yabancı bilim adamlarınca da tesbit edilmiştir. Divanü Lügati't-Türk'te yer verilen yemek ve yiyecek adları ve yapımlarıyla Anadolu'da günümüzde de var olmaları, Türklerdeki yemek ve yiyecek geleneğinin Divanü Lügati't-Türk'ün yazıldığı tarihten çok daha eskilere dayandığının göstergeleridir. Halkımızın bitkisel emlerden büyük ölçüde yararlanması birçok yabancı ve bazı yerli araştırmacıların savdukları gibi, Türklerin yalnız at üzerinde gezen bir toplum olmayıp aynı zamanda Orta Asya'dan bu yana, tarımla da uğraştıklarını göstermektedir (Çınar, 1990: 42, 43).

Destanlardan, ana yiyecek maddesinin tahıl olduğu anlaşılmaktadır. Ekmeğin ve türleri ile hamur işlerine eğilim oldukça fazladır. Bunda tarıma dayalı ekonomik yapının etkisi vardır. Şiirlerde geçen yufka ekmeği, somun ekmeği, lavaş ekmeği, patates ekmeği, buğday ekmeği, mısır ekmeği, bişi, poğaça, simit, börek, çörek... gibi tahıl ürünleri, ekmeğin Türk beslenme sisteminin en önde gelen yiyecek maddesi olduğunu göstermektedir.

Kuzu, koyun, buzağı, keçi, güvercin, piliç ve kaz eti en çok tercih edilen et yemekleridir. Bunlardan yapılan kebaplar, kızartmalar, dolmalar Türklerin bugün olduğu gibi geçmiş hayatlarıyla da ilgilidir. Kebapların yaygınlığı, et ve etli yemeklere olan eğilimin yoğunluğu ekonomik olduğu kadar, bir kültürel mirasın göstergesidir. Anadolu'nun coğrafik yapısı ve bu yapıya bağlı olarak değişen iklim şartları bitki örtüsünün de zenginliğini getirmektedir.

Tabiatla değişik türde bitkinin yetişmesi bunlardan en iyi şekilde yararlanma imkanını doğurmaktadır. Buna paralel olarak yetiştirilen çeşitli sebzeler, sebze

yemeklerinin çeşitliliğini arttırmaktadır. Bu coğrafi zenginliğe rağmen şairlerimiz sebze yemeklerini tahıl ve et yemeklerine oranla daha az tercih etmektedirler. Bu durum, Doğu ve İç Anadolu Bölgesi'nde doğup büyüyen şairlerimizin şiirlerinde biraz daha belirginleşmektedir (Çınar, 1990).

Türklerde ete, tahıla ve sebzeğe dayalı yemeklerde olduğu kadar tatlılarda da tereyağı kullanılmıştır. Bu Türk mutfağının karakteristik yapısını yansıtmaktadır. Bunun yanında, yoğurt, süt, kaymak, yumurta vb. hayvansal besinlere olan eğilim Türk mutfak kültürünün bir özelliğidir ve bu da kaynağını ekonomik yapı ile olduğu kadar, atlı – göçebe kültüründen de almaktadır. Tereyağı dışındaki yağların yemeklerde çok kullanılması, yemeklerin yağlı olanlarının özellikle tercih edilmesi kökündeki yapıyla bağlantılıdır. Dünyaya, kelie olarak da yayılan kültür unsurlarımızdan biri de yoğurttur. Şiirlerde yoğurt ve buna bağlı olarak ayran sık sık geçmektedir (Çınar, 1990: 54).

Türkler, Asyalı olarak zengin bir malzemeye sahiptirler. Mezopotamyalılar'ın baharatlı, çiğ etli tatlarını Asyalı malzemeyle birleştirmişler, Anadolu ekolojisinin çok çeşitli otlarını, Doğu Karadeniz kıyılarının hayvansal ürün elde etme yöntemlerini ekleyerek çok çeşitli bir yemek kültürü oluşturmuşlardır. Yani çeşitli kültürlerin karışımından, zengin bir yemek kültürü yaratmışlardır (Tezcan, 2000: 12). Kişinin, yemekleri tercih olanağı olduğu zaman neyi seçtiği, onu ne biçimde sağladığı, nasıl pişirdiği, nasıl, ne zamanlar ve nerede yediği, kendi toplumsal grubunun alışkanlıklarına göre değişir. Türk toplumu da yemek türü, tadı, özelliği bakımından diğer kültürlerden oldukça farklılık göstermektedir. Uzun bir tarihsel geçmişe sahip Türkler, mutfak konusunda zengin bir kültüre sahiptirler. Bu zenginlik, kendisini bol çeşitli yemeklerde göstermektedir. Ayrıca, tüm yiyecek ve içeceklerle ilişkin davranış kalıpları geliştirilmiştir (Tezcan, 2000: 13).

Göçebelik ve tarımsal ekonomik yapı, Türk yemeklerini etkilemiştir. Ailelerin sosyo – ekonomik düzeylerine göre yemeklerde genellikle bir farklılaşma görülür. Yemek çeşitleri bakımından başka kültürlerden etkilenme ve onları etkileme söz konusudur (Tezcan, 2000: 21).

Eski Türklerin içkisi kımız idi. Kımız, gerçek Türk içkisiydi. Kısrak sütünden yapıp süt renginde kekremsiydi. Tadı, az olgunlaşmış kızılıcık gibiydi. Bu içki tamamen Türklerin buluşudur. Prof. W. Eberhard, "Kımız içilen sahalarda Türkler oturmuştur

diyebiliriz” diyor. Kırmızı, sadece keyif için değil, verem gibi bazı hastalıkların tedavisinde de kullanılır (Tezcan, 2000: 26).

Divan’da geçen yiyecek ve içeceklerle ilgili terimler şunlardır:

agartgu: Şerbet gibi buğdaydan yapılan şarap, içki (DLT.C3.442.15).

awzuri: Buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan yemek, karışık yemek (DLT.C1.145.4).

büsteli: “Kanapazı” denen sebze; yemeği yapılır (DLT.C1.493.2).

çifşeng: “Çifşeng çağır= ekşi şıra” (DLT.C3.385.17).

çiwgin: “Çiwgin aş= doyurucu, yağlı aş”. Hayvanları semirten bir ota da “çiwgin ot” denir (DLT.C1.443.13).

ingliç: Kebapla yenir, sarımsağa benzer bir dağ otu (DLT.C1.115.15).

kabak: Kabak, yaş iken yemek yapılan bir sebze (DLT.C1.382.5).

kagut: Kavut, darıdan yapılan bir yemektir. Bu, şu suretle yapılır: Darı kaynatılır, kurutulur, sonra dövülür, un gibi inceltir, yağla ve şekerle karıştırılır, böylelikle yeni doğurmuş olan kadınlara verilen bir yemektir (DLT.C1.406.5).

kavut: “Kağut” dahi denir. Kavut, darı unu yağla, şekerle karıştırılır, yeni doğuran kadınlara yemek olarak verilir (DLT.C3.163.2).

kürşek: Darı özü suda veya sütle kaynatıldıktan sonra üzerine yağ dökülerek yenen bir yemek (DLT.C1.478.22).

püstül: “Kara pazı” denilen, yenilen bir ot (DLT.C1.451.2).

sogut: Pirinç, et ve baharatla doldurulmuş bağırsak yemeği, bumber dolması (DLT.C1.356.16).

suruş: Buğday başaklarındaki daneler sertleşmeden önce, başak alevde ütülür, sonra döğülerek yenir; firik, ütme (DLT.C1.368.20).

tuma: “Tuma buxsun= küpte bulunan darı şarabının köpüren, fışkıran kısmı” (DLT.C3.234.13).

tübün: Bir parça yemek, buğday kesmiği. Uç dilince (DLT.C1.400.12).

uxak: Kayısı sıkılarak elde edilen suyu. Bundan şerbet yapılır (DLT.C1.122.16).

Divan'da geçen yine yiyeceklerle ilgili terimlerden biri de buğdaydır. Buğday Türklerin hayatında önemli bir yer tutmuştur. Evrenin yaratılışıyla ilgili pek çok inanış vardır. Bunlardan birine göre; Tanrı dünyayı yarattı. Onu buğday taneleriyle doldurdu. Sonra bir kuş yarattı. Bu kuş her 20 günde bir buğday tanesi yedi. O çağda her bir buğday 520 dirhem ağırlığında idi. Âdem Ata'ya cennette verilen buğday bu buğdaydır (Boratav, 1999: 11). Divan'da yer alan buğdayla ilgili terimler şunlardır:

anğız: Anız, buğday ve buğdaya benzer şeyler biçildikten sonra tarlada kalan biçilmiş kökler (DLT.C1.94.14).

bugday: Buğday. Şu savda dahi gelmiştir: "Bugday katında sarkaç sawulur= buğday yanında karamukta sulanır", (buğdayın devleti ve bereketi yüzünden karamuk da su bulunur) Bu sav, başka biriyle arkadaşlık yüzünden iyiliğe erişen kimse için söylenir. Barsgan halkı "bugday" diyemez, "budgay" der. "Ben, Barsganlardan değilim" diyen kimse bu sözle sınanır (DLT.C3.240.6).

karamuk: Karamuk, buğday içerisinde bulunan karamuk taneleri (DLT.C1.487.22).

kavuk: Kepek, darı kepeği (DLT.C3.165.3).

kawurmaç: Kavrulmuş buğday (DLT.C1.493.17).

kefşenğ: Harman temizlendikten sonra gelen kimseye verilen buğday, arpa, azık gibi armağan (DLT.C3.385.23).

kıldruk: Buğday başaklarında bulunan kılçık. Başkası da böyledir (DLT.C3.417.9).

kogurmaç: Kavrulmuş buğday (DLT.C1.493.16).

suma: Islanmış buğday kurutularak üğütülür; onunla bulamaç, ekmek gibi şeyler yapılır. Şerbet hamuru yapılan ıslatılmış arpa için de böyle denir (Bu, nişasta olsa gerektir. B.A.) (DLT.C3.234.21).

suwsuş: Buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu. Üzerine su katılan ayrana da böyle denir (DLT.C1.460.15).

urugluk: "Urugluk buğday= tohumluk için saklanan buğday ". Tohumluk için saklanan başka şeylere de böyle denir (DLT.C1.149.26).

ügür: Darı. Bu kelime, Oğuzlardan başka bütün Türk ulusları tarafından kullanılır; bunu Oğuzlar bilmezler (DLT.C1.54.8).

yügür: Darı. “Ügür” dahi denir (DLT.C3.9.10).

yük: Yük. “Bir yük buğday= bir yük buğday”. Katır yüküne ve başka yüke de böyle denir (DLT.C3.4.17).

3.3.4. Tarımla İlgili Terimler

amaç: Çift öküzü, tarım aygıtları (DLT.C1.52.21).

bağ: Bağ, üzüm asması (DLT.C3.152.27).

baldır: “Baldır tarığ= ilkbahar başlangıcında ekilen ekin”. En iyi ekin vakti budur. Herhangi bir iş ilk çağında işlenirse ona da “baldır” denir. Kuzu doğumunda ilk doğan kuzuya da “baldır kuzı” denir (DLT.C1.456.17).

baştar: Orak. Arguca (DLT.C1.455.20).

çeçeklik: Çiçeklik, çiçek yetişen yer (DLT.C1.508.12).

erüklük: Eriklik, erik bahçesi (DLT.C1.152.25).

eşkin: “Eşkin toprak= akıp inen, üğünen toprak”. Uzun yola “eşkin” ve koşa koşa giden at postasına “eşkinci” denir (DLT.C1.109.7).

kabaklık: Kabak tarlası (DLT.C1.503.18).

kagunluk: Kavunluk, kavun tarlası (DLT.C1.504.19).

lüçnüt: İmece; buğday ve buğdaya benzer şeyleri temizlemekte, köylülerin yardımlaşması. Bu arasına köylülerin birbirine bir köle veya bir hayvan göndererek harman döğdürmek için yaptıkları yardımdır. Kençekçe (DLT.C1.451.23).

saban: Saban, sapan, bütün aygıtlarıyla beraber çift takımı (DLT.C1.402.16).

saban: Çiftçilik. Şu savda dahi gelmiştir. “Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas= tarla ekilip sürülürken kavga olursa, harmanda, çeç zamanında gürültü olmaz”. Bu sav, sonunda kavga çıkmaması için işi önünden sağlam tutmakla emrolunan kişiye söylenir (DLT.C1.402.18).

sögütlük: Sögütlük, söğüt ağacı biten yer...(DLT.C1.506.9).

tireklik: Direklik ağaç yetişen yer, kavaklık. “Direk sahibi” denildiği zaman kelime yumuşak kablıdır (DTL.C1.509.6).

uruğ: Tane. Tohuma da “uruğ” denir. “Uruğ ekti= tohum ekti”. Hısımlara dahi – buna benzetilerek – “uruğ turığ” denir. (Batı Anadolu bugün bile hısım ve akrabaya “uruk derik” denir. B.A.) (DLT.C1.63.28)

ügürlük: Darı konulan yer. Kaf, yumuşak olursa “darı sahibi” anlamına gelir (DLT.C1.162.1).

yagaklık: Cevizlik, ceviz biten yer.(DLT.C3.51.17).

yığaçlık: Ağaçlık, ağaçlı olan yer. Kereste bulunan yere de böyle denir (DLT.C3.51.10).

3.4. Bitkisel Ürünler

3.4.1. Bitkilerden Yapılan Ürünler

bandal: Ağaçtan, omuzbaşı şeklinde çıkarılan parça. Bunu çocuklar alırlar, yakarlar, geceleyin közünü birbirine vururlar, atarlar. Buna “ot bandal” denir, çevgen oyununda oynanır (Bu kelime yazma ve basma nüshalarda harekesizdir. Biz Brockelman’ a uyarak harekeledik. Uşak taraflarında büyük çıra parçalarına ve yanar halde bulunan çıra demetine “banar” derler: “Bu gece bir banar çıra ile komşu evine gittik” denir. B.A.) (DLT.C1.482.1).

çığ: Göçebelerin sele sazından (çığ otundan) yaptıkları çadır örtüsüdür. Bu, kamıştan daha ince ve yumuşaktır (DLT.C3.128.11).

kadhık: Ağaçtan oyulmuş nesne. Arguca (DLT.C1.382.15).

keçe: Karpuz ve hıyara benzer şeylerin taşındığı sele ve sepet gibi nesne (DLT.C3.220.3).

kürin: Kürün, içerisinde kavun, karpuz, hıyar gibi şeyler taşınan küfe (DLT.C1.404.19).

oluk: Oluk, ağaç kütüğünden yemlik gibi oyularak içerisinde şıra soğutulan, hayvan sulanan yalak (DLT.C1.67.14).

sal: Sal. Keleklerden veya sazlardan yapılan sal. “Tar” da bu anlamdadır (DLT.C3.156.27).

sawdıç: Ağaç dallarından örülerek içerisine meyve buna benzer şeyler konulan nesnenin adı; sepet, sele (DLT.C1.455.4).

senğek: Su içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı. Oğuzca (Bugün Batı Anadolu'nun Çal kazası köylerinde "senek", "ağaçtan oyma su kabı" anlamında kullanılmaktadır. B.A.). (DLT.C3.367.1).

surkaç: Lök ağacının zamkıdır; bununla kılıç, hançer, keski gibi şeylerin sapları berkitilir (DLT.C1.454.23).

süken: Eşek yükünün bir tarafında olan sepet, sele gibi şeyler, seklem (DLT.C1.403.8).

tagar: Dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar (DLT.C1.411.4).

tapçanğ: Sofra biçiminde üç ayağı bulunan bir şeydir. Bağ bekçisi üzerine çıkararak çardaktaki üzümleri toplar (DLT.C3.385.13).

tüweklik: Serçe kuşu vurmak üzere –üfürülerek yuvarlaklar atmak için- oyulan ağaç dalı (DLT.C1.508.15).

yemeçük: Buğday taşınan küçük çuval (DLT.C3.48.11).

yerküç: Kılıç gibi tahtadan yapılmış uzunca, enli bir ağaç parçasıdır; fırındaki ekmeği çevirmek için kullanılır (DLT.C1.452.9).

3.4.2. Bitkilerden Yapılan İlaçlar

Halk hekimliği tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Hayvanların içgüdüleriyle yaptıklarını gözleyen insanoğlu daha sonra bunları kendine uygulayarak kendi kendinin hem doktoru hem eczacısı olmuştur. Bu dönemlerde hastalıkların nedenlerinde ve tedavisinde insanoğlu yetersiz kalmış ve hastalıklar, ay ve güneş tutulmaları, yıldızlar, fırtınalar ve şimşek çakması gibi doğa olaylarına bağlanmıştır. Bu nedenle eski çağlarda insanlar hastalıklarını tedavi etmek için büyüden yani sihirden yararlanmışlardır. Zamanla ilk insan bu tür varlıkları kutsal tutmaya başlamış ve böylece totem – klan anlayışı doğmuştur. Tedavi amacı olarak totemin sembolü olan muskalar sihir ve düğmeler kullanılmıştır. İnsanın varoluşuyla yaşıt olan halk hekimliği ve geleneksel uygulamalar, günümüzde kültür mührümüzün izlerini taşıyan, yaşayan tarih olarak değerlendirilmektedir. İnsanoğlu hastalıklardan

korunmak ve hastalandığında iyileşmek için sihir, büyü ve dinden yardım beklemiş, yaşam boyu edindiği deneyimlerden yararlanmış. İnanılan ve güven duyulan bu etmenler halk hekimliği uygulamalarının yaşama geçirilmesini kolaylaştırmış ve insanlık tarihi boyunca sürmesini sağlamıştır. Sağlığın, ruhlarla dolu olan çevre ile insanın dengeli olmasıyla kaim olduğuna inanılan İslam öncesi Orta Asya Türklüğünde, hastalıkların, bu dengenin bozulmasıyla yani insan ruhunun, kötü ruhlar tarafından kaçırılması veya bedenine kötü ruhların girmesiyle ortaya çıktığı kabul edildiğinden, bu düşüncenin hâkim olduğu ortamda göz ile görülebilen maddî nedenlerle ortaya çıkan hastalıklar genellikle yörenin bitki, maden ve hayvanlarını ilaç olarak kullanan “emci”, otacı” denilen günümüz hekiminin eşdeğeri kişiler tarafından tedavi edilirken ruhi bozukluklar ve akıl hastalıkları gibi sebebi bilinmeyen ancak kötü ruhların etkisi altına girmiş olduğuna inanılan kimselerin tedavilerini de “kam” , “şam” ve İslamî devirdeki adıyla “baksı” lar üstlenmiştir. Kamları eski görev ve sorumluluklarını ise, dini fonksiyon değişimine uğramış şekliyle ocaklılar, kırıkçı / çıkıkçı ve falcılar üstlenmiştir (Artun, 2008: 201, 202).

Gözlem ve deneme yoluyla elde edilen bu bilgiler yüzyıllarca birikerek kültür vasıtasıyla kuşaktan kuşağa aktarılmış ve tıp biliminin temelini oluşturmuştur. Savaşta, avda sakatlanmalar ve yaralanmalar, hayvanların hastalanmaları, doğum olayları insan nesline sürekli yeni bilgiler kazandırmıştır. Sonuç olarak da iyi gözlemci ve yetenekli “iyi ediciler” (sağaltıcılar) toplum içinde ortaya çıkmıştır. Biraz deneyim, biraz gözlem, biraz sihir büyü karıştırılarak elde edilen başarı toplum içinde dünyanın en eski uzmanlık kollarından biri olan yeni bir sınıfı oluşturmuştur. Bunlara büyücü, şaman, ocaklı, hekim vb. gibi pek çok ad verilir. Halk hekimliğinin temelini, “Halkın sağlığı, Tanrı'nın insanlara verdiği en büyük armağandır.” inancı oluşturmaktadır. Bu inançta İslâm dininin etkisini görmekteyiz. Bununla birlikte, halk hekimliği uygulamalarında kültür izlerimizi görürüz. Bugün tıbbın geliştiğini, eski halk ilaçlarının azaldığını düşünsek bile, gelenek ve göreneklere bağlı kimseler, tecrübeli yaşlılardan ve aktarlardan yararlanmaya devam etmektedirler. Ayrıca bilimsel hekimlik tıbbî folklorun en ileri aşamasında ortaya çıkmış, bu gelişirken tıp folkloru da gelişmiştir. Bu nedenle halk bilgileri her geçen gün unutulmayıp aksine bu bilgilere daha yenileri ilave edilmiştir.

Böylece hekimle temasa geçme zorluğu ile karşılaşan halk kendi bilgilerini uygulamıştır. Nitekim Anadolu'da birçok hastalığın halk ilaçları ile tedavi olunduğu görülmektedir (Artun, 2008: 202).

Halk arasında “kocakarı” , “ocaklı” , “efsuncu” vb. olarak bilinen ve kendine göre tedavi uygulamaları bulunan kişiler birer halk hekimleridir. Bu kişilerin yaptıkları ilaçların ve uygulamaların hastalıkların tedavisi ile doğrudan doğruya ilgisi bulunmazken bazılarının uygulama ve ilaçlarının olumlu sonuçlar verdiği de görülmektedir. Bunlar çoğunlukla deneyimli kişiler olup tedavi yöntemlerini büyüklerinden öğrenmişlerdir. Bu kişiler tedavilerini evlerinde yapmakta ve halkın kendilerine verdikleri “ocak” , “kırık – çıkıkçı” , “ara ebesi” gibi isimler kullanmakta ve “ağırlık atmak” olarak tanımlanan bir ücret karşılığında tedavilerinde yapmaktadırlar (Artun, 2008: 202, 203).

Halkın, olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümü halk hekimliğidir. Halk hekimliğinde sadece kişinin sağlık durumundaki aksaklıklar değil, kısırlık, nazar değmesi gibi insanlardan gelebilecek kötü etkilere ve tabiat-dışı varlıkların (cinler, periler vb.) sebep olabilecekleri sakatlıklara kadar türlü bozuklukları gidermekte etkili olmuştur. Halk geleneğinde sağlığı koruma, hastalıkları tanılama ve sağaltma işlem ve yöntemlerinin bir bölümü sadece büyü niteliktedir; ikinci bir bölümünde büyü ve akıllık işlemler birbirini tamamlar. Büyü nitelikte koruma ve sağaltma işlemlerine yatırlar, ocaklar, kutlu yerler ve bunların etrafında yapılan uygulamalar girer. Halk hekimliğinde tümüyle gerçekçi, akılcı yöntemler de vardır. Bunlara da çeşitli bitkiler ve hayvansal ürünlerle yapılan ilaçlar girer (Boratav, 1999).

Bitkiler binlerce yıldır insanlığın ilaç, yiyecek, kozmetik maddesi, parfüm özü ve boya olarak faydalandığı hayranlık verici, dikkate değer canlılardır (Aksoy).

Geçmişten günümüze pek çok alanda faydalandığımız bitkiler, Türklerin hayatında çok önemli bir yer tutmuştur. Divan’da da bu konuya geniş yer verilmiştir:

anğduz: Yerden kazılıp çıkarılır, karın ağrısına ilaç yapılır bir kök. Şu savda da gelmiştir: “Anğdur bolsa at ölmes= andız olsa at ölmez” (andız hazır olursa at karın ağrısından ölmez). Çünkü bu kök toz haline getirilir, atın burnuna üflenir, at kurtulur. Bu sav , yolcu için hazır olmak lüzumunu bildirmek için söylenir (DLT.C1.115.5).

atgak: Karında biriken su hastalığı. Sarı bir çiçeğe de “atgak” denir. Yüzü kaygıdan sararmış olanlar buna benzetilir.(DLT.C1.118.20).

buga: Hindistan'dan getirilen bir ilaç. Bunun sarısına "sarığ buga", bozuna "boz buga" denir (DLT.C3.224.24).

egir: Karın ağrısını sağaltmak için kullanılan bir kök. Şu savda dahi gelmiştir: "Egir bolsa er ölmez= bir adamın yanında bu ilaçtan bulunursa ölmez"; çünkü karın ağrısına tutulan adam onu yerse kurtulur. Bu sav, ihtiyaç baş göstermeden önce hazırlanmanın gerekli olduğunu bildirmek için söylenir (DLT.C1.53.29).

eğit: Göz dokunmaktan kurtulmak için çocukların yüzüne çalınan bir ilaç. Bu ilaç, safrana birtakım şeyler karıştırılarak yapılır (DLT.C1.51.8).

işgun: Şerbeti çiçek hastalığı için iyi gelen , çiçeği kırmızı bir ot (DLT.C1.109.5).

ilrük: Safra ve balgamı söktüren bir ot tohumu, üzerlik tohumu. Uç dilince (DLT.C1.105.5).

keküş: Şişlik için sürülen bir ilaçtır; aksırgan otu (DLT.C1.407.22).

kovuç: Cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra "kovuç kovuç" denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu "kaç kaç" demek olsa gerektir (DLT.C3.163.6).

kösgük: Göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarında ve bostanlarda dikilen korkuluk, bostan öyüğü. Şu savda dahi gelmiştir: "Alın arslan tutar, küçün kösgük tutmas= al ile arslan tutulur, güç ile korkuluk tutulmaz" (DLT.C2.289.18).

örtüm: Müshil, insanın içini sürdüren ilaç, "süt örtüm= mercimeğe benzer, ishal veren bir ot". Bu kelime Arapça'ya yakındır (DLT.C1.106.19).

toy: "Toy otı= ilaç yapılan bir ot" (DLT.C3.141.24).

...?: Dalları ve yaprakları kızıl olan bir bitki olup bağlarda biter. İlaç için yenir (Bu kelimenin asıl nüshada harekesi yoktur. Biz nasıl okunacağını kestiremediğimiz için bizim harflerle yazmadık. B.A.) (DLT.C3.373.14).

3.5. Bitkilerle İlgili Fiiller, Sıfatlar, Yansıma Kelimeler

3.5.1. Bitkilerle İlgili Fiiller

arıttı: "Ol tarığ arıttı = o, buğday arıttı" (DLT.C1.208.7).

armutlandı: "Yıgaç armutlandı = ağaç armutlandı" (DLT.C1.312.12).

artuçlandı: “Tağ artuçlandı = dağ ardıçlandı, ardıcı çoğaldı” (DLT.C1.312.15).

atızladı: “Er yerin atızladı = adam ekmek için toprağını parçalara ayırdı, ark açtı, sed yaptı” (DLT.C1.301.13).

başadı: “Ol yıgaç başadı = o, ağacı kertikledi, ağaçta birtakım kertikler yaptı”. Ağaçlar birbirine dayalı olarak konursa yine böyle denir, (başar – başamak) (DLT.C3.265.24).

bıçıldı: “Yıgaç bıçıldı = ağaç bıçıldı”. Başka şey için de yine böyle söylenir; (bıçılır – bıçılmak) (DLT.C2.122.6).

bıçışdı: “Ol mening birle yıgaç bıçışdı = o, benimle ağaç biçme işinde yarıştı”. Başkası da böyledir. Yardımlaşmak için de böyle denir; (bıçışur – bıçışmak) İki adam birbirinden ayrılırsa yine böyle denir (DLT.C2.91.23).

bıçtırdı: “Er yıgaç bıçtırdı = adam ağaç bıçtırdı” , (bıçtırur – bıçtırmak) (DLT.C2.171.6).

bogardı: “Ol yıgaç boğardı = o, ağaç kertti”, (bogarur – bogarmak) Aslı “bogradı” dır (DLT.C2.80.5).

bogradı: “Ol yıgaçığ bogradı = o ağacı boğum boğum kesti”. Başkası da böyledir, (bogramar – bogramak) (DLT.C3.277.21).

butaklandı: “Yıgac butaklandı = ağaç tomurcuklandı” ; “suw butaklandı = su kollara ayrıldı”. Bunun aslı “butak”tır, ağaç dalı demektir (butaklanur – butaklanmak) (DLT.C2.264.19).

butandı: “Yıgaç butandı = ağaç budandı”. Adam, ağacı budar gibi, keser gibi görüldüğü zaman da böyle denir; (butanur – butanmak) (DLT.C.2.141.3).

büküldi: “Butık büküldi = dal büküldü”. Kesilirse yine böyle denir; (bükülür – bükülmek) Bükülen her şey de böyledir, bu, müteaddi ve lâzım olur (DLT.C2.132.4).

bütüti: “Ot bütüti = ot bitti”. Meyve biterse yine böyle denir. “Oglan bütüti = çocuk doğdu”. Herhangi bir şey biterse, doğarsa veya yaratılırsa “bütüti” denir. Kıpçakça (büter – bütme) (DLT.C2.294.11).

çağırladı: “Ol üzümni çağırladı = o, üzümü şıra yaptı”, (çağırlar – çağırlamak) Bir kimse şıra içtiği zaman da böyle denir (DLT.C3.331.15).

çeçeklendi: “Yıgaç çeçeklendi = ağaç çiçeklendi”. Başkası da böyledir; (çeçeklenür – çeçeklenmek) (DLT.C2.266.17).

çılaşdı: “Ol manğa ot çılaşdı = o, bana ot ıslatmakta yardım etti”. “Başkası da böyledir. Bu kelimenin aslı dört harfli ise de böyle kullanılır (çılaşur – çılaşmak) (DLT.C2.108.26).

egildi: “Yıgaç eğildi = ağaç eğildi” (DLT.C1.198.5).

egişdi: “Ol manğa çögen egişdi = o, bana çevgen eğmekte yardım etti”. Yarış da böyledir (DLT.C1.187.7).

egsedim: “Men butak egsedim = ben, budağı, dalı eğmek istedim” (DLT.C1.277.20).

ekdi: “Ol tariğ ekdi = o, tohum eki”. Bir şey üzerine ezilmiş bir nesne veya ilâç ekmek için de böyle denir (DLT.C1.168.11).

ekildi: “Tariğ ekildi = tohum ekildi”. Bir şey başka bir şey üzerine ekildiği zaman da böyle denir (DLT.C1.198.1).

ekidi: “Ol öziñge tariğ ekidi = o, kendisi için tohum eki” (DLT.C1.203.3).

eşikdi: “Ol manğa tariğ ekişdi = o, bana tohum ekmekte yardım etti”. Yarış da böyledir (DLT.C1.187.3).

ekitti: “Ol tariğ ekitti” denir ki “o, ona tohum ektirdi” demektir. Her ektirilen tohum için de böyle denir (DLT.C1.212.21).

ektürdi: “Ol tariğ ektürdi = o, tohum ektirdi” (DLT.C1.223.6).

erüklendi: “Yıgaç erüklendi = ağaç eriklendi (DLT.C1.294.19).

esdi: “Tariğ esdi = tohum savurdu”. Başkası için de böyle denir. Yel toprağı savurduğu zaman da böyle söylenir. Bu kelime müteaddi ve lâzım olarak kullanılır (DLT.C1.165.24).

etizlendi: “Yer etizlendi = yer ölçüldü, yer ekilmek için parçalara ayrıldı (DLT.C1.292.14).

ırgaldı: “Yıgaç ırgaldı = ağaç ırgalandı”. Irgalanan her şey de böyledir (DLT.C1.249.8).

ırgandı: “Yıgaç ırgandı = ağaç ırgalandı” (DLT.C1.254.6).

ırgattı: “Ol yıgaç ırgattı = o, ağaç ırgalattı”. Başkası da böyledir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Yigitleriğ işlatu

Yıgaç yemiş ırgatu

Kolan keyik awlatu

Bedhrem kılıp awnalım

“Gençleri çalıştırarak, meyva toplatarak, kolan ve geyik avlatarak bayram yapıp avunalım. (Bir gezintiyi anlatarak diyor ki: Gençleri meyva toplamakta, ağaç silkmekte, yaban hayvanları avlamakta kullanalım; günlerce sevinç yaparak vakit geçirelim) (DLT.C1.263.3).

içlendi: “Tariğ içlendi = ekin içlendi, dane bağladı”. Yenecek şeylerin ortası, yenilecek hale geldiği zaman da böyle denir (DLT.C1.256.28).

irpedi: “Ol yıgaç irpedi = o, ağaç biçti”, “ol ışığ irpedi = o, işi düzeltmek isterken bozdu” (DLT.C1.271.15).

İrpeldi: “yıgaç irpeldi = ağaç biçildi”. Şu savda dahi gelmiştir: “Onğay irpeldi iş = iş düzetilmek istendi, fakat bozuldu (DLT.C1.244.6).

kadhızlandı: “Yıgaç kadhızlandı = ağaç kabuklandı”, (kadhızlanur – kadhızlanmak) (DLT.C2.267.27).

kamaşdı: “Tış kamaşdı = diş kamaştı,” (ekşi ayva yemekten diş kamaştı) Başkası da böyledir; (kamaşur – kamaşmak) (DLT.C2.111.10).

kamattı: “Kün közüğ kamattı = güneş gözü kamaştırdı”, (kamatur – kamatmak) “Açığ awya tışığ kamattı = ekşi ayva dişi kamaştırdı”. Başka şey kamaştırırsa yine böyle denir. Şu savda da gelmiştir: “Atası açığ almıla yese oğlınığ tışı kamar = babası ekşi elma yese oğlunun dişi kamaşır”. Bu sav, babasının yaptığı cinayet yüzünden, babasından sonra oğlunun yakalandığı zaman söylenir (DLT.C2.311.12).

kawruldı: “Buğday kawruldı = buğday kavruldu”. Başka şey kavrulsa yine böyle denir (DLT.C2.235.10).

kawruşdı: “Ol manga tariğ kawruşdı = o, bana buğday kavurmakta yardım etti”. Başkası da böyledir. “Kagruşdı” demek dahi lûgattır (kawruşur – kawruşmak) (DLT.C2.219.21).

katıldı: “Arpa ökür birle katıldı = arpa darı ile karıştırıldı”. Herhangi bir şey başka bir şey ile karıştırılırsa yine böyle denir. “Er uragutka katıldı = erkek kadınla çiftleşti” ; (katılır – katılmak) (DLT.C2.121.5).

katlandı: “Yıgaç katlandı = ağaç meyvelendi”. Kıpçak, Yemek, Ograk dillerince (katlanur – katlanmak) Başkalarının dilinde bu kelime bir takım dikenli ağaçların yemişine denir. Eysel (ehli) ağaçların meyvesi için “yemişlendi” denir (DLT.C3.196.19).

keleplendi: “Tağ keleplendi = dağda kelep otu bitti” (DLT.C2.269.1).

kertildi: “Yıgaç kertildi = ağaç kertildi”. “Kul boynı kertildi = kulun boynu kertildi”, (kul horlandı (Her ne kadar bu söz “kertmek, damga vurmak” anlamına ise de burada “horlanmak” anlamındadır); (kertilür – kertilmek) (DLT.C2.236.19).

kertişdi: “Ol manğa yıgaç kertişdi = o, bana ağaç kertmekte yardım etti”. Başkası ve yarış da böyledir; (kertişür – kertişmek) (DLT.C2.222.6).

kesişdi: “Ol manğa yıgaç kesişdi = o, bana ağaç kesmekte yardım etti”. Başkası ve yarış da böyledir; (kesişür – kesişmek) (DLT.C2.101.12)

kestürdi: “Ol anğar yıgaç kestürdi = o, ona ağaç kestirdi”. Başkası da böyledir; (kestürür – kestürmek) (DLT.C2.195.5).

kırladı: “Ol yeriğ kırladı = o,yeri, toprağı kazdı” , (o, karpuz ve karpuz benzer şeyler dikmek için toprakta yarıklar ve çukurlar yaptı) Bir adam germeç, büvet yaparsa yine böyle denir, (kırlar – kırlamak) (DLT.C3.298.27).

kıydı: “Er sözün kıydı = adam sözünden döndü” , “ol yıgaç kıydı = adam ağaç kıydı, ağacı iğrilemesine doğradı” , (kıyar- kıymak) (DLT.C3.246.11).

konğurdi: “Er yıgaç konğurdi = adam ağaç söktü, kanırdı”. Başkası da böyledir. Rüzgâr bir şeyi sökerse yine böyle denir, (konğurur – konğurmak) (DLT.C3.392.18).

kowşadı: “Er oknı kowşadı = adam okunu koğuş ağacı dalıyla cilâladı” (kowşar – kowşamak) (DLT.C3.287.10).

köndi: “Yıgaç köndi = ağaç düzeldi” . Başkası da böyledir. “Ogrı köndi = hırsız ikrar etti” , (hırsız, hırsızlığını ikrar etti) Herhangi bir şeyi inkâr eden bir adam ikrar ettiği zaman da böyle denir. “Er yokla köndi = adam yola çıktı” (DLT.C2.29.22).

könitti: “Er yıgaç könitti = adam ağaç doğruttu” . Başkası da böyledir; (könitür – könitmek) (DLT.C2.313.15).

közedi: “Ol ot közedi = o, ateşi maşa veya küskü ile çevirdi, karıştırdı” , (közer – közemek), “ol üzümni közedi = o, üzümü taneledi, salkımdan üzümün tanelerini topladı” (DLT.C3.265.7).

kugurdi: “Ol tariğ kugurdi = o, ekini kavurdu” . Başkası da böyledir. Bu kelime “kuwurdi” şeklinde dahi söylenir; (kagurur – kagurmak) (DLT.C2.81.19).

kuturdi: “Ogılan kuturdu = çocuk şımardı, yaramazlıkta ileri gitti” , “tariğ kuturdi = ekin ve bitki kudurdu, azdı”. Başkası da böyledir. Haddini geçen, taşan her nesne için de böyle denir; (kurutur – kuturmak) (DLT.C2.74.26).

mandarlandı: “Yıgaç mandarlandı = ağaç sarmaşıklandı” , (mandarlanur – mandarlanmak) (DLT.C2.271.22).

mayıldı: “Kagun mayıldı = kavun gevşedi” , (sulu, taze kavun bozuldu). Bu, kavunun keçelenerek sölpümesidir. Başka meyveler için de böyle denir (mayılır – mayılamak) (DLT.C3.190.21).

ordı: “Ol ot ordı = o ot kesti, biçti” . Biçilen ekin ve diğer şeyler için de böyle denir (DLT.C1.172.16).

oruldi: “Tariğ oruldi = ekin biçildi” . Şu parçada da gelmiştir:

Kurvi çuvaç kuruldi

Tugum tikip uruldi

Süsi otun oruldi

Kançuk kaçır ol tutar

“Hanın yuvarlak çadırı kuruldu; tuğ dikilip nöbet davulu vuruldu; düşman askeri ot gibi biçildi; nereye kaçarsa o tutar” (Savaşı anlatarak diyor ki : Hanın çadırı kurulduğunda – çadır ipekten yapılır, Hanlara özgerdir, şiddetli sıcağın, yağmurdan,

kardan korunmak için kullanılır – savaş alametleri dikilir, davul vurulur, düşman askeri ekin gibi biçilir; şimdi onların büyüğü benden nasıl kaçır?) (DLT.C1.194.20).

ot: Bitki, ot. “Ot öndi = ot bitti” (DLT.C1.35.4).

otadı: “Ol otunğ otadı = o, odunla ısındı, odun yaktı” . Bu, ince bir lûgattir; lakin Yağma ve Yemek dilince dir. “Emçi ağnar ot otadı = hekim ona ilâç yaptı” (otar – otamak). Oğuzca (DLT.C3.252.9).

otuldu: “Tariğ otuldu = otlar kesildi, başı vuruldu” . Ekini bozan ve fena yapan her bitki için de böyle denir (DLT.C1.193.15).

öndürdi: “Tenğri ot öndürdi = Tanrı bitki bitirdi” , “ol anı ewge öndürdi = o, onu eve yönetti” . Uygurca. Bunu Oğuzlar bilmez (DLT.C1.225.1).

önğlendi: “Üzüm önğlendi = üzüm renklendi, kızardı” . İnsan hastalıktan kurtulduktan sonra rengi yerine gelse yine böyle denir (DLT.C1.289.22).

örteldi: “Bük örteldi = bük, ağaçlık yakıldı” (DLT.C1.245.3).

pışdı: “Aşıç pışdı = çorba pişti” , “yemiş pışdı = meyve oldu , erdi” , “er kırmız pışdı = adam, olması için kırmız tulumunu salladı” , (pışmaz – pışmak) (DLT.C2.12.17).

pürlendi: “Yıgaç pürlendi = ağaç tomurcuklandı, pürlendi” . Ağaç filizlenirse yine böyle denir; (pürülenür – pürülenmek) (DLT.C2.237.27).

saguladı: “Er bugday saguladı = adam buğdayı ölçekledi” . Başkası da böyledir, (sagular – sagulamak) (DLT.C3.325.18).

salınğuladı: “Üzüm salınğuladı = çardaktan üzüm sarktı” . Herhangi bir şey yukarıdan aşağı sarkarsa yine böyle denir, “er itığ salınğuladı = adam köpeğini taşıladı” , (salınğular – salınğulamak) (DLT.C3.410.5).

sawruldu: ... “tariğ sawruldu = buğday savruldu... (sawrular – sawrulamak) (DLT.C2.232.10).

sawruşdı: “Ol manğa tariğ sawruşdı = o, bana buğday, zahire savurmakta yardım etti”. Başkası da böyledir. Kaptaki çorbayı, taşmaması için, savurmak dahi böyledir; (sawruşur – sawruşmak) (DLT.C2.212.26).

sawurdi: “Er tariğ sawurdi = adam ekin savurdu” . Harman yerinde rüzgârda savurularak temizlenen her şey için de böyle denir, (sawurar – sawurmak) (DLT.C2.82.13).

sawurtti: “Ol ağnar tariğ sawurtti; o, ona buğday savurttu” . Başkası da böyledir , (sawurtur – sawurtmak) (DLT.C3.431.18).

sıdı: “Ol otunğ sıdı = o, odun kırdı” . Başkası da böyledir. “Ol süni sıdı = o, askeri yendi” , (sır – sımak) (DLT.C3.249.2).

sıkıdı: “Ol üzüm sıkıdı = o, üzüm sıkıdı” . Başkası da böyledir; (sıkar – sıkmak) (DLT.C2.18.18).

sıkıldı: “Üzüm sıkıldı = üzüm sıkıldı” . Herhangi bir şey sıkılır ve sıkıştırılırsa yine böyle denir; (sıkılır – sıkılmak) (DLT.C2.125.22).

sıkışdı: “Ol manğa üzüm sıkışdı = o, bana üzüm sıkmakta yardım etti” . Yarış da böyledir; (sıkışur – sıkışmak). “Kişi sıkışdı = halk sıkıştı, (yer daralacak halk sıkıştı). (DLT.C2.104.19).

sıkturdi: “Ol üzüm sıkturdi = o, üzüm sıktırdı, üzüm sıkıldı” ; (sıkturur – sıkturmak). Başkası da böyledir (DLT.C2.186.7).

sındı: “Yığaç sındı = ağaç kırıldı” . Başkası da böyledir. “Sü sındı = asker bozuldu” (sınur – sınmak). “Sınar” dahi denir (DLT.C2.29.2).

silkti: “Er yığaç silkti = adam ağaç silkti” . Başkası da böyledir , (silker silmek) (DLT.C3.422.21).

soguldi: “Suw soguldi = su çekildi” . Süt çekilir, azalırsa yine böyle denir; (sogulur – sogulmak) (DLT.C2.124.24).

sokturdi: “Ol murç sokturdi = o, karabiber döğdüdü” . Başkası da böyledir; (sokturur – sokturmak) (DLT.C2.186.3).

soluşdı: “Yaş soluşdı = yaş olan nesne soldu” . Herhangi yaş meyva veya sebze gibi şeyler tazeliğini kaybettiğinde yine böyle denir; (soluşur – soluşmak) (DLT.C2.109.9).

söğütlendi: “Yér söğütlendi = yerde söğütler bitti, yer söğütlük oldu” , (söğütlenür – söğütlenmek) (DLT.C2.266.21).

surkuçlandı: “Biçek surkuçlandı = bıçağın sapı lök ağacının püsesiyle sıkıştırıldı, berkitildi” ; (surkuçlanur – surkuçlanmak). “Er surkuçlandı = adam lök ağacı püsesi sahibi oldu” (DLT.C2.271.9).

surkuçlandı: “Yêr surkuçlandı = yerde yaban hindibasına benzer bir ot bitti” , (surkuçlanur – surkuçlanmak) (DLT.C2.271.15).

suruşladı: “Ol tariğ suruşladı = o, ekini üttü” , (o, buğday aşacağını yemek için üttü, ütme yaptı) , (suruşlar – suruşlamak) (DLT.C3.335.14).

suwaldı: “Tariğ suwaldı = ekin sulandı” . Herhangi bir şeyin üzerine su saçılırsa yine böyle denir; (suwalur – suwalmak) (DLT.C2.125.9).

süwritti: “Ol yıgaçığ süwritti = o, ağacı sivritti” , (o, ağacın ve ağaca benzer şeylerin ucunu sivritti). Keskinleştirirse yine böyle denir (süwritür – süwritmek) (DLT.C2.332.18).

talkalandı: “Üzüm talkalandı = üzüm koruklandı, salkım koruk oldu” , (talkalanur – talkalanmak) (DLT.C3.201.19).

tarıdı: “Ol tariğ tarıdı = o, ekin ekti” . Başkası da böyledir, (tarır – tarımak) (DLT.C3.262.9).

tarıldı: “Tariğ tarıldı = ekin ekildi” . Başkası da böyledir; (tarılır – tarılmak) (DLT.C2.126.16).

tarımsındı: “Ol tariğ tarımsındı = o, gerçekten ekin ekmediği halde eker göründü” , (tarımsınur – tarımsınmak) (DLT.C2.259.3).

tarındı: “Er tariğ tarındı = adam ekin eker göründü” . Yalnız başına ekerse de böyle denir; (tarınur – tarınmak) (DLT.C2.145.7).

taşitti: “Tariğ taşitti = buğday taşitti” , (o, buğday ve buna benzer şeyleri bir yerden bir yere taşitti). (taşitur – taşitmak) (DLT.C2.307.12).

tartındı: “Er oğlinğa tartındı = adam oğlunu özledi , ona acındı” , (yapılan her iyiliğin , verilen her yemeğin çocuğu için olmasını arzu etti), “ol ewge tariğ tartındı = o, evine buğday götürür göründü” . Göçebeler şehirden buğday götürseler yine böyle denir; (tartınur – tartınmak) (DLT.C2.240.2).

tatıglandı: “Üzüm tatıglandı = üzüm tatlandı” . Herhangi bir şey tatlanırsa yine böyle denir; (tatıglanur – tatıglanmak) (DLT.C2.265.18).

térindi: “Ol özinge yemiş térindi = o, kendisi için yemiş derdi” . Başkası da böyledir; (térinür – térimmek) (DLT.C2.146.6).

téřişdi: “Ol manğa yemiş téřişdi = o, bana meyva dermekte yardım etti” . Başkası da böyledir. Herhangi bir şeyi dermek ve toplamak için dahi böyle denir, (téřişür – téřişmek). Yarış da böyledir (DLT.C2.95.23).

tıkdi: “Ol kapka un tıkdı = o, kaba un tıktı” . Herhangi bir nesneye tıkarak, sıkıştırarak konulan şey için de böyle denir. Taneleri birbirine sıkışık olan üzüm “tıkma üzüm” denir (DLT.C2.16.20).

tikdi: “Er tan tikdi = adam elbise dikti” , “atığ yılan tikti = atı yılan soktu” . Başkası da böyledir. Kuyruğuörü (akep) sokarsa dahi böyle denir. “Er yıgaç tikti = adam, ağaç dikti”. Dikilen her şey için de böyle denir (tiker – tikmek). Şu savda da gelmiştir: “Tikmegince önmes, tilemegince bulmas = dikilmedikçe bitmez , aramadıkça bulmaz” , (ağaç, dikilmedikçe bitmez; bunun gibi, bir dilek aranmadıkça bulunmaz, elde edilmez). Bu sav, işlerinde çalışmakla emrolunan kimse için söylenir (DLT.C2.20.21).

tikildi: “Yıgaç tikildi = ağaç dikildi” . Herhangi bir şey dikine konursa, dikilirse yine böyle denir; (tikilür – tikilmek) (DLT.C2.130.12).

tiklişdi: “Yıgaç tiklişdi = ağaç dikildi” . Başkası da böyledir; (tiklişür – tiklişmek) (DLT.C2.207.15).

tişeldi: “Orgak tişeldi = orak bilendi, dişendi” , (orağın dişleri keskinleştirildi) , “teğirmen tişeldi = değirmen dişendi” . Bıçkı dişenirse yine böyle denir; (tişelür – tişelmek) (DLT.C2.128.20).

tişetti: “Ol orgak tişetti = o, orak dişeti” . Değirmen taşı dişendiğinde dahi böyle denir; (tişetür – tişetmek) (DLT.C2.307.19).

tomruşdi: “Ol meniğ birle yıgaç tomruşdı = o, benimle ağacı tomruk yapmakta yarıştı” . Ağacı sini gibi değirmi, kesmekte yarıştı; (tomruşur – tomruşmak) (DLT.C2.213.11).

tomurdi: “Er yıgaç tomurdi = adam, ağacı tomruk yaptı” , (adam ağacı direk gibi değirmi şekilde kesti) , (tomurur – tomurmak) (DLT.C2.85.4).

topradı: “Ot topradı = ot kurudu” , (toprar – topramak) (DLT.C3.277.9).

töküşdi: “Ol manğa tariğ töküşdi = o, bana harmanda ekin döğmekte yardım etti” . Saçarak suyu dökmek için de böyle denir; (töküşür – töküşmek). Yarış da böyledir (DLT.C2.106.20).

törpidi: “Er yıgaç törpidi = adam ağaç yonttu, törpüledi” . Başkası da böyledir, (törpir – törpimek) (DLT.C3.275.8).

törpüldi: “Yıgaç törpüldi = ağaç yontuldu, törpülendi” , (törpülür – törpülmek) (DLT.C2.229.7).

tüplendi: “Yıgaç tüplendi = ağaç köklendi” , “er tüplendi = adam zenginleşti” . Herhangi bir şey kökleşirse yine böyle denir; (tüplenür – tüplenmek) (DLT.C2.242.10).

tüşkünlendi: “Tağ түşkүнlendi = dağda kitre ağacı çoğaldı” , (tüşkünlenür – түşkүнlenmek) (DLT.C2.278.12).

urugladı: “Ol kepez urugladı = o, pamuğun çekirdeğini çıkardı” . Herhangi bir meyvanın çekirdeğini çıkarmak da böyledir (DLT.C1.303.23).

uruglandı: “Tariğ uruglandı = ekin tane tuttu” , “pamuk tane tuttu” denecek yerde “kepek uruglandı” derler. Her meyva için de böyledir (DLT.C1.293.16).

utadı: “Ol tariğ utadı = o, ekinin yapraklarını kesti” , (bozulmasın diye, ekinin yaprağını kesti). Başağı kesilen ekin için de böyle denir (utar – utamak) (DLT.C3.250.23).

ügidi: “Er buğday ügidi = adam buğday ügüttü” . Başkası da böyledir , (ügir – ügimek) (DLT.C3.254.15).

ügit: Buğday ve buğdaya benzer şeyleri öğütmek (DLT.C1.51.24).

ügitsedi: “Ol tariğ ügitsedi = o, buğday üğütmek istedi” (DLT.C1.302.15).

ügitti: “Ol tariğ ügitti = o, buğday üğüttü” (DLT.C1.213.5).

ügüşdi: “Ol manğa tariğ ügüşdi = o, bana buğday üğütmekte yardım etti” : Yarış da böyledir (DLT.C1.187.14).

üjümlendi: “Yıgaç üjümlendi = ağaç dutlandı, dut verdi” (DLT.C1.297.9).

ünğüldi: “Yıgaç ünğüldi = ağaç oyuldu” . Başkası da böyledir, (ünğülür – ünğülmek) (DLT.C3.395.11).

üzülmendi: “Badhiç üzülmendi = asma çardağı üzülmendi” (DLT.C1.295.4).

üzüşdi: “Ol manğa üzüm üzüşdi = o, bana üzüm toplamakta yardım etti” . İpin, ipe benzer şeylerin ayağı kesmesinde, sıyırmasında da böyle denir. Yarış için de böyle söylenir (DLT.C1.184.16).

yarturdi: “Ol anğa yıgaç yarturdi = o, ona ağaç yardırdı” . Başkası da böyledir (yarturur – yarturmak) (DLT.C3.94.20).

yaşardı: Yeşerdi. “Ot yaşardı = ot yeşerdi” , (yaşarur – yaşarmak) (DLT.C3.68.9).

yayıldı: “Yıgaç yayıldı = ağaç ırgalandı” , (ağaç, yel esmesi yüzünden sağa sola ırgalandı). Herhangi bir şey kendi kendine eğilerek kımıldar ve ırgalanırsa yine böyle denir. “Yayıldı sü = asker yayıldı” . Başkası da böyledir. “Yadhıldı” dahi denir, (yayılır – yayılmak) (DLT.C3.191.19).

yêlpişdi: “Kepek yêlpişdi = kepek nem çekti, nem aldı” , (yaşıktan kepeğin taneleri birbirine yapıştı) , (yêlpişür – yêlpişmek) (DLT.C3.101.3).

yemişlendi: “Yıgaç yemişlendi = ağaç yemişlendi , yemiş verdi” ; (yemişlenür – yemişlenmek) (DLT.C3.114.19).

yemrüşdi: “Ol anğar yıgaç yemrüşdi = o, ona ağaç sökmekte yardım etti” , (yemrüşür – yemrüşmek) (DLT.C3.103.8).

yewüldi: “Bekni yewüldi = boza olgunlaştı” , (bu, buğday ve darıdan yapılan bir içkidir) (DLT.C3.81.7).

yıgaçlandı: “Yêr yıgaçlandı = yer ağaçlandı” . Yerde ağaç çoğalırsa yine böyle denir; (yıgaçlanur – yıgaçlanmak) (DLT.C3.113.24).

yığışdi: Yığıştı. “Ol manğa bugday yığışdi = o, bana buğday yığmakta yardım etti” . Başkası da böyledir (yığışur – yığışmak) (DLT.C3.73.16).

yıgturdi: “Ol anğar tariğ yıgturdi = o, ona buğday yığdırdı”. Başkası da böyledir. Adanı, yemekten ve başka şeyden alıkoydurmak da böyledir; (yıgturur – yıgturmak) (DLT.C3.95.24).

yıldızlandı: “Yıgaç yıldızlandı = ağaç köklendi” . Bir adam bir yere yerleşmek için hazırlanırsa ve yerleşirse yine böyle denir. “Er yıldızlandı = adam soylandı, sanki onun kökü bir yerde yerleşti, yayıldı, yahut soyu arı oldu; (yıldızlanur – yıldızlanmak) (DLT.C3.116.5).

yılgunlandı: “Yér yılgunlandı = yerde ilgin ağacı bitti” , (yılgunlanur – yılgunlanmak) (DLT.C3.117.4).

yonuldu: “Yıgaç yonuldu = ağaç yonuldu” . Başkası da böyledir, (yolunur – yonulmak) (DLT.C3.82.10).

yörkendi: “Uruk yıgaçka yörkendi = ip, urgan ağaca sarıldı” , “er yoğurkanga yörkendi = adam yorgana sarıldı” . Başkası da böyledir; (yörkenür – yörkenmek) (DLT.C3.110.11).

yörkeşdi: “Yıgaçka yıp yörkeşdi = ağaca ip sarıldı, dolaştı” . Başkası da böyledir. Herhangi bir şey başka bir şeye sarılırsa yine böyle denir; (yörkeşür – yörkeşmek). (DLT.C3.104.3).

yüdhüşdi: Yükleşti. “Ol ikki tariğ yüdhüşdi = o ikisi buğday yükletmekte birbirine yardım ettiler” . Başkası da böyledir, yarış için de böyle denir, (yüdhüşür – yüdhüşmek) (DLT.C3.71.5).

3.5.2. Bitkilerle İlgili Sıfatlar

akı: Eli açık, kaçak. Cevizin iyisine “akı yagak” denir ki “iyi ceviz” demektir (DLT.C1.90.6).

boşutgan: “Bu ot ol karın boşutgan= Bu çok yumuşaklık, ishal veren bir ilaçtır”. Çok kere bir şeyin katılığını gideren, yumuşatan nesneye de böyle denir (DLT.C1.514.12).

ekindi: “Ekinci tariğ=ekilen tohum” (DLT.C1.140.14).

kanatgan: “Bu ot ol burun kanatgan= bu, daima burun kanatan ilaçtır” (DLT.C1.515.13).

kırt: “Kırt ot= kısa ot”. Kısa saç “kırt saç”, kötü huylu ve pinti adama “kırt kişi” denir (DLT.C1.342.21).

kinizgek: “Kinizgek kagun = tazeliği gidip keçeleşmiş olan kavun” (Basma nüshada kinizgek şeklinde geçen bu kelime yanlıştır; doğrusu kidhizgek olacaktır.B.A.). (DLT.C2.290.11).

kurıtgan: “Bu er olan telim üzüm kurıtgan= bu adam üzümü çok kurutan kimsedir”. Başka şey kurutanda böyledir (DLT.C1.514.5).

mayıl: “Mayıl yemiş= olgun şeftali ve büyük kavun gibi meyvaların çürümeye yaklaşması, ulması” (DLT.C3.168.23).

tarıglıĝ: “Tarıglıĝ yer= ekin bulunan yer”. Anbara da böyle denir (DLT.C1.496.14).

tarıtgan: “Bu er ol telim tarıĝ tarıtgan= bu adam tohumı çok ektiren kimsedir” (DLT.C1.514.2).

töküklüĝ: “Töküklüĝ tarıĝ= dökülmüş buĝday”. Başkasıda böyledir (DLT.C1.509.21).

tupunluĝ: “Tupunluĝ tarıĝ= kesmikli buĝday” (DLT.C1.499.7).

yawlak: “Yawlak Sarıĝ” bir beyin adı idi. “Yawlak kelimesi aslında “şiddetli, pek ,katı” anlamındadır. “Yawlak katıĝ yıĝaç= çok sert ağaç” (DLT.C3.44.1).

3.5.3. Bitkilerle İlgili Yansıma Kelimeler

çaldır çaldır: “Ok kişte çaldır çaldır etti= ok sadakatta çaldır çaldır etti”. Yel estiĝi zaman kuru otların çıkardığı sese de böyle denir (DLT.C1.457.3).

çıf: Hurma ve üzüm gibi şeylerin şirasının çömlek veya tencerede kaynamasından çıkan sesi anlatır (DLT.C1.332.15).

karç kurç: “Er turmuznı karç kurç yedi= adam şenhıyarını hatır hutur yedi” (DLT.C1.343.8)

SONUÇ

Türklerin altın dönemi 6-7 yüzyıl sürmüştür. Bu dönemde bir yandan Çin sınırlarından - Macaristan'a ve Avrupa ortalarına, diğer yandan Kuzey Buz Denizleri'nden Arabistan'ın sıcak denizlerine ve Büyük Okyanus'a ulaşmışlar ve büyük bir alanda güçlü bir hâkimiyet kurmuşlardır.

Türklerin hükmettiği bu bölgelere bakıldığında Türk dilinin yaygınlığı bugün dahi görülmektedir. Bu sebeple o bölgelerde yaşayan insanların Türk dilini öğrenmek istemeleri kadar doğal bir durum olamaz. İşte Kaşgarlı'nın ölümsüz eseri Divanu Lugati't-Türk bu ihtiyaca cevap veren önemli bir eserdir.

Eserde yazılış sebebine yer verilmektedir. Kaşgarlı; talih güneşinin Türk burcunda doğduğunu, Tanrı'nın Türk kağanlığını gökyüzünün katmanları arasına yerleştirdiğini, onlara Türk adını ve egemenliği verdiğini yazar. Çağının kağanlarını Tanrı'nın Türkler arasından çıkardığını ve ulusları yönetme dizginlerini Türklerle vererek bütün insanlığa egemen kıldığını belirtir. Türkleri doğruluğa yönelten Tanrı'nın, Türklerle birlikte olanları, birlikte çalışanları ve onlara katılanları aziz kıldığını, Türkler sayesinde onları isteklerine erdirdiğini, yağmacıların kötülüklerinden onları koruduğunu anlatır Kâşgarlı Mahmud...

Türklerin oklarından korunmak için akıl sahibi olanların, Türklerle katılması gerektiğini yazan Kâşgarlı Mahmud, en doğrusunun Türklerin gönlünü almak olduğunu, derdini dinletebilmek için onların diliyle konuşmaktan başka çıkar yol bulunmadığını ifade eder

Bu görüşlerini kanıtlamak amacıyla Buharalı ve Nişaburlu iki ayrı imamdan işittiği bir hadisi tanık gösterir. Her iki imam da Hz. Muhammed'in kıyamet belirtilerinden, ahir zamandaki azaplardan ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkışından söz ederken "Türklerin dilini öğreniniz, çünkü onların egemenliği uzun sürecektir" buyurduğunu Kâşgarlı Mahmud'a anlatmıştır.

Bu bir sahih hadis ise Türk dilini öğrenmenin Peygamber buyruğu ve dinî bir gereklilik olduğunu yazan Kâşgarlı Mahmud, hadisin sahih olmaması durumunda da aklın Türk dilini öğrenmeyi buyurduğunu" söyler.

Kaşgarlı'nın eseri, bir kavmin millet olması, bir milletin de medeniyet meydana getirmesinin ölümsüz tanıklarından biridir.

Bu değerli kitapta dil hakkında önemli kurallara yer verilmiş, gramatik yapıdan ağız farklılıklarına kadar önemli konulara temas edilmiştir.

Divan'da kelimelerle ilgili çok sayıda örnek verilmesi sayesinde yalnızca o dönemdeki dil özelliklerini değil Türk tarihini, düşüncesini, edebiyatını, coğrafyasını ve hayat tarzını, yani kültürünü öğreniyoruz. Konar göçer bir kültürden büyük bir medeniyete nasıl ulaşıldığının delili olarak Divan'da 9 asır önce Türklerin ütü kullandıklarını, ipek mendil taşıdıklarını görüyoruz.

Adeta bir ansiklopedik sözlük, bir kamus olan, Divanu Lügatî't-Türk, Türk Halk Bilgisi açısından da çok önemlidir. Halk kültürüyle ilgili birçok konu içermektedir. Türklerin hayat tarzı ile ilgili konular içinde hayvanlar ve hayvancılık ile ilgili konuların yanında, bitkilerle ilgili olanlar da yoğun olarak görülmektedir.

Divanda hayvanlarla ilgili 1051 terim tespit edilmiştir. Bunlardan 405'i hayvanlarla ilgili fiiller, 123'ü hayvanlarla ilgili terimler, 42'si atla ilgili, 69'u kuş adları ve kuşlarla ilgili, 83'ü hayvansal ürünler, 99'u hayvanlarla ilgili sıfatlar, 27'si hayvanlarla ilgili yansıma kelimeler, 17'si hayvanlarla ilgili uygulamalar, 15'i et ve deriyle ilgili, 10'u hayvan hastalıkları ve hayvanlardan yapılan ilaçlarla ilgili, 6'sı av ve avcılıkla ilgili terimlerdir.

Bu önemli eserde hayvanlarla ilgili kavramlara geniş yer verilmesi, hayvanların Türklerin hayatındaki önemini kanıttır. Bu terimlerden 405'inin fiillerle ilgili olması ise Türklerin konar göçer hayatlarındaki hareketliliğin göstergesidir. Bu terimlerin sıfatlar ve yansıma kelimeler şeklinde karşımıza çıkması kültürün dile etkisidir. Hayvanların hayatın birçok alanında karşımıza çıkması hayvanların sadece geçim kaynağı olarak görülmediğinin göstergesidir. Hayvansal ürünlerin çeşitliliği, mutfak kültürü, maddî kültür unsurları, giyim-kuşam-süslenme, Türk sanatı, halk inanışları vb. alanlarda hayvanların etkisi büyüktür.

Divanda bitkilerle ilgili 440 terim tespit edilmiştir. Bunun 142'si bitkilerle ilgili fiiller, 82'si bitki, meyve, sebze adları, 58'i çeşitli ot isimleri, 60'ı ağaçlarla ilgili terimler, 18'i tarımla, 16'sı yiyecek ve içeceklerle, 14'ü buğday, 13'ü bitkilerden elde edilen ilaçlarla ilgili, 16'sı bitkilerden yapılan ürünlerle ilgili, 13'ü bitkilerle ilgili sıfat, 3'ü yansıma kelime, 5'i çiçek adıdır.

Türkler yaşadıkları göçebe hayatın etkisiyle doğayla hep iç içe olmuşlar, bitkilerle ilgili zengin bir kültür oluşturmuşlardır. Tecrübeleri neticelerinde bitkileri sadece

besin maddesi, tarım ürünü olarak kullanmayan Türkler, ilaç yapımında, giyim-kuşamda, sanat eserlerinde de onlara geniş yer vermiştir. Sosyal ve ekonomik hayatın yanı sıra bitkiler, mitolojik unsur veya kutsal varlıklar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle dünyanın var oluşunun ve devamlılığının simgesi olarak karşımıza çıkan hayat ağacı bunun en önemli göstergesidir.

Yapmış olduğumuz bu çalışmanın divanla ilgili yapılacak çalışmalara kaynaklık etmesini ve bu alanda yapılan çalışmalarla Halk Bilimine katkıda bulunmasını umuyoruz.

KAYNAKLAR

- AKALIN, Sami (1993), *Türk Folklorunda Kuşlar*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 279s.
- AKALIN, Şükrü Haluk (2008), *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't Türk*, TDK, Ankara.
- AKSOY, Ahmet, *Tıbbî Bitkiler*, Ders Notu.
- AKMAN, Eyüp (2007), "Türk Halk Hekimliğinde Ocaklık Geleneği ve Safranbolu'daki Ocaklar", *Kastamonu Eğitim Dergisi*.
- ARAS, Enver (1997), "Elazığ Masallarında Dua ve Halk Hekimliği", *Millî Folklor*, Sayı 36.
- ARMUTAK, Altan (2002), "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi", <http://veteriner.istanbul.edu.tr/vetfakdergi/yayinlar/2002-2/index2002-2.php>.
- ARTUN, Erman (2008), *Türk Halkbilimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 487s.
- ATALAY, Besim (2006), *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk Cilt 1,2,3,4*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAYAT, Fuzuli (2005), "Sosyo-Ekonomik Bağlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş", *Folklor Edebiyat*, C 11, S44.
- BEKKİ, Selahaddin (2003), "Merkez Simgeciliği ve At Çakı", *Folklor Edebiyat*, Sayı 35.
- BİRAY, Nergis (2000), "Hayvancılık Terimleri ile İlgili Bir Makale ve Bazı Küçükbaş Hayvancılık Terimleri", *Millî Folklor*, Sayı 46.
- BORATAV, Pertev Naili (1999), *100 Soruda Türk Folkloru*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 272s.
- ÇAKAN, Varis (2008), "Kâşgarlı Mahmud'un Soyu, Kısaca Hayatı, Eserleri ve Mezarı Üzerine Bir İnceleme", Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- ÇAKIR, Ahmet ve Şekür Turan (1991), "Uygur Türklerinde Oynanan Hayvan Motifli Halk Oyunları", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara, 308s.

- ÇAY, Abdülhalûk M (1990), *Türk Millî Kültüründe Hayvan Motifleri 1 (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 288s.
- ÇETİN, Çulpan Zaripova (2009), “Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*.
- ÇINAR, Ali Abbas (2001), “Türkmenlerde Ata Bakış Tarzı”, Uluslararası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, 214s.
- ÇINAR, Ali Abbas(1990), “Yiyeceklerle İlgili Bazı Şiirlerde Davranış ve Tercihler”, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara, 270s.
- ÇORUHLU, Yaşar (2006), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 238s.
- DİLEK, İbrahim (1997), “Altay Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At”, *Millî Folklor*, Sayı 36.
- DİNÇER, Ferruh (1982), “Türk Folklorunda Veteriner Hekimliğin Yazılı Kaynakları”, *2. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri 4. Cilt*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 616s.
- DURANLI, Muvaffak (2005), “Saha Türklerinde Halk Hekimliği İle İlgili Pratikler ve Bu Pratiklerin Değerlendirilmesi”, İzmir.
- EMET, Erkin (2008), “Doğumunun 100. Yılında Kâşgarlı Mahmud’un Türkolojideki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- ERGUN, Pervin (2004), *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 879s.
- ERGÜZEL, Mehdi (2007), *Kuşlar Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 361s.
- GÖMEÇ, Saadettin (2006), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 238s.

- HUFFORD, David J (2007), Çev: Mustafa Sever, "Halk Hekimleri", *Millî Folklor*, Sayı: 73.
- İLHAN, Nadir ve Mustafa Şenel (2008), "Dîvânu Lugati't Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History Of Turkish or Turkic*.
- İNAN, Abdülkadir (2006), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 229s.
- İNAN, Zeynep (2008), "Kâşgarlı Mahmud'a Göre 12 Hayvanlı Türk Takvimi ve Takvimin Menşei Hakkında Yeni Görüşler", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- KABAK, Turgay (2009), Silifke Halk Kültüründe Hayvan ve Hayvancılık, http://turkoloji.cu.edu.tr/makale_sistem/tum_list.php?ctlSearchFor=Turgay+Kabak&simpleSrchTypeComboNot=&a=integrated&id=1&criteria=and
- KARADOĞAN, Ahmet (2009), "Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü", http://turkoloji.cu.edu.tr/makale_sistem/tum_list.php?ctlSearchFor=Ahmet+Karadoğ%F0an&simpleSrchTypeComboNot=&a=integrated&id=1&criteria=and.
- KAYA, Doğan (2003), "Azerbaycan'da Baş ve Baştaki Organlarla İlgili Halk Tedavi Usulleri", *3. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri Bildirileri*, Urfa.
- KAYA, Muharrem (2009), "Dede Korkut Kitabı ve Manas Destanlarında Av", *Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1.
- KOŞAY, Hamit (1975), "Divanü Lugati't Türk'teki Terimlerden Örnekler", *Bilimsel Bildiriler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 575s.
- KÖSE, Nesrin (1962), "Kazakların Halk Hekimliğiyle İlgili Bazı Pratikleri Hakkında", *Türk Kültürü*, Ankara.
- KÜÇÜK, Salim (2009), "Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*.
- ÖZARSLAN, Metin (2003), "Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü", *Türkbilig*.
- ÖZLÜK, Işıl Pınar (2008), "Dîvânu Lugati't Türk'te Giyim Kültürü", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.

- ROUX, Jean Paul (2005), *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 440s.
- ŞAMİL, Ali (2008), "Azerbaycan'da Dîvânu Lugâti't Türk'ün İlk Öğrenilme ve Çevrilmesi", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- ŞİMŞİR, Sebahattin (2008), "Kazakistan'da Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't Türk Hakkında Çalışmalar", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- TERES, Ersin (2008), "Dîvânu Lugâti't Türk'te Spor ve Oyunlarla İlgili Bazı Terimler Üzerine", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- TEZCAN, Mahmut (2000), *Türk Yemek Antropolojisi Yazıları*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 148s.
- YAMAN, Ertuğrul (2008), "Kaşgarlı Mahmud'un Amacı ve Etkiler", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- YAMAN, Hakan ve Gamze Kargı (2008), "Dîvânu Lugâti't Türk'te At Karakterleri", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.
- YASİN, Yusufcan (2008), "Kaşgarlı Mahmud'a Göre Türklerde At", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize, 745s.

ÖZGEÇMİŞ

28.04.1987 İstanbul doğumlu. İlköğretimi Atatürk İlköğretim Okulu'nda, liseyi Adapazarı Atatürk Lisesi'nde okudu. 2004 yılında Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne girdi. 2008 yılında mezun oldu ve aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Halk Bilimi Bilim Dalında yüksek lisansa başladı. Hâlen bu üniversitede öğrenimine devam etmektedir.